
СРЕМСКА МИТРОВИЦА
ИСТОРИЈСКИ АРХИВ • СРЕМ •

Главни уредник:
Др Ненад Нинковић, Одсек за историју – Филозофски факултет, Нови Сад

Редакција:
Др Дејана Васић, Катедра за историју, Филозофски факултет, Пале
Др Ђорђе Ђурић, Одсек за историју – Филозофски факултет, Нови Сад
Др Јелена Илић Мандић, Историјски институт, Београд
Др Ненад Лемајић, Одсек за историју – Филозофски факултет, Нови Сад
Нада Симић Лемајић, Историјски архив „Срем“, Сремска Митровица
Др Данко Леовац, Одељење за историју, Филозофски факултет, Београд
Др Боривоје Милошевић, Одсјек за историју, Филозофски факултет, Бања Лука
Др Исидора Точанац Радовић, Историјски институт, Београд
Др Петер Шолтес, Историјски институт Словачке академије наука, Братсилава

Лектор:
Татјана Пивнички Дринић

Превод резимеа:
Љиљана Тубић

Издавач:
Историјски архив „Срем”

Тираж:
300

Штампа:
САЈНОС ШТАМПАРИЈА
21000 Нови Сад, Момчила Тапавице 2
Тел./факс: +381 21 499-461

ISSN:1451-3676

СПОМЕНИЦА

ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА „СРЕМ”

20

СРЕМСКА МИТРОВИЦА
2021.

Овај број часописа „Споменица историјског архива СРЕМ“
штампан је захваљујући материјалној помоћи
Града Сремска Митровица и Покрајинског секретаријата за културу, јавно
информисање и односе са верским заједницама АП Војводине

САДРЖАЈ
CONTENS

Две деценије Споменице Историјског архива Срем

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ
ARTICLES AND TREATISES

Мирослав Илић
Задужбинарски рад архијереја Карловачке митрополије: просвета и образовање 13

Стеван Дакић
Црквено-просветна делатност тимочког епископа Доситеја Новаковића . 23

Др Урош Станковић
Кнез Александар Карађорђевић и Српски народни покрет 1848/1849. 33

Тања Черевицки
Оснивање османских секуларних школа крајем XIX века на простору Косовског вилајета 47

Јасна Танасијевић
Историјски извори за проучавање музичког живота Сремске Митровице до Другог светског рата 62

Стојанка Лужија
Антисемитска пропаганда у листу Сриемски Хрват 80

Стево Лапчевић
Живот и дело др Лазара Рашовића, заборављеног председника Митровачке општине 89

Др Слободан Бјелица
Контроверзе око присаједињења Војводине Србији 1918. године 101

Милош Лекић
Политичка биографија др Стевана Симеоновића Чокића у периоду 1918-1941. године 124

Др Ненад Лемајић
Сукоби око централног митровачког тргa 143

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА
CONTRIBUTION AND MATERIALS

Др Милица Кисић, др Дејана Васић
Повеља краља Жигмунда Дубровчанима о слободној трговини сребром у Срему 159

Радован Сремац, Dr Uri Tadmor
Документи јеврејске провенијенције из прве половине XIX века 165

Др Драгош Цветковић, др Љубомир Цветковић
Митровачка породица Крстоношић 172

Др Марина Релић
Фотографије сведоче 182

Нада Симић-Лемајић, Дејан Уметић
Руски емигранти у Сремској Митровици 195

АРХИВИСТИКА
ARCHIVAL SCIENCE

Мр Дејан Јакшић
Преписка Јована Ђорђевића у списима Друштва за Српско народно позориште 215

Мирјана Медалић, Јасмина Латиновић
Основни елементи Записника о стручном надзору 233

ПРИКАЗИ И БЕЛЕШКЕ
REVIEWS AND NOTES

Др Горан Васин
Alexander Watson, The Fortress, Great Siege of Przemysl, Penguin Books 2019, pp 346 264

Др Горан Васин
Martin Rady, The Habsburgs The Rise and Fall of the World Power, Pengiun Books 2020, pp 398. 267

Стеван Дакић
Горан Васин, Патријарх Лукијан Богдановић: Крај једне епохе, Филозофски факултет, Нови Сад 2020, 241. стр. 270

Др Филип Крчмар
Извештај са научног скупа Прозор у ново доба: преображај градова Подунавско-карпатског басена током другог 18. века (Рецхоф код Лајбница, Ватна, Аустрија, 23–25. септембар 2021) 275

ДВЕ ДЕЦЕНИЈЕ СПОМЕНИЦЕ ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА СРЕМ

Свако ко пролази митровачким улицама, на простору од неколико стотина метара, креће се кроз историју, од антике до савременог доба. Од „мале цркве“ Светог Стефана, из османских времена, до грађанских кућа из 18. и 19. века, које окружују два најзначајнија градска трга, од палате римских царева, до управних зграда Петроварадинског пука, од Гиманзије до Каменог цвета, од болнице до обале Саве, пролази се поред значајног историјског наслеђа тако да је постојање научног часописа који се бави историјом града и Срема логичан след. Он је такав био и 2002. када је покренута Споменица Историјског архива Срем, а логично је било и да њен издавач буде баш Архив, институција која у својим фондовима чува богат историјски материјал. Споменица данас обележава јубилеј од две деценије постојања, што је прилика да се подсетимо на оно што је урађено у претходном периоду.

Споменица је настала 2002. године, после обележавања 55 година рада Историјског архива Срем (2001), када је замишљено да она буде научни часопис са акцентом на прошлости Срема а онда и његове шире околине, без обзира на период. Идеја тадашњег директора Архива, Радована Срдића, затим, проф. др Ненада Лемајића и Наде Симић-Лемајић (прва главна и одговорна уредница) брзо је показала добру страну. Уз њих је од првог броја био Ђорђе Ђурић, тада магистар, а данас редовни професор на Филозофском факултету у Новом Саду, који је преузео место главног уредника часописа од другог броја, објављеног 2003. и обављао га до 2016. односно, закључно са петнаестим бројем часописа. Без жеље да се умањи било чија улога у уређивању Споменице, несумљив је допринос управо проф. др Ђорђа Ђурића, који је уз проф. др Ненада Лемајића и Наду Симић-Лемајић из године у годину подизао углед и научни кредибилитет часописа. Од 16. броја главни уредник Споменице постаје др Ненад Нинковић, данас ванредни професор на Филозофском факултету у Новом Саду, који је и раније сарађивао у часопису.

Истовремено растао је број чланова Уредништва, тако да он данас уз главног уредника броји још девет чланова из седам научних институција и три државе.

У Споменици Историјског архива Срем од почетка су објављиване различите категорије радова – чланци и расправе, прилози и грађа, архивистика, историографија, прикази и белешке. До сада је, укључујући и број који је пред читаоцима, објављено 15 радова из историографије, 4 in memoriam–а, 18 радова из архивистике, грађа је приређена у 99 радова, приказана је 101 књига и написано 109 чланака и расправа. Аутори су били академици, универзитетски професори, историчари, али и лаици, љубитељи локалне историје, затим, студенти докторских или завршних година студија. Многи су своје прве научне радове написали управо за Споменицу, а неки од њих су данас чланови Уредништва часописа. Поред наведеног квалитету Споменице су доприносили лектор – Татјана Пивнички Дринић и преводилац резимеа Љиљана Тубић, али и бројни други сарадници којима се овом приликом захваљујемо. Исту захвалност поред Историјског архива Срем, где су директори и сарадници увек имали слуха за часопис, дугујемо и Граду Сремској Митровици, на чијем челу су се налазиле, као што се и данас налазе особе, са разумевањем за потребу историописања о граду, Срему или његовој околини. Несебичну помоћ Града, следио је и Покрајински секретаријат за културу, јавно информисање и односе са верским заједницама АП Војводине, којем смо, такође, захвални. Са вером да ће се оваква пракса и лепа сарадња наставити и у будућности, захваљујемо се свима онима који нису овде поменути по имену, али су на било који начин допринели Споменици Историјског архива Срем. Посебно се захваљујемо њеним читаоцима, чијем суду препуштамо и овај број.

У Сремској Митровици,
8. новембра 2021.

УРЕДНИШТВО

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ
ARTICLES AND TREATISES

000.00(00-00)XXXXXXXXXX
000.00(00-00)XXXXXXXXXX

Мирослав Илић, докторанд
Покрајински секретаријат за културу,
јавно информисање и односе са верским заједницама
miroslav.ilic81@mail.ru

ЗАДУЖБИНАРСКИ РАД АРХИЈЕРЕЈА КАРЛОВАЧКЕ МИТРОПОЛИЈЕ: ПРОСВЕТА И ОБРАЗОВАЊЕ

Сажетак: У раду је представљен богат задужбинарски рад три српска архијереја Карловачке митрополије. С обзиром на чињеницу да су Срби северно од Саве и Дунава били изложени јакој католичкој пропаганди током XVIII века, једини начин борбе против ње подразумевао је развој просветног система са јасним националноверским префиксом. Епископи и митрополити, попут Висариона Павловића, Павла Ненадовића и Георгија Бранковића, оставили су дубок траг на пољу просвете и образовања, али у подједнакој мери и на пољу добротворног рада и изградње српске заједнице у Хабзбуршкој монархији. Њихова несебична љубав имаће за резултат снажење просветних капацитета српског народа који ће, напослетку, директно утицати на формирање грађанске културе и на обнову српских држава у новом веку.

Кључне речи: Висарион Павловић, Павле Ненадовић, Георгије Бранковић, задужбинарство, просвета, грађанска култура, духовна елита.

Од пада српских средњовековних држава под власт Османског царства, Црква је преузела улогу државе, чувајући и јачајући идентитет својих верника, а та њена мисија настављена је током XVIII и XIX века у Хабзбуршкој монархији, где се срела са бројним и културним и духовним изазовима.[1] Зато су архијереји Карловачке митрополије посветили велику пажњу просвећивању своје паства и подизању њених образовних капацитета. Они су ударили темеље стварању нововековне српске заједнице северно од Саве и Дунава, а

1 О општим приликама у Угарској вид.: Дејан Микавица, *Српско питање на Угарском сабору 1690–1918*, Нови Сад 2011; Дејан Микавица, Ненад Лемајић, Горан Васин, Ненад Нинковић, *Срби у Хабзбуршкој монархији 1526–1918*, књ. 1–2, Нови Сад 2016.

управо је овај део народа био *со соли читавог Српства*[2] кроз XVIII и велик део XIX века. Без њих се не може замислити нити промишљати српска нововековна прошлост. Њихов пример биће *spiritus movens* задужбинарског рада грађанског сталежа који је формиран током XVIII и XIX века и који је дао огроман допринос развоју српске задужбинарске културе.

Српски епископи и митрополити били су главни покретачи развоја српског друштва у Монархији. Прва болница, прва средња школа, прва гимназија, први задужбински фонд настају као резултат њиховог рада. Далеко пре него што су основане Матица српска и друге елитне задужбинске институције читавог Српства, архијереји Карловачке митрополије покрећу крупну акцију на пољу духовности, културе и задужбинарства која ће се показати предусловом за развој грађанске културе Срба и њихове добротворне делатности.[3]

Јерархија Карловачке митрополије је свесно преузимала западне моделе образовања,[4] тада добро развијене, како би оспособила ученике за очувања националног и верског идентитета. Од оснивања Карловачке митрополије, нагло напредовање на просветном пољу осетило се доласком на трон Павла Ненадовића (1749–1768). Још као горњокарловачки епископ Ненадовић је почео са реформама у животу и раду свештенства, које је било „неуко, распуштено, није водило рачуна о свом изгледу, вршило је разне злоупотребе свог позива".[5] Подстицај за реформе био је двострук: теолошки и просветитељски.[6] Митрополит је мудро схватао да Срби не могу напредовати материјално уко-

---

2 Горан Васин (2020), Радио Беседа: емисија Гост радија, „Карловачка митрополија" https://soundcloud.com/beseda/20-07-2020-gost-radija-goran-vasin

3 Динко Давидов у уводном обраћању на отварању научног скупа *Три века Карловачке митрополије 1713–2013.* изјављује: „Ми историчари уметности раније смо у том процесу пренаглашавали удео младог и тада напредног грађанства, а заправо, истина је другачија; уз сва родољубива осећања и знатне прилоге, наши граждани нису имали идеју о обнови уметности. Барокни правац српске уметности могла је тада да усмери *само интелектуална елита, а то је била црквена хијерархија КМ* [подвукао М. И.]".

4 „Тзв. српско-латинске школе […] су Србима донеле типично западно нововековно класично образовање, засновано на програму хришћанског класичног хуманизма, тј. образовном моделу који је усклађивао непревазиђене тековине античке културе са неприкосновеним принципима хришћанске вере." Ненад Ристовић, *Културно-просветно деловање Карловачке митрополије и приближавање српске књижевности предању античке књижевности*, у: Три века Карловачке митрополије 1713–2013, ур. Д. Микавица, Д. Његован, Нови Сад 2014, 438.

5 Предраг Пузовић, *Рад митрополита Павла Ненадовића на просвећивању свештенства и народа*, у: Три века Карловачке митрополије 1713–2013, ур. Д. Микавица, Д. Његован, Нови Сад 2014, 168.

6 „Правдање библијским цитатима потребе школовања било је поред просветитељских мисли доминантно у Ненадовићевим посланицима. Митрополит је повезивао ове две наизглед неспојиве филозофије истичући да од образовања верници имају двоструку корист, с једне стране, ту су материјална сигурност и напредак, идеје блиске просветитељству, а с друге, добар верник и хришћанин. […] Закључујући своје излагање митрополит Ненадовић указује на

лико нису духовно оплемењени, а њихово свештенство богословски образовано и савремено. Стављајући велики нагласак на образовање, митрополит Ненадовић је говорио да „земљи није ништа теже на себи носити до необразованог човека".[7]

Желећи да заведе ред у својој епархији, Ненадовић је као горњокарловачки владика новембра 1745. издао *Правила за свештенике*, у којима наређује да свештеници недељом и празником служе литургију и уче народ: Вјерују, Отче наш, Богородице Дјево, Десет заповести Божијих, да се правилно крсте и да децу шаљу у школу у Плашки. *Правила* завршава речима „напослетку дужни сте горе изложено и вама наређено праведно и свето чувати, пазити и испуњавати, иначе за сваки ваш преступ даваћете одоговор Богу и нама, због чега вам се ово ради ваше исправност издаје".[8]

Свештенство је у богословском образовању било на веома ниском нивоу, што се види из наредбе митрополита Ненадовића од 1745. године где тражи од свештеника своје епархије да науче Символ вере и Десет заповести.[9] Једна од директних и опасних последица оваквог стања била је и то да епархијско свештенство није могло успешно да се супротстави унијаћењу.[10] То је био разлог да у договору са костајничко-зринопољским владиком Алексијем Андрејевићем, 1746. године у Плашком, Ненадовић отвори Централно училиште, тј. Богословију за обе епархије.

Ненадовићево родољубиво прегалаштво је, за кратко време његовог епископовања у Горњокарловачкој епархији, довело до тога да је он духовно препородио епархију. Тиме је себе припремио за следећи организациони ниво рада и стваралаштва у Митрополији. Чим је 1749. изабран за карловачког митрополита, одмах је прионуо да развије образовни систем. Запустеле школе својих претходника оживео је и реорганизовао, и старао се да обезбеди материјална средства за њихов рад. Основао је 1749. посебан фонд за издржавање покровобогородичних школа у Сремским Карловцима. То

то да је разлика између образованих и необразованих људи велика као разлика између живих и мртвих […]." Ненад Нинковић, *Митрополит Павле Ненадовић*, Нови Сад 2017, 431.

7 Исто, 430.

8 Исто, 54-55.

9 П. Пузовић, *нав. дело*, 168.

10 Пристисак на Србе да се поунијате, тј. да, само формално задржавајући православни обред, суштински постану римокатолици, био је нарочито снажан у Барањи, Славонији и Хрватској. „Унијаћење и католичење у Барањи довели су до трајног губитка не само православних верника него дела српског народа, јер се показало да је оно само увод у етничку асимилацију. […] На подручју Хрватске и Славоније унијатска акција била је старија и радикалнија него у Барањи. Срби, који су насељени као граничари на овом подручју су наилазили на католички прозелитизам одмах по насељавању." Ненад Нинковић, *Унијаћење православаца у Карловачкој митрополији 1713–1768*, Три века Карловачке митрополије 1713–2013, ур. Д. Микавица, Д. Његован, Нови Сад 2014, 150.

је уистину био историјски догађај за Српство, који ће систему образовања дати нов квалитет и обезбедити стабилну материјалну подлогу и јасну перспективу.[11] Реч је о првом српском нововековном задужбинском фонду, који је у будућности послужио као образац за стварање нових.[12] Назван је најпре *Касе покровобогородичних школа*, а после Ненадовићеве смрти *Клирикални* или *Школски фонд*. Одмах након оснивања, митрополит је позвао народ и свештенство да прилажу у њега, како би се издржавале средње школе у Сремским Карловцима, на словенском, латинском и немачком језику, из којих би могли излазити људи научени „и во всјаким церковним и мирским не само правитељства но и службом способни и угодни".[13] На митрополитов позив, прилоге су давали: епископи, манастири, монаси, свештенство, црквене општине Архидијецезе и виђенији људи. Он сам је прве године дао педесет дуката, а затим сваке године давао по десет дуката.

Непуне две деценије раније, 1731. или 1732. бачки епископ Висарион Павловић (1731–1755) основао је у Новом Саду словенско-латинску школу названу *Рождество-Богородична латинословенска школа*. На тај је начин Петроварадински шанац / Нови Сад постао један од првих просветних и културних центара Срба у Монархији. Развојни пут будућег владике бачког указивао је на његово схватање значаја образовања. Као млад монах био је даскал/учитељ у манастиру Хиландару, а затим даскал и протосинђел у Пећкој патријаршији. Патријарси Мојсије Рајовић и Арсеније IV Јовановић Шакабента често су га слали међу Србе у Хабзбуршку монархију, односно, у Будим и Сремске Карловце, као и у Београд, тако да је овде стекао велики углед. Ово му је омогућило да постане крушедолски архимандрит, а потом, после избора Викентија Јовановића за првојерарха, и бачки епископ 1731. године.

И пре његовог доласка у Нови Сад на трон епископа бачких, међу Србима у Хабзбуршкој монархији је вођена жива акција на пољу просвете, нарочито у Карловцима и Београду. То је било потребно због једног општег циља, који је стремио стварању нових генерација које ће бити способне да се с једне стране

---

11 „С обзиром на то да су прикупљена средства била намењена за тачно одређену сврху која су могли бисмо рећи једним делом била бесповратна, а у другом кредитна тј. са обавезом враћања. Средства која су коришћена у виду наменског финансирања као што је помоћ сиромашним грађанима, члановима породица умрлих свештеника, поправку цркава и за зараде црквених службеника није се враћао у фонд, представљала су трајно давање. [...] Рачунске књиге су вођене тако да се увек знало тачно рачунско стање, евидентирани су сви прилози и давања." Љиљана Јеремић, Лидија Барјактаровић, *Финансијско пословање народно-црквених фондова у Карловачкој митрополији (XVIII–XX век)*, у: Три века Карловачке митрополије 1713–2013, ур. Д. Микавица, Д. Његован, Нови Сад 2014, 182.

12 Вид. опширније: Мата Косовац, *Српска православна митрополија карловачка: по подацима од 1905*, У Карловцима 1910.

13 П. Пузовић, *нав. дело*, 169.

одупру католичком прозелитизму, а с друге да се укључе у оснивање и рад српских просветних, културних и верских институција. Сасвим је сигурно да је тај снажни просветни замах утицао на новоизабраног епископа. Из назива рождественобогородичне школе видимо да је прва гимназија у Новом Саду отворена на празник рођења Пресвете Богородице, у народу познат као Мала Госпојина. Она се, тиме, разликовала од карловачких школа које су „по руском обичају отворене на дан Покрова Богородичног 1. октобра", те по томе носиле име.[14]

Карловачка митрополија је оснивала српско-латинске школе примарно у циљу припреме свештеничког кадра и образовања чиновника. Срби у Хабзбуршкој монархији су преузели овај образовни модел преко његове православне верзије настале у Кијеву у првој половини XVII века, у условима уклапања православаца у образовни систем пољско-литванске државе, а ради бољег отпора римокатоличкој пропаганди. У аналогној ситуацији, Србима је овај проверени школски модел за очување идентитета с једне стране, те за равноправно суделовање у културним токовима окружења с друге стране, послужио за стварање српско-латинских школа.[15] „Висарионова Латинско-словенска школа се 1741–1744. године развила […] *Collegium Vissariono-Pavlovicsianum Petrovaradiniense*, познат још и под именом *Богоматерње собраније*."[16] Дионисије Новаковић, први Србин који је завршио Духовну академију у Кијеву, успео је да реорганизује новосадску српско-латинску школу тако што је добила и два виша разреда – филозофију и теологију, чиме ју је приближио оновременим лицејима и академијама. Новаковићева беседа, одржана у овој школи 1742. године, програмски је текст – манифест нове српске просвете – и прво право дело нове српске књижевности – ослоњено сасвим на кијевске и западноевропске изворе и узоре.[17]

У то време јеромонах, Дионисије Новаковић је био префект Висарионове школе.[18] Предавао је управо у највишим разредима, филозофију и теологију. Потом је прешао у Будим, где је већ 1748. после смрти владике Василија Димитријевића виђен за епископа, што је постао 1750.[19] Као професор Ду-

14 Радослав М. Грујић, *Прва гимназија у Новом Саду*, Летопис Матице српске, књ. 313, св. 1–3, 1927, 364, 365, 368.

15 Н. Ристовић, *нав. дело*, 438.

16 Петар Ђурђев, *Уштицај владике Висариона Павловића на развој школства у Новом Саду*, Епархија бачка кроз векове: зборник радова, ур. Бране Миловац, Предраг М. Вајагић, Нови Сад 2018, 153.

17 Н. Ристовић, *нав. дело*, 443.

18 Један од првих управитеља Српско-латинске школе и префект Духовне академије 1738. године био је Рус Емануил Козачински, после чега се вратио у Русију где је касније постао ректор чувене Кијевске духовне академије.

19 Н. Нинковић, *Митрополит Павле Ненадовић*, 300-301.

ховне академије у Новом Саду био је врло посвећен свом послу, покушавао је да народу приближи значај образовања. Касније својим делима, као што је Епитом, борио се против унијаћења. Ово дело је једна од најпреписиванијих српских књига.

Рад Рождественобогородичне школе превасходно је омогућио владика Висарион Павловић својим новчаним прилозима. Одмах уз њега била је и православна Црквена општина Новог Сада, тако да се и за ову школу може рећи да је установа задужбинског карактера. Поред наведеног Висарион Павловић се изборио да од Магистрата Новог Сада, приликом елибертације, 1748. године, православна црквена општина добије 100 јутара земље за издржавање цркава, болница и школа. Црквена општина је успела да током XVIII века подигне шест цркава и финансира рад болнице. Ипак, највећа помоћ за одржавање школа долазила је од народа. Од 1748. године једва има српског тестамента у Новом Саду у ком није било легата за школу. То је видљиво из самог читања завештања родољубивих Новосађана тог доба. Примера ради, Мишко Саранда је у тестаменту (22. марта 1706) приложио за новосадске школе 12 форинти; Нешко Петровић који су у Нови Сад доселио после Београдског мира из Београда, у тестаменту из 1768. године оставио је легат новосадским школама у износу од 500 форинти. Колико су то били значајни прилози, илустрације ради, треба истаћи да је 1775. године учитељ првог разреда имао годишњу плату од 150 форинти, учитељ другог разреда има је плату 200 форинти, док је управник латинске школе имао плату 200 форинти. У то време (1777) Нови Сад је имао 7.930 становника, а 1780. године око 2.000 домова, од којих је 1.144 српска.[20]

Српска заједница у Монархији се непрестано развијала и временом је успела да формира сопствени модел привредног и културног развоја. Током друге половине XIX века српска духовна, културна, политичка и привредна елита успела је да оствари изузетне резултате.[21] Тај успех се јавља као последица задужбинарске свести. Многе тадашње институције основане су личним прилозима бројних Срба који су се сабирали око заједничког циља: оснивање институција.

Један од најупечатљивијих трагова у историји задужбинарства у Карловачкој митрополији оставио је патријарх Георгије Бранковић (1890–1907). „Готово да нема значајније српске институције, која овог српског архијереја не памти као свог добротвора. Гимназије, богословија, многе цркве и манастири,

20 П. Ђурђев, *нав. дело*, 152–157.

21 Селидба Матице српске из Пеште у Нови Сад; оснивање српских читаоница, певачких друштава, женских добротворних организација, новчаних завода; оснивање Српског народног позоришта у Новом Саду, Српске банке и СПД Привредник у Загребу, и бројних других фондова, заклада, задруга и удружења.

добротворна друштва, сликари и песници у лику Георгија Бранковића имали су свог великог мецену.”22 „Патријарх Георгије Бранковић утрошио је преко милион круна ради уздизања просветних и културних делатности.”23 „Небројено докумената у архивском фонду сведочи да су сиромашни кметови из Фрушке горе и из Срема, као и богати и угледни трговци, од патријарха тражили благослов, материјалну помоћ или савет. Стари и искусни политичар, патријарх Георгије Бранковић, никога није остављао пред затвореним вратима, сматрајући да ће га његово дело у великој мери надживети [истакао М. И.]. Поглед на Сремске Карловце без грађевина које је подигао овај српски архијерej дао би слику мале варошице која сем Саборном црквом у центру не би имала чиме да се подичи.”24

После подизања зграде Патријаршије на ред је дошло питање на који начин омогућити многобројним ученицима Богословије лакши живот у Сремским Карловцима. Тако настаје још једна задужбина патријарха Георгија. Њеном развоју уз патријарха посебно је допринео њен ректор прота Јован Вучковић, који је да би боље упознао институције овог типа посетио многа места у Хабзбуршкој монархији и ван ње. Боравио је у Русији, Задру, Загребу, Бечу, Прагу, Инзбруку, Берлину, Тибингену. Своје богато искуство искориство изнео је у предлозима за уређење семинара.

У школској 1891/1892, Богословија је прешла у нову зграду, задужбину браће Анђелић, у којој су се налазиле и Карловачка гимназија и Богословија. Ову зграду је подигао сремскомитровачки прота Стеван Анђелић од средстава које је обезбедио његов брат, патријарг Герман (1882–1888). Једно крило зграде је користила Богословија, а друго Гимназија.[25]

Прослава почетка зидања Богословског семинара била је у знаку личности патријарха Георгија. Године 1900. навршило се десет година од када је Георгије Бранковић стао на чело Карловачке митрополије-патријаршије, а уједно се испунило и седамдесет година његовог живота. „За празник Светог великомученика Георгија – Ђурђевдан, освећен је камен темељац за Богословски семинар. […] служена је света архијерејска литургија са епископима Михаилом, Лукијаном и Митрофаном. У олтару је све време био патријарх. После литургије литија је кренула на место где је требало да почне грађење семинара. Као и приликом освећења темеља Патријаршије, тако је и овом

22 Горан Васин, *Патријарх Георгије Бранковић и његово доба: 1890–1907*, Нови Сад 2014, 263.

23 Богдан Јањушевић, *Саборна црква Светог оца Николаја у Сремским Карловцима*, Београд 2017, 29.

24 Г. Васин, *нав. дело*, 263.

25 Горан Васин, *Ктиторска делатност патријарха Георгија Бранковића у Сремским Карловцима*, Споменица Историјског архива „Срем”, 7, Сремска Митровица 2008, 56.

приликом постављена Споменица. У њој је описан гест Саве Текелије из 1842, када је одредио да се друга трећина камате његове закладе одваја за подизање зграде за српске богослове, као и историјат идеје да се подигне зграда. Говоре су одржали Иларион Руварац и прота Вучковић. На овој свечаности били су и гости из Београда у име митрополита Инокентија."26

На зграду је стављен натпис: ПРАВОСЛАВНИ БОГОСЛОВСКИ СЕМИНАР, као и речи: ПАТРИЈАРХ ГЕОРГИЈЕ СРПСКОМ НАРОДУ. Велико предворје, плафони без украса, једноставна степеништа, све је деловало монашки и аскетски. Говорило се да укупна сума потребна за зидање премашује 230.000 круна. Семинар је отворен 2. октобра 1904. године (пошто су у току 1902–1903. извођени велики радови на унутрашњој и спољној декорацији, чиме је зграда добила на монументалности). У првој генерацији богослова који су били у новој згради семинара било је и личности које су касније постале од великог значаја за Српску цркву. Управитељ је био Викентије Вујић.

Званично примање питомаца у Семинар почело је 17. августа 1904. године, а са радом се почело 19. септембра. Манастири Гргетег, Крушедол, Беочин, Хопово, Раковац и Велика Ремета држали су богослове из удаљених крајева бесплатно до почетка рада Семинара. Врховни надзор над њим имао је патријарх Георгије. Дисциплинарна правила су потписана 28. јуна 1904. Занимљиво је истаћи, примера ради, да су питомци у септембру, октобру, априлу, мају и јуну устајали у *пет у јутро*, а у новембру, децембру, јануару, фебруару и марту у *пола шест*. После јутрења следио је доручак који је трајао петнаест минута. Предавања су трајала до подне, а у петнаест минута после дванаест часова почињао би ручак а завршавао се око један. Затим је следило слободно време до два или три сата, у зависности од годишњег доба, а послеподне би се проводило у учењу. Обавезне су биле вечерња служба и вечера после ње.[27]

Од 13. до 15. маја 1906. на седници Синода под председништвом епископа темишварског Георгија Летића дошло је до промене Статута и Богословско училиште подигнуто је на ранг Богословије. Формиран је Савет Богословије. Звања су постала: ректор, редовни професор и ванредн професор, доцент и учитељ богословије. За кандидате су могли бити примљени само младићи са завршеном гимназијом или реалком. Ректора је и даље постављао Синод, од наставника у Богословији (редовних и ванредних професора и доцената) тражило се да имају академско образовање. За ванредног професора је била потребна дисертација, коју је вредновао Савет. То је била једна од последњих промена у Богословији за живота патријарха Георгија.

Још једна занимљивост завређује пажњу. Одлуком Наставног већа 17. августа 1895. решено је да се најбољи писмени радови ученика почну награђивати.

---

26 Исто, 51.

27 Горан Васин, *Патријарх Георгије Бранковић и његово доба: 1890–1907*, 267–269.

Прилози за фонд узети су од такса за поправне и накнадне испите. Међу награђеним ученицима били су: Радослав Грујић, Димитрије Витковић, Светозар Трлајић и Димитрије Кириловић. Патријарх Георгије, и поред почетног неповерења у професоре, као врховни надзорник ове школе учинио је да се она ипак подигне на виши ниво. При Карловачкој богословији било је 1894. основано *Друштво Св. Јована Милостивог*, које је водило рачуна о сиромашним и болесним ученицима Богословије. Сваке године Георгије Бранковић је давао за фонд 100 форинти.

Патријарх је 1894. основао и *Фонд Светог Саве*. Циљ формирања овог фонда је, у ствари, био да се стабилизују и пробају очувати српске вероисповедне школе, јер школа је један од стубова српске душе, заједно са Црквом. Тако је улогом од 10.000 форинти основан Фонд Св. Саве 14. јануар 1894. Стање српских вероисповедних школа под притиском мађаризације било је врло лоше, тако да је ово закаснели чин, али је ипак дао ефекат.[28]

* * *

Задужбинарски рад српских архијереја био је испуњен осећањем бриге за свој народ. С друге стране, тај рад је био усмерен ка стварању услова за институционални оквир друштвеног деловања Срба у Хабзбуршкој монархији. У Карловачкој митрополији задужбински рад захтевао је, нарочито током XVIII века, стварање образовних институција. Требало је стварати нове кадрове који ће се борити за очување српског верског и етничког идентитета. Сем оснивања школа, посебно је драгоцено искуство оснивања задужбинских фондова који су окупљали готово све слојеве српског друштва. Ту је од посебне важности Клирикални фонд митрополита Павла Ненадовића. Тај модел ће, током друге половине XIX века, бити пренет и на грађански сталеж.

Рад српских архијереја на пољу просвећивања народа није био нимало лак. Запуштеност свештенства и његова скромна писменост биле су слабости српске заједнице. Прозелитизам католичке цркве могао је бити отклоњен једино систематским радом на подизању образовних капацитета српског свештеника и просвећивању парохијана. Њихов резултат јесте стварање непроцењивог духовног и материјалног културног наслеђа. То наслеђе буди осећање оправданог поноса и мотивише на реафирмацију српског културног обрасца и проналажење његових нових употребних форми.

28 Исто, 58.

Miroslav Ilić

ENDOWMENT WORK OF THE ARCHBISHOP OF THE METROPOLITANATE OF SREMSKI KARLOVCI: TEACHING AND EDUCATION

SUMMARY

The paper presents, in basic outlines, the endowment work of the Serbian Archbishops of the Metropolitanate of Sremski Karlovci in the field of teaching and education, especially Bishop Visarion Pavlović, Metropolitan Pavle Nenadović and Patriarch Georgij Branković. Endowment, as a part of the Orthodox tradition, has been known among Serbs since the Middle Ages, especially by the great prefect Stefan Nemanja (Saint Simeon the Myrrh-bearer) and his son Saint Sava. Through him, a sense of care for the community and its progress developed, which could be especially seen at a time when the Serbian medieval states and rulers disappeared and when the individual was transferred to collective endowment. No less important was the bending of endowments among Serbs in the Habsburg monarchy, which helped raise the national and educational idea, but also influenced the formation of civil culture.

000.00(00-00)XXXXXXXXXX
000.00(00-00)XXXXXXXXXX

Стеван Дакић
докторанд
stevandakic@hotmail.com

ЦРКВЕНО-ПРОСВЕТНА ДЕЛАТНОСТ ТИМОЧКОГ ЕПИСКОПА ДОСИТЕЈА НОВАКОВИЋА

Сажетак: Доситеј Новаковић, тимочки владика од 1834. до 1854. је поред црквене делатности бавио просветниим и националним радом. У раду се излаже живот владике у главним цртама, на основу расположиве литературе,, у контексту политике Кнежевине Србије према областима припојеним 1833/1834. Активности нововековне српске државе и Цркве су се на пољу Тимочке епархије у великој мери поклапале.

Кључне речи: Доситеј Новаковић, Тимочка епархија, Тимочка крајина, Београдска митрополија, црквена историја, Кнежевина Србија.

Владика Доситеј Новаковић, српски црквени великодостојник из 19. века, личност је која је данас готово непозната широј јавности. О њему нису написане монографије, али ипак, на основу онога што се поуздано зна, заслужује пажњу истраживача. Ђоко Слијепчевић, аутор најсадржајније Историје Српске православне цркве, посветио му је непуну страницу, док је нешто више пре Слијепчевића писао Милан Ђ. Милићевић, пишући о личности тимочког владике. Уједно духовник и национални радник – спој нимало чудан када је реч о српској црквеној историји 19. века – владика Доситеј Новаковић је рођен на простору Старе Србије у доба које је претходило Првом српском устанку, а дочекао је да као „народни владика", како га је назвао Милан Ђ. Милићевић, служи у још увек зависној Кнежевини Србији.[1] Ипак, од свег његовог деловања као епископа више су остале у сећању његове личне особи-

1 Милан. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српској народа новијега доба*, Београд 1888, 447.

не: одлике неког ко је уједно „тако мекан у говору и благ у понашању", али ко и у позним годинама уме руковати пушком боље од млађих од себе.[2]

Рани живот будућег епископа Доситеја је у великој мери непознат. Рођен је 1784. године у селу Дабици, у близини Прилепа.[3] Литература не наводи његово световно име. Познато је да је у свом родном месту стекао одређено образовање, док се већ по питању места његовог монашења литература разилази. Ђ. Слијепчевић наводи манастир Зограф на Светој Гори, док епископ Сава Вуковић истиче да је то било у манастиру Трескавац.[4] Овај манастир је у непосредној близини Прилепа и био је место у ком је локално становништво могло стећи писменост, стога мишљење епископа Вуковића не треба одбацити. Ипак, разрешење ове дилеме може пружити натпис на старој неготинској цркви, владичином гробном месту, где је манастир Зограф назначен као место у којем се Доситеј примио монаштва.[5] Било како било, значајан део живота Доситеја Новаковића свакако је везан за Свету Гору и манастир Зограф. Добивши у овом манастиру прво чин јерођакона, а потом јеромонаха, истакавши се неговањем монашких врлина, Доситеј се ускоро нашао на новој дужности. Напустивши манастир, преко Влашке и Молдавије настанио се прво у Пироту, да би одатле прешао у Ниш где је постао протосинђел нишког митрополита Мелентија.[6]

На трону Нишке митрополије почетком 19. века деловали су, један за другим, двојица владика који су, иако владике Васељенске патријаршије, показивали висок ниво разумевања за српско становништво: Макарије II (1806-1815) и Мелентије (1815-1821). Поред бриге за своју паству, ни једном од њих није била страна ни антиосманска активност. Иако је у делу старије литературе преовладавало виђење фанариотских владика као индиферентних и покорних према османским властима, неки од представника архијереја Васељенске патријаршије излазе из устаљене слике. Познат је пример београдског митрополита Дионисија Папазоглуа који је током Аустро-турског рата 1788-1791. сарађивао са аустријским војним властима, да би крајем рата избегао из своје Митрополије, позивајући српски народ да емигрира у Хабзбуршку монархију и изражавајући сумњу у искреност Османлија поводом обећане амнестије. Живот је после рата наставио на простору Хабзбуршке монархије као епи-

2 Исто.

3 Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве: од почетка XIX века до краја Другог светског рата*, књ. II, Београд 2018, 321.

4 Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 322; Сава, епископ шумадијски, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Крагујевац 1996, 174.

5 *Споменица тимочке епархије 1834-1934,* приредио Милан Цветинчанин, Сремски Карловци 1934, 6-7.

6 Исто, 4.

скоп будимски, један од епископа Карловачке митрополије.[7] Слично њему, самоиницијативно су деловали и нишки митрополити у доба великих ломова на Балкану почетком 19. века. Митрополит Макарије се чак није устезао ни да допринесе српским циљевима током Првог српског устанка, колико год то у датом тренутку било ризично. Познато је да је током српске офанзиве 1809. био у вези са устаничким војним врхом коме је одавао кретање османских трупа. Такође, обојица митрополита заслужни су за изградња саборног храма Светих арханђела у Нишу.[8]

О митрополиту Мелентију, архијерају чија је судбина утицала на животни пут Доситеја Новаковића, не зна се много: више се од његовог живота зна о његовој смрти. Нишки митрополит постао је 1815, исте године када је дошло до спајања Нишке и Нишавске епархије. На трону нишког митрополита дочекао је почетак Грчког устанка 1821. Борба грчког народа за ослобођење у чијем је знаку протекла цела деценија, донела је додатну дестабилизацију Османског царства, али и подстакло против-хришћанско расположење у држави. Једна од првих страдала је грчка цариградска заједница на челу са васељенским патријархом Григоријем V који је обешен, поделивши тако судбину великог броја сународника. Српска делегација која се у том тренутку налазила у Цариграду поводом уређења односа са Портом била је затворена, а рефлексије овог османског расположења осетило је српско становништво широм Балканског полуострва. Власти су страховале од стварања ширег антиосманског фронта у којем би на страну грчких устанака стале Србија и Влашка. Да би предупредила овај шири антитурски покрет Порта је посегла за хапшењем, затварањем и убиствима више стотина виђенијих народних представника. Трпела је и јерархија: у Призрену је под оптужбом помагања Грчког устанка заточен рашко-призренски владика Хаџи Захарије са неколико српских свештеника, али је касније пуштен из тамнице. Нишки митрополит је, под оптужбом да са свештенством ради на помоћи грчким устаницима и да намерава „да истреби народ муслимански у Нишу", јавно погубљен на градском мосту заједно са неколико српских свештеника.[9] Око лика погубљеног митрополита и свештеника почео је у годинама потом да се утврђује светитељски култ међу локалним становништвом.[10]

---

7 Недељко Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766-1831 (управа Васељенске патријаршије)*, Београд 2007, 92-93; Горан Васин, Ненад Нинковић, *Историја Будимске епархије*, Сремска Митровица 2018, 82-98.

8 Урош С. Шешум, *Србија и Стара Србија (1804-1839)*, Београд 2017, 65.

9 Небојша Озимић, *Мелентијева буна – Допринос нишког свештенства Грчком устанку 1821. години*, Црквене студије 3 (2006), 392.

10 Исто.

Није сасвим сигурно каква је била улога Доситеја Новаковића током *Мелентијеве буне*. Неколико стотина Нишлија који су били заточени у нишкој тврђави сведоче о томе да симпатије према грчким устаницима нису биле ограничене само на митрополита и узак круг његових сарадника. Доситеј Новаковић је сходно дужности коју је обављао у Нишкој митрополији, морао добро познавати митрополита Мелентија. Његово држање, тј. бег у Србију у тренутку када је српско становништво страдало због веза са грчким устаницима, може се објаснити и његовом укљученошћу у антиосмански покрет. Такође, прелазак у Србију могао је бити диктиран и страхом за живот у тренутку у ком османске власти нису увек биле склоне да подробно испитају нечију евентуалну кривицу. Ипак, како знамо да се Доситеј у Србији ставио у службу националних интереса, оличених у прегнућу за проширењем граница Кнежевине, чини се вероватнијом тврдња да у покрету 1821. није био сасвим по страни. Прешавши у Србију, настанио се у манастиру Горњак где је постао архимандрит, али се овде његово деловање није ограничавало на искључиво духовна питања. Активно је узео учешће у ослободилачким настојањима Кнежевине Србије и „мушки помагао сваком раду" који је за циљ имао присаједињење етнички српских територија Кнежевини Србији. Ова акција крунисана је успехом: 1833/1834. година донела је ослобођење Крајине, Црне реке, Алексинца, Ражња, Крушевца, Старог Влаха и Јадра[11]. Кнежевина је утврдила свој углед у очима сународника, територија јој је увећана за једну трећину, те се јавила потреба да се на новим областима организује и црквена власт. Доситеј Новаковић, уз сагласност митрополита Петра Јовановића, као и кнеза Милоша Обреновића, а могуће и због заслуга током поменутог ослободилачког покрета, изабран је за првог епископа новостворене Тимочке епархије.[12] Михаило Гавриловић истиче да је кнез Милош већ пре избора означио Доситеја као новог владику, те се стиче утисак да је кнежево мишљење било пресудно.[13] Посвећење су извршили 2. фебруара, на Сретење, 1834. године у старој крагујевачкој цркви, митрополит Петар Јовановић, шабачки епископ Герасим Ђорђевић и ужички владика Нићифор Максимовић.[14]

На овој дужности ће остати до своје смрти 1854. Избор Доситеја Новаковића за тимочког епископа поред осталих кандидата, старијих људи, сведочи о тежини посла и неопходној енергији коју је изискивала дужност тимочког

11 Више о присаједињењу шест нахија 1833/1834. у: Радош Љушић, *Кнежевина Србија (1830-1839)*, Београд 1986, 22-43.

12 Доситеј Новаковић изабран је поред осталих кандидата, архимандрита Неофита из манастира Боговађе и архимандрита Никифора из манастира Моравци. (*Споменица тимочке епархије 1834-1934*, 5)

13 Михаило Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. III, Београд 1912, 505.

14 Милан Ђ. Милићевић, *нав. дело*, 446.

владике. Иако неоспорно територија са древном хришћанском традицијом, Тимочка епархија се од свог настанка морала носити са бројним проблемима. Мали број храмова у епархији, чести примери да у већим насељима црква не постоји, низак ниво црквеног живота православних верника, извесни обичаји чије је порекло било нехришћанско – били су проблеми са којима се епископ Доситеј носио за све време свог управљања Тимочком епархијом. Када се томе дода и недостатак школа, као и слабо богословско знање свештенства, стиче се увид у два основна правца деловања тимочког епископа – према црквеним и просветним питањима.

Ослобођење Тимочке крајине довело је до стварања Тимочке епархије у саставу Београдске митрополије која је уживала аутономију под јурисдикцијом Васељенске патријаршије. Слободније практиковање своје вере по присаједињењу оливачавало се у чињеници да је онима који су били насиљем приморани да пређу на ислам сада омогућен повратак православној вери.[15] Такође, битна последица ослобођења Тимочке крајине по црквени живот била је дозвола за слободном изградњом верских објеката. Изградња нових, поправка старих цркава и манастира постала је од присаједињења део државне политике и велике обнове духовног живота карактеристичне за Србију кнеза Милоша који је прве кораке на пољу обнове храмова чинио одмах након завршетка Другог српског устанка.[16] Када се узме у обзир да су се многи храмови Тимочке епархије пре присаједињења налазили у лошем стању, као и да су недостајали многи црквени предмети, важно је нагласити да се Тимочка епархија у овом тренутку нашла у извесној материјалној зависности од стране српских световних власти.

О стању у епархији речито говори чињеница да Зајечар до 1834. није имао саборну цркву. Пре њене изградње, за црквене потребе се импровизовао храм око једног старог бреста, да би тек 1830. била сграђена капела. Неготин је стајао нешто боље, у њему је од 1803. постојала тзв. Хајдук-Вељкова црква, храм Рођења Пресвете Богородице, укопан у земљу како не би висином превазилазила околне куће. Књажевац је своју цркву добио тек 1835, у доба управе Доситеја Новаковића. Нека мања места пупут Глоговца, Трњана, Рогљева имале су цркве и пре успостављања Тимочке епархије, али су оне махом припадале типу цркава-брвнара. У Кладову сеналазила црква земуница. Управљање Доситеја Новаковића Тимочком епархијом ће умногоме променити ово стање. Подизане су цркве, не искључиво у већим местима, него и у мањим, као у Бучју (1835), Васиљу (1842), Брусniку (1837). Ове цркве нису увек биле од чврстог материјала, а црква у Брусniку је била типична

15 Радош Љушић, *Кнежевина Србија (1830-1839)*, Београд 1986, 40.
16 Н. Радосављевић, *нав. дело*, 402-427.

црква-брвнара покривена сламом.[17] Од цркава које су подизане о трошку кнеза Милоша, посебно су се издвајале цркве у Михајловцу, Кладушници и Брзој Паланци.[18] На зајечарској и михајловачкој цркви су подигнуте спомен плоче у знак захвалности кнезу Милошу за присаједињење. Обе су грађене од камена.[19] Очигледно је да се систематски радило на подизању већег броја храмова чије би присуство у насељеним местима подсећало људе на хришћански карактер њиховог краја и одвратило их од нехришћанских пракси које је владика такође покушавао да сузбије.

Да је држава била живо заинтересована за црквени живот Тимочког краја, најбоље се види у случају подизања зајечарске саборне цркве Пресвете Богородице чију је изградњу кнез иницирао. Градња је почела у пролеће 1834, а завршена је у јесен исте године.[20] Зајечар је у почетку такође био и центар Епархије. У њему је био смештен митрополит који је служио у новоизграђеној цркви. За тадашње стандарде многољудно место са 241 кућом (према попису из 1834). Незадовољство новом средином дошло је до изражаја 1839. када је владика самоиницијативно преместио епископску столицу у Неготин.[21] Зајечар је ипак било место са занемарљивом чаршијом. Изградња чаршија у Кнежевини Србији везује се за долазак пословних људи из Старе Србије, процеса миграције који је трајао од 1804. Један од њих, занатлија Павле Новаковић био је из Дабице, родног села епископа Доситеја.[22] Иако представља чињеницу од извесне важности, није сасвим сигурно да ли су међу њима раније остварени контакти, нити да ли је епископ иницирао његов долазак у центар Тимочке епархије.

---

17 *Споменица тимочке епархије 1834-1934*, 173-315.

18 Slavoljub Gacović, *Od povlašenih Srba do vlaškog jezika: o poreklu i postojbini, o seobama, o srbizaciji i asimilaciji, o maternjem jeziku i popisima Rumuna (Vlaha) istočne Srbije*, Beograd – Negotin 2016, 315.

19 Небојша Ђокић, *Списак цркви находећи се у окружју крајинском и описаније сваке цркве по наособ у цјелом њеном состојанију,* у: 800 година аутокефалности Српске православне цркве у Епархији тимочкој, Зајечар 2020, 166, 175-176

20 *Споменица тимочке епархије 1834-1934*, 65-66.

21 У литератури се обично наводи податак да је владика Доситеј временом ушао у сукоб са грађанима Зајечара. Ђ. Слијепчевић, као и М. Ђ. Милићевић не наводе подробне разлоге за премештање епископског седишта из Зајечара у Неготин, док *Споменица Тимочке епархије 1834-1934* пружа нешто више података. Наиме, владика је приговарао Зајечарцима да слабо долазе у цркву на службу. Његово незадовољство је посебно дошло до изражаја на Цвети када се у цркви вршило благодарење за кнеза Милоша. Како је био незадовољан слабим присуством становништва, тј. „како је црква била без народа", владика се истог дана запутио у манастир Буково код Неготина где је преместио своју резиденцију. *Споменица Тимочке епархије 1834-1934*, 70.

22 У. С. Шешум, *нав. дело*, 298.

Као епископ, Доситеј Новаковић се посветио и просветној делатности. Овај човек, рођен у времену у којем се квалитетно образовање није могло тако лако стећи, потпуно се посветио образовању младих нараштаја, будућих богослова. У архијерејском дому увек је држао неколико младића о којима се старао и упућивао их у Богословију у Београду. Један од тих младих људи био је и Милоје Јовановић, будући митрополит Михаило.[23] Остало је забележено и топло сведочанство о односу старог владике према својим питомцима који су се школовали у Богословији, није пропуштао да их, кад год би долазио у Београд, посети, поучи и обдари. Исто тако је чинио и са професорима Богословије којима је давао најчешће по један дукат и свилену мараму уз речи: „Децу ми учите и пазите: ви сте им и учитељи и родитељи! ”.[24] Иначе, брига о образовању владике Доситеја била је у складу са прегнућима државе, али и жељом становништва Тимочког крајине за што већим бројем школа. Како се узме у обзир да је у периоду од 1833. до 1853. отворено двадесет нових школа на простору Тимочке крајине, може се закључити да је владика Доситеј имао потпору државе не само у питању црквене, већ и просветне делатности. Новоосноване школе похађали су испрва дечаци и девојчице заједно, да би се од 1845. у градовима почеле оснивати женске школе, прво у Параћину, потом у Неготину.[25] Владика је, такође, новчано помогао Главни фонд училишта, а допринео је и оснивању Читаонице у Неготину 1846.[26] Залагао се и за оснивање празничних школа за шегрте и калфе у којима се, поред писмености, могла стећи и основна знања из рачуна.[27] Исто тако, владика је оформио епархијску библиотеку, а настојао је да се и манастирске библиотеке обнове и увећају.[28]

Владика Доситеј посветио се и описмењавању свештенства и исправљању неких устаљених обичаја за које је сматрао да нису у хришћанском духу. У крају где је хришћанска вера била измешена са народним веровањима која су често била тешко спојива са хришћанством, владика је некад посезао за казнама. Тако је 1838. послао на епитимију два свештеника која су допустила да сељаци раскопавају гроб како би дошли до земних остатака човека за кога су веровали да је после смрти постао вампир.[29]

---

23 Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 322.

24 М. Ђ. Милићевић, *нав. дело*, Београд 1888, 448.

25 Јеремија Живановић, *Из просветне хронике Тимочке крајине,* у: Споменица стогодишњице ослобођења Тимочке крајине 1833-1933, приредио Јеремија Живановић, Београд 1933, 89.

26 *Споменица Тимочке епархије 1834-1934*, 6.

27 Исто.

28 Славољуб Гацовић, Стеван Вељковић, *Од читалишта до народне библиотеке у Зајечару (1866-1996)*, Зајечар 2001, 7.

29 S. Gacović, *Odabrana dela o istoriji Vlaha*..., 316.

Поред црквених и просветних делатности владике Доситеја, према речима Милана Ђ. Милићевића, у сећању савременика остале су неке од његових личних особина – *доброта* и *издашност* остале су у причи „свуда докле год је долазио".[30]

Одрастајући у немирно време када живот није значио много, а када је лично наоружање значило већу шансу за опстанак, вештина руковања хладним и ватреним оружјем била је својствена и светогорском калуђеру Доситеју. Он је није заборављао ни као епископ: иако у позним годинама и слабијег вида, владика је волео да се опроба у гађању, и то такмичећи се и побеђујући млађе државне службенике, што је посебно чинио са начелником, помоћником и председником суда. Ни остале физичке активности нису биле стране владици Доситеју. Милан Ђ. Милићевић записао је податак да је владика посебно био склон јахању: и не само то, већ да је обичавао „усести на хата, разиграти га, и своју камилавку бацити напред у вис, па је опет стићи и својом руком ухватити".[31]

Владику Доситеја треба посматрати у контексту низа српских духовника који, иако духовно стасавајући у тишини манастирског мира, нису остали мимо ослободилачких тежњи свог народа. Небројано је свештеника и монаха који су дали допринос ослобођењу од османске власти. Остало је записано и да владика није подносио да обедује сам, као и то да је радо позивао за трпезу путнике и странце. Човекољубље које је показивао донело му је звање *народног владике* – звање које ће потврдити и својом жељом изреченом пред смрт: владика није желео да почива у цркви, већ на гробљу. „С народом сам живео, с народом хоћу да сам и у гробљу: травица нека ми по гробу расте", остале су забележене његове речи.[32]

Владика Доситеј Новаковић преминуо је 2. априла 1854. године. Испрва је, у складу са његовом жељом, сахрањен на гробљу, да би касније владичини посмртни остаци били пренети у стару неготинску цркву.

Живот овог црквеног великодостојника био је по много чему специфичан: рођен у Старој Србији, монах светогорске традиције који је пут пронашао до Кнежевине Србије да би тамо постао владика, али и национални радник. Као тимочки епископ, ставио се у службу идеје о просвећивању народа. У његово време положени су темељи бројних храмова чију је изградњу благословио. Стварани су услови за побољшање нивоа образовања кроз отварање бројних школа. Ипак, епизода са напуштањем Зајечара показује да је црквено-просветни рад био пропраћен тешкоћама и неразумевањем. У свим наведеним активностима, владика је уживао потпору државе. Ипак, није презао ни од

30 М. Ђ. Милићевић, *нав. дело*, 447.
31 Исто.
32 Исто.

самоиницијативе, те је остао упамћен по издашности, посебно према ђацима којима је желео да омогући квалитетно образовање помажући им да стигну до Богословије у Београду. Сагледавајући живот владике Доситеја, открива нам се личност која је остала упамћена по својим личним особинама и црквено-просветном раду. Личност владике Доситеја може се посматрати и кроз однос цркве и државе, односно кроз рад у корист политичких интереса Кнежевине Србије.

Stevan Dakić

CHURCH-EDUCATIONAL ACTIVITY BY THE TIMOK BISHOP DOSITEJ NOVAKOVIĆ

SUMMARY

Dositej Novaković was the first Bishop (1834-1854) of the newly-formed Eparchy of Timok. A monk from the Mount Athos, originating from the Old Serbia, he took part in the spiritual life of the Principality of Serbia. The area of the Eparchy of Timok, although with a long Christian tradition, was marked at the time of liberation in 1833-1834 with a poorly developed church life. During the Bishop Dositej's rule, the Church was engaged in raising new temples, reconstruction of the old ones, encouraging Christian way of life, opening of schools and educating young theologians. On all the aforementioned fields, the activities by State and Church were overlapping, thus the Bishop Dositej, through his contribution to the Church, as well as for his personal characteristics, was fondly remembered by his contemporaries.

000.00(00-00)XXXXXXXXXX
000.00(00-00)XXXXXXXXXX

Др Урош Станковић
Универзитет у Новом Саду
Правни факултет
ustankovic@pf.uns.ac.rs

КНЕЗ АЛЕКСАНДАР КАРАЂОРЂЕВИЋ И СРПСКИ НАРОДНИ ПОКРЕТ 1848/1849.

Сажетак: У раду се приказује однос српског кнеза Александра Карађорђевића (1842–1858) према Српском народном покрету 1848/1849. године. Говори се о кнежевом ставу о борби прекосавских Срба за народност и његовом учешћу у помагању српског покрета. Анализирају се јачина тог става и облици његовог испољавања, а аутор нуди и објашњења због чега су се они мењали.

Кључне речи: кнез Александар Карађорђевић, Српски народни покрет 1848/1849, Србија 1848, Стеван Книћанин, Јосиф Рајачић, Ђорђе Стратимировић.

Револуционарни талас који је у фебруару 1848. захватио запад Европе стигао је у марту те године и до Хабзбуршке монархије. Могло се очекивати да ће у овој у сваком погледу сложеној држави са наглашеним социјалним и националним противречностима револуција букнути много жешће него на простору са којег је стигла до њених граница, што се и догодило. Беч је 13. марта[1] задесила револуција, два дана касније формирана је у Пешти самостална мађарска влада, а у „слободи која кружи светом" и потчињени народи Монархије су препознали прилику да остваре своја национална стремљења.

Међу тим народима су, дакако, били и Срби, као етнички колективитет са тада врло израженом самосвешћу. Током марта и априла 1848. српске општине износе своја захтевања националног и социјалног карактера,[2] а почетком априла новосадска српска депутација одлази у Пожун, где је код мађарског сабора покушала да издејствује остварење српских захтева. Када се та посета

1 Датуми у раду наведени су упоредо по јулијанском и грегоријанском календару. Тамо где је наведен само један датум, датација је извршена према грегоријанском календару.

2 Вид. *Грађа за историју српског покрета у Војводини*, одговорни уредник Радослав Перовић, Београд 1952, на разним местима.

неславно завршила, постало је јасно да ће Срби из Јужне Угарске морати да нађу савезника за оружану борбу против Мађара. Избор је био сасвим природан – сународници „из прека", тј. Кнежевина Србија, која је српском покрету током Револуције 1848. пружила драгоцену помоћ у људству и оружју.

О везама Кнежевине Србије и српског покрета у Јужној Угарској током Четрдесет осме много се писало. Старији аутори бавили су се односом Кнежевине према покрету уопште,[3] док је у новије време светлост дана угледало неколико радова у чијем фокусу је улога појединих истакнутих личности уставобранитељског режима у борби прекосавске браће за угрожену народност, па су тако „своје" чланке добили Аврам Петронијевић[4], Стефан Стефановић Тенка[5] и Лазар Зубан[6]. Логичан наставак (а можда и пропуштени почетак) тог низа је рад о улози формално прве личности Кнежевине тога доба – кнеза Александра Карађорђевића – у помагању српском покрету који ће се у даљем тексту наћи пред читаоцима.

Кнез Александар је пошао за владом и подржао српски покрет у Јужној Угарској. Једном заузет став није мењао све докраја покрета, али није га увек испољавао истим интензитетом. Сем тога, подршка није све време била једнако пропраћена делима. У зависности од јачине и конкретности подршке, кнежев однос према покрету је прошао кроз три фазе.

Прва фаза трајала је од маја 1848. до средине јуна исте године и одликује се кнежевом пасивношћу. Кнежева подршка покрету је била само вербална. Штавише, ни у њој није био сасвим отворен, јер су му то браниле спољнополитичке околности. Наиме, Аустрија је са неодобравањем гледала на уплитање Србије у покрет.

Кнез је био вешт у заваравању. Аустријски конзул у Београду Фердинанд Мајерхофер живео је у уверењу да се владар противи помагању српског покрета. У извештају барону Францу Лебцелтерну, аустријском заступнику ми-

3 Вид. нпр. Ј. Ристић, *Спољашњи односи Србије новијега времена*, I, Београд 1887; Д. Кириловић, *Учешће Србије у народном покрету од 1848/9*, Политика бр. 8144, 6, 7, 8. и 9. I 1931; Д. Страњаковић, *Србија и Војводина 1848–1849 године*, Гласник Српске православне цркве XXIX/9–12, 1948, 119–130; Д. М. Павловић, *Србија и српски покрет у јужној Угарској 1848. и 1849*, Београд 1986; M. Petrov, *Srbija i Vojvodina u Revoluciji 1848–49*, doktorska disertacija odbranjena 1987; M. Petrov, *Pomoć Srbije vojvođanskim Srbima u borbi protiv Mađara revolucionarne 1848–1849. godine*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду XXIV, 1996, 223–232.

4 Р. Ј. Поповић, „Аврам Петронијевић и српски покрет у Војводини 1848–1849. године", *Историјски часопис* 57, 2008, 237–251.

5 У. Станковић, „Стефан Стефановић Тенка и српски народни покрет 1848/49. године", *Војвођански простор у контексту европске историје*, II, уредници Владан Гавриловић и Светозар Бошков, Нови Сад – Бачка Паланка 2014, 293–313.

6 У. Станковић, „Лазар Зубан у српском народном покрету 1848–1849", *Српске студије* VIII, 2017, 291– 313.

нистра иностраних дела, од 23. маја саопштио је да се кнез држи далеко од илирско-угарског покрета[7] и депутација из Аустрије. Слично је 15. јуна јавио и барону Јаношу Храбовском, заповеднику Славонско-сремске Војне границе. Кнез је, према Мајерхоферу, почео да чини све што може да спречи прелазак наоружаних експедиција преко Саве и Дунава.[8]

Стварност је била другачија. Кнез није смео превише да се дистанцира од покрета, бар не док се он не привеже за српску владу. Покрет је могао да оде у нежељеном смеру. Није било незамисливо да буде уперен против Србије, што би се догодило ако на његово чело дођу Обреновићи. Оба бивша кнеза – Милош и Михаило, тих дана су били опасно близу границама Србије; у Загребу, односно Новом Саду. У првим данима покрета и на њих се помишљало као на вође. Та помисао се лако могла и остварити, јер су Обреновићи имали доста присталица међу Србима из Аустрије, поготово међу онима који су за њихове владавине службовали у Србији.

Кнеза је то свакако врло забринуло. Ако стану на чело покрета, Обреновићи би га одвратили од борбе против Мађара и усмерили против Србије. За кнеза би то могло да значи губитак престола. Имао је жељу да спречи такав сценарио. Прекосавске Србе је ваљало приволети да пристану уз српску владу, а одбаце Обреновиће. Да би у томе успео, кнез је морао да буде што наклоњенији покрету.

Кнез је 10/22. маја писао Стевану Книћанину да га радује добар почетак војвођанских Срба, али и да је запазио да су их догађаји затекли неспремне. Стога је молио Книћанина да им помогне саветима. Стефану Стефановићу Тенки је 13/25. маја поручио како Србија треба да помогне браћи у борби против општег непријатеља кад год може. Илија Гарашанин је пренео председнику Главног одбора Српске Војводине Ђорђу Стратимировићу кнежеву поруку да Србија види борбу војвођанских Срба као своју сопствену и неће штедети ни моралних ни материјалних средстава да им помогне.[9]

У другој половини маја и почетком јуна 1848. почела је кнежева конкретнија акција. Владалац је дозволио да се у Србији штампају „Осветљеније”[10],

7 Мисли се на српски и хрватски покрет у Аустрији.

8 J. Thim, *A magyarországi 1848–1849-iki szerb fölkéles törtenete*, II–III, Budapest 1930–1935, II, 277, 407–408.

9 Ј. Ристић, *нав. дело*, 29; С. Гавриловић, *Срби у Хабсбуршкој монархији 1792–1849*, Нови Сад 1994, 96; Архив Србије (даље: АС), Поклони и откупи (даље: ПО), 77/50, кнез Александар Тенки, Крагујевац, 13. V 1848.

10 У питању је *Осветљеније искања народа сербскоī у Аустрији у ово време*. Брошура представља образложење одлука Мајске скупштине. Саставио ју је Јаков Живановић.

„Прокламација”[11] и „Слова”[12] за Банат и Хрватску. У Крагујевцу се већало о Тенкином предлогу да се помогне војвођанским Србима. Кнез је учествовао у већању и потом упознао Тенку са одлуком донетом на саветовању. Догодило се чак и нешто за касније прилике незамисливо: Гарашанин је сазнавао од кнеза шта се збива у Српској Војводини, а не владар од њега.[13] Но упркос свему томе, кнез се снебивао да делује конкретније. Гарашанин га је наговарао да Главни одбор помогне новцем. Владар то није учинио, правдајући се оскудицом. Књићанин је пожелео да поведе добровољце у Српску Војводину, али му кнез то, због вероватног противљења Турске, није дозволио.[14]

Управо поводом добровољаца наступио је преокрет. Кнежево држање према покрету прешло је у другу фазу, која је била најдужа. Трајала је од средине јуна 1848. до почетка маја 1849. Кнез није подржавао покрет само речима, него му је пружио и опипљиву помоћ. Ангажовао се за покрет на војном и политичком пољу.

Држање Аустрије и тада је налагало опрез. Она нипошто није смела да помисли како српска влада стоји иза преласка добровољаца. Требало је створити привид да они одлазе у Српску Војводину на своју руку, а српска влада тобоже није у стању да се одупре том таласу. Кнез је 11/23. јуна издао два расписа. Један је био званични, а други незванични. Званичним расписом се забрањивао прелазак добровољаца у Српску Војводину. Незванични је, насупрот томе, поручивао окружним начелницима да и даље у тајности раде на прикупљању „самовољника”. Обмана је и овај пут била успешна. Лајош Пире, Србима врло ненаклоњени командант Банатске војне границе, известио је 3. септембра аустријског министра рата Теодора Латура да се кнез противи преласку својих наоружаних поданика у Српску Војводину, али нема снаге да га потпуно спречи.[15]

---

11 „Прокламација” је можда проглас о прикупљању средстава за Главни одбор од 6/18. маја 1848. На то указује даљи садржај кнежевог писма, у којем се говори о потреби помагања Српској Војводини. Вид. АС, ПО 77/50, кнез Александар Тенки, Београд, 13. V 1848; Р. Перовић, *нав. дело*, 281–282.

12 Нисмо успели да утрдимо о којем тексту је реч.

13 АС, ПО 77/50, кнез Александар Тенки, Крагујевац 13. V 1848; ПО 77/51, исти истом, Крагујевац, 29. V 1848; *Преписка Илије Гарашанина 1839–1849*, скупио и за штампу средио Гргур Јакшић, Београд 1950, 170; Рукописно одељење Матице српске (даље: РОМС), Р 25. 276, Гарашанин кнезу Александру, 10. VI 1848.

14 АС, Илија Гарашанин (даље: ИГ), 314/23, Гарашанин Александру Ненадовићу, Београд, 30. V 1848; Ј. Радонић, *Патријарх Јосиф Рајачић*, Летопис Матице српске, књига 349, свеска 4, Нови Сад 1939, 242. Кнез је доцније поклонио 5.000 форинти Српској Војводини. Новац је примило петочлано војвођанско изасланство које је дошло на Петровску скупштину (29. јун / 11. јул – 3/15. јул 1848) да моли за помоћ Србије. Вид. Д. Страњаковић, *Србија и Војводина 1848–1849 године*, Гласник Српске православне цркве XXIX/9–12, 1948, 122, 124.

15 Д. Страњаковић, *Србија и Војводина*, 124; J. Thim, *нав. дело*, III, 4.

Аустрију је требало одржати у заблуди. Добровољци нису смели масовно да прелазе границу. Србија није могла у великом обиму да наоружава Српску Војводину. Српској војсци је пак било потребно још људства, наоружања и муниције, које је могла добити од неких нових савезника, чије је проналажење било императив. Полазећи од убеђења да је сродност Срба и Хрвата довољан разлог за узајамно помагање, вођство покрета је упрло поглед у хрватског бана Јосипа Јелачића, од којег није добило ништа изузев слаткоречивих обећања. За улазак у рат бан је испостављао врло тешко остварљиве услове – од српске владе је тражио ни мање ни више него 200.000 форинти сребра.[16]

Патријарх је био спреман и на ту жртву. Одлучио је да из цркава своје митрополије прикупи сребро, заложи га и тако дође до потребног новца. Српска влада је пружила руку помоћи: Аврам Петронијевић и Тенка договорили су се са кнезом и неким члановима Савета да Србија исплати вредност прикупљеног.[17]

Колико год Србија помагала, чинило се да је помоћ недовољна. Српској Војводини стално су недостајале војне потрепштине. Њено вођство је непрекидно позивало Србију да притекне у помоћ. Српска влада је одговарала да не може да удовољава превеликим жељама и вајкала се да у Српској Војводини не користе рационално оно што је већ добијено. Мало је попустила пошто је патријарх Јосиф Рајачић 18/30. октобра замолио да се у Српску Војводину пошаље 2.700 пушака. Државни савет је 22. октобра / 3. новембра донео одлуку о слању 2.400 пушака. Кнез је то наредног дана одобрио.[18]

За вођство покрета то је било далеко од довољног. Распра око обима помоћи се наставила. Из Српске Војводине су тражили још средстава, а Србија је оклевала да их пошаље. Међутим, даљи развој догађаја убрзао је њену акцију. Српска војска претрпела је поразе код Алибунара (30. новембра / 12. децембра) и Јарковца (2/14. децембра). Претио је пад Баната, а морал српске војске знатно је опао. Србију је захватило узнемирење, на које ни кнез очигледно није остао имун, па је из свог личног фонда дао 12.000 форинти сребра за плаћање 1.000 нових добровољаца.[19] Послао је свог ађутанта Александра Ненадовића да се обавести о стању српске војске.[20]

---

16 Архив Српске академије наука и уметности у Београду (даље: АСАНУБ), Београд, 14556/5, рукопис Д. Страњаковића *Акција Фрање Заха, сталног пољског дипломатског представника у Србији од 1843. до 1848* I, 46.

17 Исто.

18 Д. М. Павловић, *нав. дело*, 82.

19 Кнежев поклон утрошен је на куповину 2.000 пушака. Вид. АСАНУБ, Дјејанија народа сербскаго и патријарха Јосифа Рајачића љета 1848/1849 (даље: Дјејанија) II, стр. 1431, патријарх кнезу, Велики Бечкерек, 18. III 1849.

20 АСАНУБ 7257/2286, Тенка Книћанину, Београд, 30. XI 1848; Ј. Савковић, *Српски покрет 1848–49 године у преписци Илије Гарашанина*, Зборник Матице српске – серија друштвених

Стање војске било је незадовољавајуће. Борбу за опстанак Баната чекала је оскудевајући у свему што је било нужно за успешну одбрану. Патријарх се 4/16. децембра обратио кнезу за помоћ; у Београд је послао лајтнанта Живановића, који је представио озбиљност ситуације. Живановићево излагање оставило је утисак на кнеза. Наложио је да се пооштри и понови заповест о прикупљању добровољаца.[21] Известан број чиновника ослобођен је од дужности ради сакупљања добровољачких чета и њиховог одвођења у Банат. Кнез је препустио Гарашанину да одабере чиновнике – предводнике.[22]

Добровољци су средином децембра кренули у Српску Војводину. Чим су стигли, почеле су нове трзавице. Милутин Петровић Ера, брат Хајдук Вељка, пожалио се кнезу на састав српске војске. Тврдио је да у њој има више војника из Србије него прекосавских Срба. Кнезу се то није допало, па је упозорио да добровољци не смеју сачињавати главнину српских снага, већ само служити као испомоћ.[23]

Да ствар буде гора, избиле су и несугласице око војне тактике. Мајерхофер, којег је патријарх након смрти војводе Стевана Шупљикца (15/27. децембра) именовао за привременог команданта српске војске, заузео се за предају Панчева Мађарима. Книћанин, српска влада и кнез били су томе противни и њихово мишљење је на крају превагнуло.[24]

Од окршаја код Панчева у доброј мери је зависио даљи ток рата, чега је кнез, наравно, био свестан. Зато је желео да што брже сазна како је бој протекао. На дан битке, 21. децембра 1848. / 2. јануара 1849, отишао је у Вишњицу, одакле је лично посматрао судар двеју војски.[25]

Битка код Панчева бацила је у засенак нека важна питања у вези с добровољцима. Радило се о потребном броју „самовољника" и њиховом плаћању. У Србији је установљено да су исцрпљена средства зајма Српске Војводине,[26]

наука 10, 1955, 134.

21 Прикупљање нових добровољаца помиње се у Тенкином писму Книћанину од 30. новембра / 12. децембра. Гарашанин је 2/14. децембра писао начелнику Ћупријског округа Богдану Ђорђевићу да скупи људе који ће кренути пут Српске Војводине. АСАНУБ 7257/2286, Тенка Книћанину, Београд, 30. XI 1848; *Преписка Илије Гарашанина 1839–1849*, 324.

22 J. Thim, *нав. дело* II, 253; Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима (даље: АСАНУК), Српски народни покрет (даље: СНП), кутија 10, број 3900 (1848), патријарх Стевану Шупљикцу, Земун, 5. XII 1848; M. Petrov, *nav. delo*, 230; *Преписка Илије Гарашанина 1839–1849*, 329.

23 *Преписка Илије Гарашанина 1839–1849*, 335, 340–341.

24 АС, ИГ, 379/19, Книћанин Гарашанину, Панчево, 23. XII 1848.

25 Ненад Урић, *Добровољци из Србије и српски покрет у Угарској 1848–1849*, Добровољци у ослободилачким ратовима Срба и Црногораца, ур. Петар Качавенда, Београд, 1996, 17–18.

26 Српска влада је до почетка октобра 1848. помогла прекосавске Србе са 20.000 дуката. У децембру исте године је решила да им пошаље исти износ. Д. Страњаковић, *Србија и Војводина*, 124.

из којих су добровољци добијали плате. Требало је одредити колико је добровољаца потребно Српској Војводини и одакле ће се они плаћати. Кнез је овластио министра финансија Пауна Јанковића да се о томе договори с патријархом.[27]

Даље ратовање било је успешније; у јануару и почетком фебруара 1849. ослобођени су Велики Бечкерек, Вршац, Бела Црква, Врбас, Кула, Стари Бечеј и Сомбор.[28] Чинило се да је српска војска пред тријумфом. Међутим, сјај победа је помало помрачио кнежев ађутант Александар Трипковић, који је својим разузданим понашањем задавао главобоље Книћанину. Немајући другог начина да обузда Трипковића, Книћанин се на његово понашање пожалио кнезу. Владалац је уважио Книћанинове жалбе и крајем јануара је позвао Трипковића да се врати у Београд. Ађутант га није послушао и наставио је с бахатим понашањем. Книћанин је издао наређење да се Трипковић свеже и стражарно га упутио у Београд. Но кнез се није држао постојано – прво се љутио на свог ађутанта, говорећи да ће га подвргнути судском поступку због неизвршења налога за повратак и пребацивао Книћанину што Трипковића није боље надзирао, али онда је изненада изменио држање и почео да напада Книћанина због бешчасног поступања према Трипковићу.[29]

Недуго затим појавио се много већи проблем од самовољног Трипковића. Аустрија је страховала од претераног јачања српског покрета. Знала је да добар део његове снаге лежи у добровољачким трупама и стога није жалила труда да их одстрани са своје територије. Плашила је Турску тврдњом да Српска Војводина служи Србијанцима као полигон на којем се увежбавају за рат против свог сизерена. Порта је у то поверовала и почела је да притиска Србију да се добровољци врате у домовину. Притисак је ускоро постао неиздржив, па су кнез и влада одлучили да се добровољачки одреди повуку. Владар је наложио Петронијевићу да о томе обавести Мајерхофера и патријарха.[30]

Книћанину је 26. фебруара / 9. марта у Земуну приређен свечани испраћај. Кнез је искористио прилику да изрази благодарност добровољцима. Упутио је писмо захвалности, које је окупљеним добровољцима прочитао Атанасије

27 АСАНУК, СНП, кут. 3, бр. 1120 (1849), Тенка патријарху, Београд, 15. I 1849.

28 С. Гавриловић, *нав. дело*, 134.

29 АС, ИГ, 494/1, Коста Магазиновић Гарашанину, Бешеново, 30. I 1849; Д. Страњаковић, *Влада уставобранитеља 1842–1853: унутрашња и спољашња политика*, Београд 1932, 293–294.

30 Б. Љ. Поповић, *Дипломатска историја Србије*, Београд 2010, 250; АС, ИГ, 474/1, Петронијевић Гарашанину, Београд 5. I (sic!) 1849. Датација је очигледно погрешна, јер је Петронијевић поменуо да ће писмо бити послато у Темишвар, где се патријарх налазио тек од конца јануара.

Николић, начелник Полицијско-економског одељења Министарства унутрашњих дела.[31]

Аустријска акција произвела је очекивану последицу. Услед смањења броја војника српски покрет је ослабио, а његово слабљење поклопило се са успоном Мађара. Одневши победе над аустријском војском код Каполне (26. фебруара – 28. фебруара) и Солнока (17. марта), Мађари су се окренули Српској Војводини. Средином марта су започели офанзиву и заузели готово целу Бачку и Банат. Војвођанске Србе обузели су страх и паника и претила је пропаст српског покрета. Патријарх је 27. марта / 8. априла предочио кнезу стање на ратној позорници, молећи да се опет пошаље помоћ у људству. Кнеза је забринула тежина српског положаја, али ипак није био у могућности да помогне колико је желео. Из обзира према Аустрији, дозволио је да у Војводину прећу само бећари и „самовољници".[32]

Мађарски напади код Вилова (1/13. априла) и на Римским шанчевима (10/22. априла) одбијени су, али се тим успесима нико није заваравао. Поражени у Бачкој, Мађари су имали више среће у Банату; пали су Вршац, Велики Бечкерек, Бела Црква и Панчево. Можда баш због бојазни од даљег продора непријатеља, кнез је 2/14. маја саветовао патријарху да прикупи што више оружја и народ наоружа што боље.[33]

Кнез Александар је у политичка збивања у Српској Војводини почео видљивије да се меша крајем августа 1848. За то је имао јак разлог. Преко Саве и Дунава је узео маха процес који је претио да озбиљно поремети односе српске владе и вођства Српске Војводине. У српском покрету постојала је струја која је омаловажавала помоћ Србије. Говорили су да кнез и српска влада помажу војвођанске Србе само да би их удаљили од Обреновића̂. Такво понашање било је мотивисано династичким разлозима. У српском покрету било је много обреновићеваца (Константин Богдановић, Јаков Живановић, Павле Адамовић и др.), којима је сметао добар глас кнеза и српске владе и нису пропуштали ниједну прилику да га покваре.

То струјање није прошло неопажено. Кнез је 30. августа / 11. септембра питао Мајерхофера да ли се у Српској Војводини ради у корист раскнеза Михаила и потужио се на потцењивање помоћи Србије. У Кнежевину су временом с тим у вези почеле да долазе све горе вести. Најгора је, свакако, била да се у војвођанским кафанама „испирају уста" кнезом. Српска влада то није хтела да трпи и због тога је 10/22. септембра одлучила да опозове добровољце. То је, ипак, била само опомена. Српска влада није желела да осуди покрет на про-

31 Р. Ј. Поповић, *нав. дело*, 249.

32 *Преписка Илије Гарашанина 1839–1849*, 375.

33 АСАНУК, лисни каталог СНП, регеста документа заведеног под сигнатуром кут. 16, бр. 74 (1849). Документа нема.

паст због неколицине рђавих појединаца, па је одлука већ сутрадан повучена, али је постигла намеравано дејство. Докраја покрета није било отвореног сплеткарења против кнеза.[34]

Оштром мером Србија је предупредила расцеп између Срба са две стране Саве и Дунава. То, међутим, није учинило крај поделама. На површину је избио други раздор – унутарвојвођански. Патријарх се око првенства у покрету сукобио са младим, амбициозним Ђорђем Стратимировићем, самопроглашеним врховним вођом.

Обе сукобљене стране покушале су да нађу ослонац у Србији. Стратимировићев брат Тодор је 3/15. септембра донео кнезу писмо „врховног вожда" пуно оптужби на рачун патријарха, Мајерхофера и Јелачића. Стратимировић је молио кнеза Александра да стане иза његове политике и чак се заносио мишљу да га кандидује за војводу. С друге стране, повереник српске владе Филиповић[35] је молио кнеза да преко Књићанина умири Стратимировића. Стање на терену ишло је у прилог Стратимировићу. Војска у Тителу се 16/28. септембра изјаснила за њега. Патријарх није видео други излаз осим писања кнезу. Јадиковао је да Стратимировићево антиаустријско држање наноси штету покрету.[36]

Кнез се није приклонио ниједној од завађених страна. Према Стратимировићу је, евидентно, гајио извесне симпатије. На почетку покрета му је поклонио своју генералску униформу, сабљу и два Карађорђева пиштоља. Није се устезао да га прими ни после најжешћег сукоба са патријархом, али је увиђао штетност његове политике. Средином септембра радовао се што Књићанин одвраћа Стратимировића од пренагљености и погрешних потеза који шкоде општем добру.[37]

Српска влада држала је страну патријарху. Имајући Србију уз себе, Рајачић је добио битку, али се Стратимировић није предао. Борба је поново отпочела након смрти војводе Шупљикца.[38] Стратимировић је себе сматрао за

34 АСАНУК, СНП, кут. 11, свежањ 4, П-49, Јован Станковић патријарху, Земун, 31. VIII 1848; РОМС, Р 13.757, Тенка Књићанину, Београд, 15. IX 1848; Д. М. Павловић, *нав. дело*, 63.

35 Српска влада је у Српској Војводини имала два повереника Филиповића – Стефана и Јована. Вид. Д. Страњаковић, *Србија и Војводина*, 119.

36 АС, ИГ, 394/1, Тимотије Кнежевић Гарашанину, Београд, 3. IX 1848; D. Popović, *Srpski pokret u Vojvodini i buna 1848–1849*, Novi Sad 2009, 212; Д. М. Павловић, *нав. дело*, 64; *Прилози за повесницу Српског народног покрета г. 1848*, Српски летопис за годину 1866, год. XL, књ. 11, 1867, 190–191.

37 *Успомене генерала Ђорђа Ђ. Стратимировића*, приредио Ђорђе Ђ. Стратимировић, Беч, Загреб, Лајпциг 1913, 13; РОМС, Р 13.757, Тенка Књићанину, Београд, 15. IX 1848.

38 Српска влада је предосећала да би Шупљикчева смрт могла изазвати потресе, па је по кнежевом налогу Тенка саопштио патријарху да ће у Српску Војводину бити упућен државни саветник Стојан Симић. Изасланик је послат да би саветима помогао у превазилажењу

најпозванијег да заузме упражњено достојанство војводе. Знао је да би му ветар у леђа из Србије био драгоцен и из тог разлога се 31. децембра 1848. / 12. јануара 1849. запутио у Београд, где је разговарао са кнезом, покушавајући да га придобије.[39]

Патријарх је приметио да Стратимировић поново интригира. Превентиве ради, почетком јануара 1849. задржао га је код себе у Земуну. Стратимировић је, међутим, успео да побегне, што је расрдило Рајачића. Између осталог, од Книћанина је тражио да му пошаље 300 људи ради хватања Стратимировића. Гарашанин је пренео Книћанину кнежеву поруку да то не чини.[40]

Иако кооперативна према Аустрији, српска влада је сумњала у њене добре намере. Запазила је да Монархија испод руке ради на потирању тековина српског покрета и због тога желела да се стечено осигура док не буде прекасно. Кнез и Тенка су 7/19. јануара саветовали патријарху да се по ослобођењу Беле Цркве и Вршца у тим градовима одмах оснују српски одбори. Сматрали су да ће то побољшати изгледе за аутономију Српске Војводине.[41] Расуђивали су да ће Срби до жељеног циља лакше доћи са фактичком влашћу у рукама него без ње.

Деловање Аустрије потврдило је исправност тог уверења. Радом на повлачењу добровољаца Монархија је обелоданила оно што се одавно слутило – да је непомирљиви противник покрета. Книћанин је ипак наивно веровао да није тако и мислио је да би његова посета аустријском цару могла умилостивити Монархију, па је одлучио да пође у Беч. Сазнавши за ту одлуку, кнез је покушао да је осујети. Наложио је Гарашанину да одговори Книћанина од планираног путовања. Гарашанинов покушај да изврши наложено завршио се безуспешно. Потом је исти задатак поверен Петронијевићу, али ни он није боље прошао. Тада је кнез преузео ствар у своје руке. Убеђивао је Книћанина да одустане од пута у аустријску престоницу, јер одласком код цара не би ништа изменио набоље, већ само нагоре. Дао би Аустрији аргумент за слику коју је желела да пошаље у свет – да су се добровољци борили за Српску Војводину зато што је она тако хтела.[42]

Из кнежевог писма јасно се види да су Срби већ тада били кивни на Аустрију. Још више их је озлоједио Октроисани устав од 4. марта, у којем о

новонастале ситуације. АСАНУБ, Дјејанија I, стр. 599–600, Тенка патријарху, Београд, 16. XII 1848.

39 Б. Љ. Поповић, *нав. дело*, 248.

40 М. Петров, *Ђорђе Стратимировић 1848–1849. године*, Зборник Матице српске за историју 59–60, 1999, 36–37.

41 Д. Кириловић, *нав. дело*, 17.

42 Д. М. Павловић, *нав. дело*, 112–113.

аутономији Српске Војводине није било ни речи. То је распламсало страсти у Српској Војводини. Почео је да се диже глас против Монархије.

Аустрија, наравно, то није пратила са одушевљењем. Желела је да сузбије антиаустријске тенденције у српском покрету. На удару се нашао Стратимировић, одраније познат по антиаустријском деловању. Мајерхофер је у Београду 1/13. априла тражио од кнеза да нареди Книћанину да ухапси Стратимировића. Владар на тако нешто није хтео да пристане, тим пре што је исти захтев одбио и раније, када је огорчење против Монархије било много мање. Поручио је Книћанину да просто игнорише конзула.[43]

Јако антиаустријско расположење завладало је и у Србији. Под утицајем опште климе и свог сауредника, Аустрији противног Јакова Игњатовића, *Србске новине* су врло неповољно писале о политици Монархије у Српској Војводини. Мајерхофер се жалио на њихово писање и Министарство иностраних дела је 14/26. априла проследило жалбу Савету. Препоручило је да се конзулу да задовољење увођењем цензуре. Савет је 15/27. априла решио да се то не учини, што је кнез 18/30. априла одобрио.[44]

У трећој фази кнежев однос према покрету се променио. Његово држање је постало амбивалентно. Помагао је војвођанским избеглицама, интересовао се за збивања на бојишту, српске победе на бојиштима су му причињавале радост, али, с друге стране, постао је заговорник повлачења добровољаца.[45]

Видевши мађарско муњевито напредовање на ратишту, многи Бачвани и Банаћани уплашили су се непријатељске одмазде. Масовно су напуштали огњишта, тражећи спас преко Дунава. После пада Србобрана (22. марта / 3. априла) избеглице су се у масама сливале у Србију.[46] Српска влада се суочила са тешким послом организовања превоза оних који су одлучили да нађу склониште у Кнежевини.

Влада је настојала, колико је могла, да избеглицама олакша прелазак. Истовремено је апеловала на вођство покрета да и оно то чини. Избеглице су биле ослобођене плаћања скеларине. Неки су, међутим, злоупотребљавали недаће напаћених сународника. Смедеревски скелеџија је наплаћивао прекомерни износ скеларине. Патријарх се 30. априла / 12. маја пожалио на ту прак-

43 Исто, 129.
44 Исто, 132.
45 *Преписка Илије Гарашанина 1839–1849*, 409; АС, ИГ, 479/1, Александар Ненадовић Гарашанину, Београд, 20. VI 1849; ИГ 477/14, кнез Александар Гарашанину, Београд, 21. VII 1849.
46 В. Крестић, *Војвођанске избеглице у Србији 1849. години*, Зборник за друштвене науке Матице српске 29, 1961, 102.

су. Пошто се српска влада уверила у истинитост жалбе, кнез је издао налог начелнику Смедеревског округа да се прекине са злоупотребама.[47]

Заузимањем Панчева (28. априла / 10. маја) Мађари су прокрчили пут за напад на јужнобанатска села. У становнике тих села се увукла зебња. Житељи Борче молили су српску владу да им помогне или слањем војске или бродова за превоз у Србију. Српска влада је проценила да ни једно ни друго није изводљиво. Кнез је утицао на патријарха да он пошаље Борчанима превоз.[48]

Доласком избеглица у Србију настале су нове тешкоће. Унесрећеној браћи требало је обезбедити какву-такву егзистенцију. Мада је српска влада чинила све што је било у њеној моћи, неке избеглице су биле погођене крајњим сиромаштвом. Највише је недостајало хране и новца. За ублажавање несташице постарале су се и влада и друге установе. Савет је 18/30. априла предложио да се најугроженијима поделе 50.000 ока хлеба. Кнез се 28. априла / 10. маја с тим сложио. Следовање је брзо потрошено, па је Министарство финансија упутило Савету предлог да избеглицама буде подељено још 30.000 ока хлеба. Савет се 11/23. јуна позитивно изјаснио о томе. Исто је, 20. јуна / 2. јула, урадио и кнез.[49]

Управа Читалишта београдског је 9/21. маја образовала одбор за прикупљање помоћи избеглицама. Одбору су предавана средства за избеглице. Један од приложника је био и кнез. На име помоћи избеглима је уплатио 200 форинти сребра. Али то није све. Када је до кнеза дошло да неки свештеници из Српске Војводине живе у толикој беди да морају да зарађују за живот надничењем, владар им је, сажаливши се, 9/21. јула уделио 100 дуката.[50]

Кнез је прерастао у противника даљег ангажмана добровољаца крајем априла. Книћанин, који се крајем марта поново обрео на попришту ратних догађања у Српској Војводини, жалио се на лошу снабдевеност наоружањем. Српска влада захтевала је од патријарха да отклони тај проблем. Мајерхофер је 29. априла / 11. маја изјавио да је Книћанину послато шест топова. То је, изгледа, била полуистина због које се кнез разјарио и наредио Книћанину да се повуче из Српске Војводине. Такав закључак се може извести из Гарашанинових речи да је кнез био љут кад је писао писмо, те да препушта Книћанину

47 В. Крестић, *нав. дело*, 103; АСАНУК, СНП, кут. 12, бр. 4053 (1849), Тенка патријарху, Београд, 4. V 1849.

48 АСАНУБ, Дјејанија III, стр. 1977–1978, Тенка патријарху, без места и датума.

49 АС, Државни савет, 118 /1849, Савет кнезу Александру, Београд, 18. IV 1849; *Србске новине*, 20. V 1849, 181; АС, Министарство иностраних дела – Внутрено одељење 1849, ф. II, р. 255, Савет кнезу Александру, Београд, 11. VI 1849; кнез Александар Савету, Београд, 20. VI 1849.

50 В. Крестић, *нав. дело*, 104; *Србске новине*, 11. VII 1849, 213.

да се сам определи да ли ће поступити по наређењу или остати у Српској Војводини.[51]

Протеком времена кнез је све више тонуо у резигнацију. Срдио се због вероломног држања команданата аустријске војске према Книћанину и потмулог гушења српског покрета. У писму Гарашанину од 24. јула / 5. августа поново се заложио за повратак добровољаца. На крају га је разочарање потпуно савладало, па више није жалио што Србија и даље помаже војвођанским Србима, него што је то уопште и радила.[52]

Кнез Александар није се посебно истицао у помагању српском покрету. Најважније послове одрађивали су његови сарадници. Он се клонио делâ; ако је морао да делује, то је чинио преко посредника. Лично би се умешао само ако је то налагала озбиљност неког питања. Кнез је бодрио, делио савете, поклањао новац. Кнежевим именом оснаживан је ауторитет препорука из Србије. Све то, наравно, ипак није била помоћ без које се не би могло.

Из тога никако не произлази да је та помоћ била безначајна. Премда није задужио покрет многим делима, кнежева помоћ има велику тежину. Значајна је самим тим што је постојала. Чињеница да се кнез – оличење Србије, макар и симболично умешао у националну борбу својих сународника, зацело је допринела повећању угледа матице у очима потлачене браће и додатно продубила блиске везе између Срба са обе стране Саве и Дунава.

51 *Преписка Илије Гарашанина 1839–1849*, 388, 400–401.

52 АС, ИГ 477/17, кнез Александар Гарашанину, Београд, 24. VII 1849; Љ. Кркљуш, *Извештаји француских дипломата из Београда у време Револуције 1848–1849*, Нови Сад 2009, 199, 201.

Uroš Stanković

PRINCE ALEKSANDAR KARAĐORĐEVIĆ AND SERBIAN NATIONAL MOVEMENT 1848/1849

SUMMARY

The article sheds light on the attitude of Serbian Prince Aleksandar Karađorđević (1842– 1858) towards Serbian National Movement in Vojvodina during Revolution of 1848 and the monarch's concrete actions aiding over-Sava Serbs.

The ruler approved of the Movement throughout the Revolution. However, such viewpoint did not manifest in constant intensity and manner. Depending on aforementioned criteria, the prince's participation in helping Serbian Vojvodina can be divided into three phases. The first stretches from the beginning of May to the mid-June 1848. The prince expressed wholehearted verbal support. However, he failed to perform any concrete actions aiding the Movement. In mid-June 1848 the second phase commenced. Serbian ruler was involved in military and political issue in Serbian Vojvodina. Due to treacherous conduct of Austrian military commanders and annihilation of the Movement's acquisitions, the Prince's posture altered in the beginning of May 1849. He was still helpful to the Movement. He provided for refugees having fled from Serbian Vojvodina by reason of Hungarian offensive. Yet he simultaneously advocated revocation of Serbia's volunteers from Serbian Vojvodina.

The Prince's assistance to the Movement was not to a high degree palpable. Even so, it had a huge moral significance. The fact that Serbia's embodiment – its ruler, was even least engaged in Serbia's aid to its fellow-people, augmented their country of origin's repute and deepened already existing closeness between Serbs from two coasts of the Sava and the Danube.

000.00(00-00)XXXXXXXXXX
000.00(00-00)XXXXXXXXXX

Тања Черевицки, мср
докторанд
tcerevicki@gmail.com

ОСНИВАЊЕ ОСМАНСКИХ СЕКУЛАРНИХ ШКОЛА КРАЈЕМ XIX ВЕКА НА ПРОСТОРУ КОСОВСКОГ ВИЛАЈЕТА

Сажетак: У историји Османског царства XIX век представља период најважнијих промена када долази до еволуције османских државних институција и стварања државних служби са новим кадровима, до увођења новина у просветном, културном, интелектуалном животу. Тада долази до експанзије система јавног образовања широм света, а исти модел је крајем 60-их година XIX века био планиран у Османском царству. Хамидовски период обухвата владавину султана Абдулхамида II (1876−1908). Током овог периода наставља се реформска политика државе и долази до реализације планова који су били постављени у периоду танзимата. Ова епоха је била продуктивна у извођењу реформи, а највидљивији помак се може наћи у домену просвете и образовања, односно у оснивању османских секуларних школа у провинцијама Царства. Хронолошки је реч о периоду од 80-их до 90-их година XIX века када је отворен највећи број школа. Султан је радио на поновној легитимизацији режима ослањајући се на исламску традицију с једне стране, тј. пропагирајући панисламизам, а с друге покушавајући да стварањем османског идентитета на основу идеје османизма неутралише нарастао национализам и хришћана и муслимана. Школски систем је био средство које је требало да ову политику спроведе у дело. Школе су отваране широм Царства и биле су доступне свима. Како бисмо приказали стање школа у провинцијама, за пример је узет Косовски вилајет, простор који је био од велике важности за српски народ.

Кључне речи: Османско царство, Абдулхамид II, школски систем, ибтидаи, рушдије, идадије, Косовски вилајет.

Школство је било домен коме су хамидовски државници[1] посвећивали велику пажњу и који је био од велике важности. Својом предузимљивошћу, вре-

1 Мехмед Саид-паша (1838−1914), познат и као Кучук Саид. Рођен је у Ерзеруму. Његов отац је био дипломата и његова породица је припадала класи илмија. После успешне каријере

меном када је изграђиван, концептом стварања лојалног грађанина, стварање османског школског система заправо је имало много тога заједничког са својим европским савременицима. Али, како то истиче Бенџамин Фортна, османски случај је истовремено и јединствен.[2] Оно по чему је јединствен јесте креативност коју је показао при комбиновању и адаптацији османских и исламских традиција да одговарају у промењеним условима рада, и све то уз константне притиске како спољашње тако и унутрашње. Овде се јасно види оригиналност, нужда да се реагује на различите претње, а то су: мисионарске мисије које су оснивале своје школе, пропаганда коју су пласирале суседне (граничне) државе, и мањинске групе које су раније називане милет заједницама, а које су имале право да одржавају сопствене школе.[3] Под овим претњама Царство се налазило у стању константне окружености и у веома неповољној ситуацији. Поред жеље да се испуне захтеви „модерног доба", требало се суочити са низом потешкоћа, било да се радило о војним, дипломатским, економским, идеолошким и културним. Танзиматски систем школства је подразумевао да се школе издржавају на основу приватних и провинцијских фондова, што није могло да гарантује да ће школе бити равномерно заступљене и уједначене, а што се и догодило. Недостатак наставног кадра је био велики проблем. Постојање неколико независних школских система под контролом државе, затим милет школа (школа верских заједница чије је оснивање потврђено Ферманом о реформама[4]) и различитих страних школа истовремено је отежавало да се успостави јединствен систем и да се реформе спроведу брже и ефикасније.[5]

Изграђивање османског школског система под контролом државне власти трајало је скоро век и по. Реформа школства је била најважнија карика за повезивање свих аспеката реформи које би за резултат имале јаку, централизовану државу, модерне институције и кадар који би био ослонац султановој вла-

---

у влади, постао је велики везир 1879. и на тој позицији је остао до 1885. Поново је вршио ову функцију 1895, 1901−1903, и у три наврата после револуције 1908. Био је кључна личност у извођењу реформи. Сматрао је да је реформа образовања први и најважнији корак како би касније дошло и до напретка у осталим сферама. Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, London 1969, 179.

2 Benjamin C. Fortna, *Imperial Classroom. Islam, the State and Education in the Late Ottoman Empire*, Oxford 2002, 45.

3 У даљем тексту се називају и милет школе.

4 Ферман о реформама (*Islahat Fermanı*; *Islâhat Hatt-ı Hümâyûnu*) прогласио је 1856. султан Абдулмеџид I. Овим ферманом је потврђена верска, грађанска и политичка равноправност хришћана и муслимана у Османском царсвту, а која је раније прокламована Хатишерифом од Гулхане. *İslâm Ansiklopedisi*, „Islahat Fermanı", Türkiye Diyanet Vakfı, Vol. 19, İstanbul 1999, 185−190.

5 Elisabeth Özdalga, *Late Ottoman Society. The Intellectual Legacy,* London – New York 2005, 249.

сти. Идеја о реформи школства јавила се онда када је Царство било у дефанзиви и када је постало јасно да војно и политички не може да парира западним државама. Требало је извршити реформе у војсци и морнарици, а то је било могуће само ако се почну изучавати достигућа западне науке и технологије. Стога су и прве секуларне, државне школе које су основане крајем XVIII века биле чисто војне.[6] Реформни талас креће од Селима III, а за време Махмуда II отпочете су озбиљне реформе у школству, али и у администрацији, судству и финансијама, што је настављено за време владавине његових синова и чиме је постављена основа за даље реформе. Период танзимата наступио је проглашењем Хатишерифа од Гулхане 1839. године.[7] По његовом доношењу почеле су да се отварају секуларне школе. Међутим, школе су у првом периоду отваране спорадично и оне у већини случајева нису биле оно што се по плану и програму од њих очекивало. Велики проблем је био недостатак мотивације, средстава за изградњу школа, стручног наставног кадра. На просветном плану је у том тренутку владала потпуна неорганизованост. Корак напред ка зацртаном циљу, односно стварању мреже секуларних школа, представљало је доношење школског закона.[8]

---

6 Француски племић гроф Де Боневал 1734. основао је школу за геометрију и математику, али се није одржала због нетрпељивости јаничара. Тек је залагањем Барона де Тота 1773. основана Војна поморска инжењерска школа. Касније је основана и инжењерска школа при армији (1793), затим и Војна медицинска школа (1827) и коначно Војна академија (1834). B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, 47−48, 89.

7 Султан Махмуд II је наредио да се припреми текст у коме би биле објављене планиране реформе, а на коме је посебно радио Мустафа Решид-паша. Султан Махмуд II је умро пре него што је донет документ, проглашен је за време владавине његовог сина Абдулмеџида. Текст је званично прочитан 3. новембра 1839. године пред највишим државним званичницима у палати Топкапи у парку Ружа, па због тога ова царска повеља илити хатихумајун носи назив „од Гулхане" (Gülhâne). Њиме је прокламована сигурност части, имовине и живота свих припадника државе. Многи аутори на доношење овог акта гледају као полазну тачку у уставном развоју модерне Турске. Хатишерифом је прокламована сигурност части, имовине и живота свих припадника државе. Роберт Мантран, *Историја Османског царства*, Београд 2002, 552−553.

8 Најзначајнији документ који је обликовао читав школски систем донет је 1869. године. Његовим доношењем власт је желела да постигне изједначавање просветног система у Истанбулу са оним у провинцијама. Узор је поново пронађен у француском просветном систему. Француски министар просвете Жан Виктор Дуру је још 1860. године посетио Истанбул и том приликом сачинио извештај на основу онога што је затекао на терену и оставио Османлијама савете за даље развијање школског система. У извештају је подржао стварање школског система секуларног типа, оснивање универзитета, нових професионалних техничких школа, отварање јавних библиотека. Све ове ставке су обухваћене законом о јавном школском систему који је више познат под називом *Регулација јавног образовања* (*Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi*). Esma İgüs, *II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Sistemi, Eğitim Yapıları ve Askeri Rüşdiyeler* (neobjavljena doktorska disertacija), Istanbul 2008, 36.

Период обележен владавином султана Абдулхамида II (1876–1908)[9], а још прецизније од 1880-их докраја века, најзначајнији је за развој јавног школског система у Османском царству.[10] Од секуларних школа, по хијерархији од дна ка врху, разликујемо: ибтидаи (ниже основе школе), рушдије (више основе школе)[11], идадије (средње школе), лицеје (султаније), више професионалне школе где спадају и учитељске школе за мушкарце и жене, и на врху се налазио универзитет (*Dar-ül Fünum*).[12] Просветни фонд је основан 1884. године.[13]

Све до 60-их година XIX века традиционалне куранске школе (sıbyan mektebi)[14] сматране су основним нивоом јавног образовања. Пре успостављања модерног школског система, османско школство се састојало од великог броја традиционалних/исламских школа (сибјан као основне школе и медресе као више школе) у којима је циљ наставе био усвајање религијског знања, док се о стицању модерног и важног знања са акцентом на практичности није могло ни помислити.[15] Школски систем је почивао на дуализму, где су пара-

9 На турском језику доступно је мноштво литературе о хамидовском периоду и развоју школског система. Само нека од важних дела су: Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, I–V, Istanbul 1977; Aziz Berker, *Türkiye'de İlköğretim (1839–1908)*, Ankara 1945; Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, Ankara 1964; Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, Istanbul 1970; Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara 2004; Necdet Sakaoğlu*, Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul 2003.

10 Bayram Kodaman*, II. Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara 1991, 28−48.

11 Прва школа за учитеље који би предавали у рушдијама основана је 1848. у Истанбулу, а прва таква школа за учитељице основана 1870. године. Ayşegül Altınova, *Osmanlı Moderleşmesinde Rüşdiye Mektepleri,* (neobjavljena doktorska disertacija), Ankara 2010, 59−65.

12 Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Reform, Revolution and Republic: Rise of Modern Turkey 1808–1975,* Vol. 2, Cambrigde–London 2005, 109−110.

13 Заслуге за оснивање фонда припадају Камил-паши и Саид-паши. Фортна истиче да су обојица заслужна, идеју је дао Камил-паша а Саид-паша, у то време велики везир, ту идеју спровео је у дело. B. C. Fortna, *Imperial Classroom. Islam, the State...*, 118−120.

14 Сибјан школе су осниване близу џамија као део комплекса медресе или као посебни објекти у махалама. То су биле једноставне приземне или спратне грађевине најчешће са једном просторијом. Наставу је држао нижи члан улеме – хоџа. Постојале су одвојене мушке, женске и мешовите школе; у мешовитим школама женска деца су седела одвојено од мушке. Школе су осниване на приватну иницијативу, а издржаване су средствима вакуфа. Примања хоџе су била скромна, а и школе нису садржале разредну наставу па су тако ученици различитог старосног узраста и знања били смештани у исту просторију. Деца су учена да рачунају и читају. Обавезним и најважнијим предметом сматрало се читање реситала Курана. Selçuk Akşin Somel, *The modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839–1908. Islamization, Autocracy and Discipline*, Brill 2001, 18.

15 Сомел је истицао значај школа у друштвеном васпитању и осврнуо се на процес легитимизације па је из тог угла управо обавезно похађање верских, сибјан школа и стицање верског образовања било најважније како за младе, односно будући нараштај, тако и за државу и њен ослонац на традицији која је посебно у хамидовском периоду модификована како

лелно радиле верске и секуларне школе. Министарство просвете је било под великим притиском јавног мњења и није могло да укине сибјан школе које су биле оптерећене верском наставом. Сибјан школе су један дуги период биле довољне и одговарале потребама османског друштва све до тренутка када је дошло до промена у друштвеном животу и када се на њих гледало са подозрењем; такође је недостајала воља да се оне реформишу. Иако је дошло до ограничене реформе ових школа, оне су и даље биле у лошем стању.[16]

Са системом разредне наставе се почело у рушдијама. Османски реформатори на пољу образовања су од западне наставе преузели униформе за ученике и исте уџбенике за све.[17] Рушдије су биле припремне школе за лицеје и више техничке школе (Инжењерску, Царску медицинску школу, Војну школу, Школу за образовање цивилних службеника).[18] У рушдијама су се образовали ученици који би завршили сибјан школе и медресе.[19] Међутим, разлог за споро отварање школа је био недостатак наставног кадра. Проблем је покушао да реши Мустафа Решид-паша отварајући учитељску школу за мушкарце (*Dar-ul Muallimin*) под надзором Ахмеда Џевдет-паше.[20] Школа за војне науке (*Mektebi-i Ulum-u Harbiye*) важила је за најбољу техничку школу. Војска је такође отварала рушдије и стварала сопствени основни ниво образовања одакле би ученици прелазили у више војне школе. Недостатак новца, школских зграда и учитеља успорио је знатно сам процес, тако да је до почетка

би пружила легитимност режиму и обезбедила послушност владајућој династији, односно султану. S. A. Somel, *The modernization of Public Education...*,18.

16 Одржале су се све докраја постојања Царства; укинуте су по проглашењу Републике Турске 1923. године. Zülfü Demirtaş, *Osmanlı'da Sıbyan Mektepleri ve İlköğretimin Örgütlenmesi*, Fırat Univeristy Journal of Social Science, Vol. 17, No.1, Elazığ 2007, 173−183.

17 Uğur Ünal, *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, Istanbul 2014, 198−200. Више о рушдијама: Uğur Ünal, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897*ce *1907) – Programlar, Ders İçerikleri, İstatistikler*, Ankara 2008; Fatma Kaya Doğanay, *Tanzimat Cumhuriyet'e Rüşdiye Mektepleri*, (neobjavljena doktorska disertacija), Erzurum 2011.

18 S. Shaw, E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire...*,107.

19 Предвиђене су за ученике старости између 10 и 15 година. Прве рушдије основане су још за време Махмуда II, њихов број је био занемарљив и већина тих школа је ускоро била и затворена. Током првих година танзимата рушдије су најпре осниване у Истанбулу, тек касније у провинцијама. Програм ових школа био је оптерећен верском тематиком, али и као такав је био прихватљив, само је додато у наставни програм да се изучавају техничка знања која су била неопходна како би се касније прешло и техничке школе. S. Shaw, E. K. Shaw, *op. cit.*, 108.

20 Ахмед Џевдет-паша (1822−1895), историчар, журналиста и конзервативни реформатор периода танзимата. Рођен у Ловечу (Бугарска). Завршио је медресу. Био је штићеник Мустафе Решид-паше. Заузимао је неколико административних и политичких позиција. Као члан османске Академије наука, завршио је своју *Историју* у којој је описао догађаје између 1774. и 1826. године. Учествовао је и у припремању Грађанског законика (Mecelle). S. A. Somel, *Historycal Dictionary of The Ottoman Empire*, Lanham–Meryland, Oxford 2003*,* 10.

Кримског рата отворено само 60 рушдија у целој Империји са 3371 учеником, од којих ниједна девојчица није похађала наставу.[21] Стање се драстично изменило на самом почетку хамидовског периода када је 1879. године забележено 277 рушдија, док се 1908. тај број повећао на 619, и до те године основане су 74 рушдије у којима су наставу похађале девојчице.[22]

Велики проблем је представљао лош квалитет наставе у сибјан школама. Како су се у рушдијама већ изучавале друштвене и природне науке, деца која су долазила из сибјан школа су махом била неписмена. И ако би се у рушдијама описменили, нису били способни да савладају градиво, а камоли да приступе настави на следећем степену образовања, тј. у идадијама. Најпре је спроведена реформа верских школа. Модернизоване верске школе су добиле назив ибтидаи школе.[23] Новина везана за ове школе је била у томе што су у њима наставу похађали и немуслимани.[24] Обезбеђена је верска настава, али је одржавана засебно за сваку верску групу. Планом је предвиђено да ибтидаи школе постепено замене сибјан школе. Међутим, сибјан школе су биле прихваћене као основне школе, неке су реформисане, није дошло до њиховог затварања, улема није била потпуно маргинализована како се то на први поглед може претпоставити, већ је давала допринос у борби за опстанак државног школства, вршећи пропаганду против страних школа. У принципу, улога илмије[25] у просвети била је ограничена на држање верске наставе.[26] Први лицеј је основан 1868. године напорима француске и османске владе – реч је о Галатасарају (*Mekteb-i Sultani*).[27] Како би се надоместио јаз између рушдија и виших војних школа, осниване су идадије.[28] Законом из 1876. први ступањ образовања постао је обавезан за све грађане Османског царства. Држави је био неопходан кадар, а ученици који су завршавали рушдије били су једва писмени и њихово

21 S. Shaw, E. K. Shaw, *op. cit.*, 107.

22 V. Carter Findley, *Turkey, Islam, Nationalism, and Modernity*, *A History 1789–2007*, New Haven, London 2010, 153.

23 Школа је четворогодишња, у њој су се поред верске наставе предавали рачун, османска историја и географија. Немуслимани су могли да имају наставу на матерњем језику, тамо где је то било изводљиво. S. Shaw, *op. cit.*, 107.

24 E. İgüs, *II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Sistemi*, 17.

25 İlmiye су класа улеме, то су појединци који су стекли образвање у исламским теолошким наукама и према томе су имали право да раде као наставници, кадије, правни стручњаци и верски достојанственици. Поред илмија постојале су seyfiye (војници) и kalemiye (бирократе) као три основне класе (занимања) у Османском царству. *İslâm Ansiklopedisi*, İlmiye, Vol. 22, İstanbul 2000, 141−145.

26 Од велике је било важности да ученици стекну и религијска и практична знања, посебно се по курикулима видело колико је држава водила рачуна о моралном васпитању. B. Fortna, *op. cit.*, 211.

27 Ibidem,101.

28 Прве идадије основане су у Сарајеву, Ерзеруму и Багдаду. B. Lewis, *op. cit.*, 181.

уписивање у више професионалне школе за државне службенике (*Mülkiye Mektebi*)[29] практично је било немогуће.[30] Докраја хамидовског периода у Царству је радило укупно 109 идадија.[31] Иновације у школском систему су већ 80-их година показивале резултате. Државни службеници су стицали виши ниво образовања, док су власт у провинцијским центрима држали у својим рукама управо они који су успешно завршили Школу за државне службенике.[32]

Османске школе на простору Косовског вилајета 1876–1908. године. Реформа османског државног школског система имала је примарни задатак да образовање учини доступним свима. Оно је пре танзиматског периода било доступно само елити, и то оној која се налазила у престоници, док се у остатку Царства осећао недостатак школа и наставног кадра. На примеру Косовског вилајета[33] јасно се види политика коју је власт спроводила, а тицала се надметања са страним (милет) школама, које су представљале највећу претњу по опстанак државе. Такође, спровођена је политика панисламизма, на школском нивоу, што се видело по измени наставних планова и програма где се много више простора давало изучавању вере и моралности кроз религијски систем. До промене је дошло на свим нивоима школовања.[34] На простору Косовског вилајета вођена је жестока борба, најпре дипломатска преко оснивања и одржавања српских школа. Обезбеђујући учитеље и наставна средства Србија је у великој мери утицала на свест својих сународника и српска деца су ретко похађала османске школе или их скоро уопште нису похађала.[35]

Косовски вилајет као административна област основан је 1877. године са центром у Приштини.[36] По завршетку конференције амбасадора великих сила

29 Најважније школе за образовање цивилног кадра су управо били Школа за цивилне службенике, основана 1859. године, и лицеј Галатасарај. C. Findley, *op. cit.*, 91.

30 B. C. Fortna, *Imperial Classroom*, 116–117.

31 Ibidem, 154.

32 C. Findley, *Turkey, Islam...*, 150.

33 О друштвеним кретањима и просветним приликама у Косовском вилајету крајем XIX века према салнамама (годишњацима) веома детаљну анализу и приказ свих доступних података је у свом мастер раду обрадила Милена Гостовић: *Салнаме Косовскоī вилајеѿа (1879–1900)*; рад је одбрањен на Филозофском факултету у Новом Саду 2019. год.

34 Selim Deringil, *The Well-Protected Domains. Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876–1909*, London – New York 1999, 93; Mustafa, Gündüz, *II. Abdülhamid Dönemi Eğitimi ve İdeolojisi Üzerine Araştırmalar*, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Vol. 6, No. 12, Istanbul 2008, 244.

35 Михаило Војводић, *Сѿојан Новаковић и Владимир Карић*, Београд 2003, 28−29.

36 Законом о реформи провинцијске управе из 1864. године било је предвиђено оснивање вилајета као највећих административно-територијалних јединица у Османском царству. Закон је регулисао унутрашњу административну поделу вилајета, органе власти и њихову хијерархијску структуру, рад управних већа (идаре меџлис), судство у вилајету и рад вилајетске скупштине. На челу вилајета се налазио управник, валија. Даље се вилајет делио на више мањих административних области – санџака, на челу са мутасарифима, санџаци су

у Истанбулу, Порта је извршила реорганизацију вилајета у Европи, и на стратешки важном месту између Кнежевине Србије и Кнежевине Црне Горе са којима је у том моменту била у рату, Босне и Херцеговине у којој је трајао устанак Срба и Софијског вилајета основала је нови, Косовски вилајет. У његов састав су ушли санџаци из околних вилајета: Новопазарски из Босанског вилајета, Призренски, Приштински, Скопски и Дебарски из Битољског вилајета и Нишки из Софијског вилајета. После Берлинског конгреса 1878. границе вилајета су промењене и делови Косовског вилајета припали су Манастирском и Солунском вилајету, а Новопазарски санџак припао је Аустроугарској монархији како је раније договорено.[37] Године 1878. у оквиру вилајета било је 27 каза, 8 нахија и 1400 села, мада је ово стање било подложно честим променама.[38] На том подручју према салнами[39] Османског царства било је 839.772 становника, припадника различитих верских конфесија и народности: православаца, муслимана, католика, Јевреја, протестаната, односно: Срба, Албанаца, Бошњака, Македонаца, Турака, Цинцара и других.[40]

Опште прилике на Косову и Метохији током читавог XIX века биле су врло неповољне. У овом вилајету, после 1878. године дошло је до продирања ев-

---

се делили на казе, на челу са кајмаканима, и казе су могле да се састоје од неколико нахија, на челу нахије стајао је мудур. Вилајетска организација била је постепено спровођена. Најпре је образован Дунавски вилајет 1864, а потом вилајети Ерзерум, Алепо и Босна 1865. Докраја 1876. године вилајети су били успостављени на целој територији Османског царства, осим на Арабијском полуострву. Милош Јагодић, *Срūско-албански односи у Косовском вилајеūу 1878–1912*, Београд 2009, 1−5.

37 М. Јагодић, *Срūско-албански односи у Косовском вилајеūу*, 6.

38 Mücize Ünlü, *Kosova Vilayeti'nin İdari ve Sosyal Yapisi (1877–1912)*, (neobjavljena doktorska disertacija), Samsun 2002, 36.

39 Салнаме (salname) су османски годишњаци, извештаји штапмани у облику књиге у којима су хронолошки забележни најважнији догађаји у току једне године. За салнаме се још користи персијска реч nevsal и турска реч yıllık. Постоје државне салнаме (devlet salnamesi) и провинцијске салнаме (vilayet salnamesi). Ови годишњаци су од огромног значаја јер садрже велики број информација о догађајима, местима, друштву и свакодневном животу у Османском царству. М. Гостовић, *Салнаме Косовскоī вилајеūа,* 9−19; Hasan Duman, *Osmanlı Salnameleri ve Nevsalleri Bibliyogrfyaisı ve Toplu Kataloğu*, Ankara 2000, 19; Isti, *Ottoman Yearbooks (Salname ve Nevsal)*, Middle East Librarians Association, No. 32, 1984, 17−20.

40 Skender Rizaj, *Struktura stanovništva Kosovskog vilajeta u drugoj polovini XIX veka*, Vranje 1972, 95. Према салнами Косовског вилајета за 1878/79. било је укупно 483.078 становника. Ово видно смањење становника настало је по завршетку Берлинског конгреса када су нишки и пиротски санџак били припојени Кнежевини Србији. У тим санџацима било је 237.055 становника, од тога 143.814 у нишком и 93.241 у пиротском санџаку. Каза Врање је искључена из призренског санџака и припојена Србији. Тенденција опадања становништва била је и последица исељавања исламског становништва почев од 1877. године. Конфесионална слика је овако изгледала: муслимани (298.978), хришћани (187.654), Јевреји (558). Mücize Ünlü, *Kosova Vilayeti'nin İdari ve Sosyal Yapisi(1877–1912)*, (neobjavljena doktorska disertacija), Samsun 2002, 91−92.

ропског капитала и, услед политичког мешања са стране, владајући државни и привредни систем доживљавао је распад. Кризу су продубљивале и унутрашње противречности – политичке, верске, аграрне и друге. Османски административни апарат није био довољно присутан и био је слабо плаћен, а последица тога била је незаитересованост власти на локалу да надгледа јавни ред.[41] Услед опадања ауторитета државне власти, у провинцијама је долазило до успона појединих личности – главара, који су имали подршку на локалу и практично имали власт у својим рукама. У овом случају, ти главари су били албанске националности. Они су почетком XVIII века преузели прикупљање пореза, укидали су сељачке баштине претварајући их у читлуке, чиме су уништавали сељаштво, а спровођењем насиља и насилном исламизацијом угрожавали су и егзистенцију хришћанском становништву.[42] Од средине XVII века Албанци муслиманске вере су чешће заузимали највише положаје у Истанбулу, када почиње њихов успон у високој војној и управној османској бирократији. Порта је од почетка спровођења танзиматских реформи чинила велике напоре да оне заживе на просторима потоњег Косовског вилајета. На том путу је централна власт у више наврата била принуђена да силом ломи отпор албанских главара.[43] Међутим, султан Абдулхамид II прекинуо је са таквом политиком и решио је да постигне споразум са њима, пружањем материјалне помоћи и одликовањима настојао је да их одобровољи и искористи за добробит државе и стабилности у крајевима где муслимани нису чинили већинско становништво. Постали су врло утицајни током XIX века служећи у султановој личној гарди и дата су им важна овлашћења.[44]

На простору Косовског вилајета развој школског система је текао постепено, а у хамидовском периоду остварени су најзапаженији резултати. Према салнами Косовског вилајета за 1878. годину, укупан број становника Косовског вилајета био је 483.078, од тога 301.978 муслимана и 171.654 немуслимана.[45] Конкретнији податак се може наћи у салнами из 1893. године, према којој је укупан број становника повећан за два пута и износи 847.419, муслимана

41 Немоћ османског владајућег апарата на Косову највише је долазила до изражаја у крајевима са хомогеним албанским становништвом, на пример у Пећком санџаку, где су поједини феудалци и племенске (фисовске) старешине одлучујуће утицали на губљење ауторитета провинцијске власти. Стање није било боље ни у осталим крајевима – у свима су се јављали одметници од власти. Ђорђе Микић, *Друштвене и економске прилике Косовских Срба у XIX и почетком XX века. Од чифчијства до банкарства*, Београд 1988, 36−37.

42 *Косово и Метохија у српској историји*, ур. Радован Самарџић и др., Београд 1989, 172−183.

43 М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету*, 17−18.

44 Ђ. Микић, *нав. дело*, 24−25; *Косово и Метохија у српској историји*, 171.

45 Исто, 106.

је забележено 507.080, док је укупан број српског становништва 295.732.[46] С обзиром на висок процент муслиманског становништва овде је неопходно било оснивати школе. Власт је то имала у виду и ревносно је спроводила своју политику у изузетно тешким околностима. Будући да је у вилајету био и висок проценат српског становништва, чија је матична земља у то време водила активну политику подршке својим сународницима под туђинском влашћу и кроз дипломатске и културне канале јачала своје везе са њима, османским властима није запао лак задатак. Српска деца су образована у српским верoисповедним школама, а касније су осниване и модерне основне школе, па и Богословија у Призрену, што је било дозвољено ранијим привилегијама датим милет заједницама, а потврђеним Ферманом о реформама.[47] То није могло бити оспорено, међутим, политика коју је спроводила власт налагала је да се на све начине милет школама омета рад, да се проверавају учитељи који нису могли бити ван простора Царства, да се контролише рад школа, да се полажу државни испити и забрањује добављање уџбеника из Србије. У Косовском вилајету пре танзиматског периода постојале су само верске школе, као и у осталим деловима Империје.[48]

Број сибјан школа на простору Косовског вилајета се повећавао током година. Оне су биле од великог значаја јер су пружале основно верско образовање.[49] Према салнами Косовског вилајета за 1893/94. годину, било је укупно 176 сибјан школа са 8131 учеником.[50] Од 176 школа у хамидовском периоду је отворена чак 131 сибјан школа, и то у Скопском санџаку 29, Приштинском 39, Призренском 16, Новопазарском 32, Пљевљанском 4 и Пећком 11.[51] Можемо на основу овог примера закључити колико је била озбиљна политика оснивања школа. Будући да је становништво било подељено, очи-

46 Исто, 110.

47 Александра Новаков, *Православна српска богословија у Призрену (1871–1890)*, Ниш 2011, 47−48.

48 Светозар Чановић, *Школство и настава у Срба на Косову у другој половини 19. века и односи са Србијом*, Приштина 1969, 1−3.

49 Benjamin Fortna, *Islamic Morality in Late Ottoman „Secular" Schools*, International Journal of Middle East Studies, Vol. 32, No. 3, Cambrigde 2000, 369−393.

50 У Приштинском санџаку било је укупно 4 сибјан школе (од тога једна женска школа у Гњилану), док су остале биле у Прешеву, Вучитрну и Косовској Митровици; у Призренском санџаку према казама број школа је износио: каза Призрен 29, каза Орханије 2, каза Калканделен 8, каза Гостивар 19, каза Калиш 7; у Пећком санџаку: каза Пећ 19, каза Ђаковица 18, каза Трговиште 7, каза Беране 2, каза Госине 6; у Новопазарском санџаку: каза Нови Пазар 8, каза Сјеница 9, каза Акова 6, каза Колашин 2; у Пљевљанском санџаку: каза Пљевља 5, каза Прибој 2, каза Перибој 5, у Скопском санџаку: каза Скопље 8, каза Кочана 1, каза Радовиште 2, каза Паланка 2, каза Кратова 2, каза Малеш 2. M. Ünlü, *Kosova Vilayeti'nin İdari ve Sosyal Yapisi*, 144−145.

51 Ibidem, 145.

гледно је циљ већом концентрацијом државних школа на прави начин парирати конкуренцији, у овом случају се то односило на српске, бугарске и грчке школе које су се сличном брзином отварале. Они ученици који су желели да изучавају ислам, могли су да похађају медресе. У Косовском вилајету 1878/79. године било је 23 медресе. До 1893/94. отворене су још три медресе.[52] Године 1903/04. број медреса је био 43 са 1482 ученика. Такође су осниване школе за наставнике. Прва таква школа (*Dârü'l-Muallimîni*) основана је како би припремала наставнике за сибјан школе, одакле су они често прелазили и у више школе да предају. Налазила се у Приштини.[53]

Прва ибтидаи школа у Косовском вилајету отворена је 1880. године у Приштини.[54] Две године касније, 1882, отворене су још две ибтидаи школе у Гњилану и 1883. је отворена још једна школа. У Скопљу је између 1883–1886. почела са радом ибтидаи школа у којој су радила три наставника и ту школу је похађало око 400 ученика. У наредним годинама отворено је 5 школа у Штипу, затим у казама Куманово, Паланка, Косовска Митровица. До 1887/88. године укупно је отворено 16 ибтидаи школа које је похађало 1769 ученика.[55] Прави резултат хамидовске политике може да се види на основу салнаме Косовског вилајета из 1893/94. године, према којој је на територији вилајета радило 388 ибтидаи школа, наставу је држало 316 наставника, а укупан број ученика је био 18.744.[56] Ова тенденција отварања школа се може пратити све до 1903/04. године до када је број школа растао, што је значило да је државна политика спровођена без већих проблема.

Прве рушдије су осниване 1878/79. године, тада их је било 14, по једна у Приштини и Новом Пазару, 3 у Призрену, 4 у Дебру и 5 у Скопљу. Први завршни испит одржан је у канцеларији косовског валије 18. маја 1880. у присуству комисије која је испитивала ученике, и остало је забележено како су сви положили матуру са успехом и да су давали тачне одговоре на постављена ис-

52 У Скопском вилајету било је 12 медреса у којима је наставу похађало 246 ученика; у Приштинском санџаку: 6 медреса са 250 ученика; Призренском санџаку 9 са 284 ученика; Новопазарском санџаку 3 са 72 ученика; Пљевљанском санџаку 1 са 15 ученика; Пећки санџак 5 са 126 ученика. M. Ünlü, *op. cit*., 147−148.

53 Ibidem.

54 Ibidem, 125.

55 У оквиру Приштинског санџака било је 5 ибтидаи школа: каза Приштина (2 школе, 8 наставника и 207 ученика), каза Косовска Митровица (1 школа, 2 наставника и 161 ученик) и каза Гњилан (2 школе, 4 наставника и 187 ученика); у Новопазарском санџаку радила је 1 ибтидаи школа, са 3 наставника и 150 ученика; у Скопском санџаку било је 10 школа: каза Скопље (6 школа, број наставника нам је непознат и 531 ученик), каза Куманово (3 школе, 2 наставника и 253 ученика) и каза Паланка (1 школа, 2 наставника и 130 ученика). М. Гостовић, *нав. дело*, 154.

56 M. Ünlü, *op. cit.*, 128.

питна питања.[57] Затим је прошло 4 године до отварања нове рушдије. Споро је текло отварање ових школа, пре свега због недостатка новца, али и недостатка наставног кадра који је прелазио у рушдије из сибјан школа док су оне постепено затваране. Године 1893/94. радиле су 23 рушдије, у којима је предавало 60 наставника, а укупно 1677 ученика је похађало наставу.[58] Даље отварање рушдија је споро ишло, тек је 1898/99. отворена војна рушдија у Скопљу, а укупан број рушдија 1902/03. био је 26, што значи да је до највеће експанзије ових школа дошло до 90-их година XIX века, а у периоду од 1893. до 1903. отворено је само 3 рушдије, од тога једна војна. Године 1906/07. у Косовском вилајету било је 35 рушдија (24 мушке и 11 женских).[59]

Прва средња школа, идадија, основана је у Скопљу 1891. године. У наредне две године, у овој идадији је формирано 7 разреда од 61 ученика.[60] У првом разреду је било 20 ученика, у другом 14, у трећем 14, у четвртом 6 и у петом 7.[61] Број ученика се повећао за 25 у току школске 1896/97. године; сада их је било укупно 86, од којих су 79 били муслимани, а преосталих 7 ученика су били из других верских групација, али није могуће утврдити које националности су били ти ученици јер се такви подаци нису уносили у салнаме. Стање се није много променило ни у наредне две године; број ученика је порастао за 35, укупно је 121 ученик, од тога само 10 ученика других верских групација.[62] На основу овог податка видимо да је број немуслиманских ученика који су похађали државне школе на простору Косовског вилајета био изузетно низак. Идадије су због мноштва предмета из различитих области пружале велике могућности. Разумљиво је зашто немуслиманска деца нису похађала сибјан школе или ибтидаи школе, где је велики акценат стављан на верску наставу и исламску традицију, будући да су имали своје основне школе, међутим, на примеру идадија видимо да се замисао просветних власти врло тешко реали-

57 Ibidem, 131.

58 Ibidem, 132. У Скопском санџаку било је: 8 рушдија, 23 наставника и 547 ученика; затим у Приштинском санџаку: 5 рушдија, 12 наставника и 414 ученика; Призренском санџаку: 3 рушдије, 8 наставника и 311 ученика; Новопазарском санџаку: 3 рушдије, 7 наставника и 162 ученика; Пљевљанском санџаку: 2 рушдије, 5 наставника и 90 ученика; Пећком санџаку: 2 рушдије, 5 наставника и 153 ученика.

59 Рушдије су биле у следећим санџацима: Скопље (10), Приштина (8), Пећ (6), Призрен (4), Пљевља (4) и Сјеница (3). M. Ünlü, *op. cit.*, 134.

60 Ibidem, 138.

61 Школа је имала директора, 14 наставника, једног портира, послужитеља и два надзорника. Предмети који су се предавали су они који су прописани по наставном плану и програму за идадије: арапска граматика, османски језик и књижевност, француски језик, османски закони, логика, економија, географија, светска и османска историја, алгебра, математика, књиговодство, геометрија и геодезија, физика, хемија и техничко цртање. B. Fortna, *Imperial Classroom*, 117.

62 M. Ünlü, *op. cit.*, 137.

зовала, и да није било једноставно привући немуслиманску децу да похађају државне школе, чак ни када је настава у тим школама била у одређеној мери и боља од наставе у милет школама.

Друга идадија у Косовском вилајету је отворена 12. августа 1902. године у Сјеници.[63] Током школске 1903/04. радиле су ове две идадије, у Скопљу и Сјеници. У Скопљу је тада идадију похађало укупно 222 ученика, 59 ученика су били смештени у интернату (24 ученика су плаћала смештај, а за њих 35 је држава сносила трошкове), док је 163 ученика дневно похађало наставу.[64] Према салнами Косовског вилајета за 1893/94. годину број сибјан школа је био 176. У Скопском санџаку 29, Приштинском 39, Призренском 16, Новопазарском 32, Пљевљанском 4 и Пећком 11. [65] Детаљнији извештај у вези са српским школама објављен је за школску 1894/95. годину; у њему су унети подаци о броју школа по казама. Скопска, Кумановска, Призренска, Тетовска, Прешевска и Приштинска каза имале су до десет или више српских школа,[66] а Митровачка, Гусињска, Пећка, Новопазарска и Ђаковичка каза имале су највише три школе. Укупан број школа се повећао на 128.[67] Можемо видети да је број османских школа био и даље већи, али да се и број српских школа постепено повећавао. На основу овог примера могуће је уочити каква је са обе стране била динамика оснивања школа. Обе стране, и османске власти и српска влада, надметале су се за превласт у домену просвете на простору Косовског вилајета.

Српска влада је била забринута због јачања бугарског и грчког утицаја на простору Македоније. У невољи су били и Срби у Косовском вилајету налазећи се под јурисдикцијом Васељенске патријаршије која је мало марила за културни напредак и развој школског система. Поред тога, османске власти су забрањивале растурање уџбеника из Србије, затварале су школе и протеривале учитеље који нису били поданици Царства, док су преостале учитеље позивали пред просветну комисију како би полагали тестове знања и обезбедили дозволу за рад.[68] Пошто је Стојан Новаковић 1886. године постао српски

63 Идадија у Сјеници је имала укупно 72 ученика, од тога 6 немуслимана. Ова идадија није имала интернат, само је организована дневна настава. Школа је имала директора, 6 наставника и 2 послужитеља. Ibidem, 138.

64 Од укупног броја ученика, било је 17 немуслимана. Ова школа је имала директора, 3 заменика директора, 12 наставника, лекара и 7 послужитеља.

65 M. Ünlü, *op. cit.*, 144–145.

66 Милојко В. Веселиновић, *Статистика српских школа у турскоме царству у 1894/95. школској години*, Београд 1897, 31.

67 Исто.

68 Владимир Карић (1848–1894), правник по образовању, географ по научном опредељењу и дипломата, био је од 1888. референт у Министарству просвете и црквених послова задужен за вођење националне акције Србије у Османском царству. Његова преписака са Стојаном

посланик у Истанбулу, дошло је до знатног побољшања. Сматрао је својим најбитнијим задатком да пронађе начин да све напоре које је Србија улагала у развој просвете својих сународника учини јавним, и у тој намери је у великој мери успео. Оснивањем конзулата 1887. у Скопљу и Солуну, и 1889. у Приштини и Битољу, успостављена је директна веза са Србима у Османском царству. Влада је тада увидела да је стање на локалу било много горе него што је претпостављала.[69] Ови напори српске владе су били настављени током периода владавине султана Абдулхамида II. Било је много проблема са којима се сусретао српски народ у Косовском вилајету. Просветне прилике су биле од велике важности за одржавање националног идентитета. Право решење за српски народ на овим просторима није пронађено током хамидовског периода, нити 1908. доласком младотурака на власт, него неколико година касније, успешним ратовањем српске војске у балканским ратовима.

Новаковићем је од изузетне важности јер су обојица предано радила на решавању низа проблема који су се јављали, а међу које спада и брига о српским школама, организовању наставе, добављању уџбеника и финансирању њиховог рада. М. Војводић, *Стојан Новаковић и Владимир Карић*, 28−29.

69 Анархија је владала, Албанци су контролисали друмове, нападали, пљачкали и убијали путнике. У том безвлашћу, после полугодишњег рада убијен је Лука Маринковић, први конзул у Приштини 1890. године. Бранко Перуничућ, *Писма српских конзула из Приштине (1890–1900)*, Београд 1985, 76−82.

Tanja Čerevicki

THE FOUNDATION OF THE OTTOMAN SECULAR SCHOOLS IN THE END OF THE XIX CENTURY AT THE TERRITORY OF THE KOSOVO VILAYET

SUMMARY

The Ottoman Empire endeavoured to perform the necessary modernization and strengthen the central administration in the period of Hamid's reign. The foundation of secular schools in the Empire was carried out actively and with a clear goal. It was an imperative to reconcile differences that had existed among numerous nationalities within the state and create a desirable nation of the ″Ottomans″. On the example of the Kosovo Vilayet one can see the policy effectuated by the authorities that concerned the competition with the foreign (millet) schools which represented the major threat to the state's survival. At this territory, there was led a diplomatic battle for the foundation and maintaining of the Serbian schools. Supplying teachers and teaching aids, the government of the Kingdom of Serbia influenced greatly the conscience of its fellow citizens and the number of Serbian children attending the Ottoman schools was negligible. Hamidian school policy failed. During the XIX century, the ethnic and the national identity developed with the people living within the Ottoman Empire became an insurmountable impediment for the Ottoman statesmen. The whole school system reform came too late. However, it is important to point out that the effort done by the Ottoman statesmen in the reform process was autochthonous, and here is where the importance of this period in the development of the Ottoman Empire school system reflects.

000.00(00-00)XXXXXXXXXX
000.00(00-00)XXXXXXXXXX

Јасна Танасијевић, музиколог
Универзитет у Новом Саду
Академија уметности Нови Сад
jasna.tanasijevic@gmail.com

ИСТОРИЈСКИ ИЗВОРИ ЗА ПРОУЧАВАЊЕ МУЗИЧКОГ ЖИВОТА СРЕМСКЕ МИТРОВИЦЕ ДО ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Сажетак: Рад „Историјски извори за проучавање музичког живота Сремске Митровице до Другог светског рата" пионирски је подухват у приказивању свеобухватне историјске грађе о музичком животу Сремске Митровице грађанског доба, представљен кроз анализу примарних и секундарних извора и објашњења њихових вредности као сведочанстава провером „компатибилности" са историјским наративом о митровачком музичком животу, који се састоји од народне, црквене, сценске и концертно-уметничке музике. Циљ рада јесте да се сакупљени историјски извори сагледају у контексту формирања грађанске културе овог града, раздељених на претходно наведена најкрупнија жанровска подручја.

Кључне речи: историјски извори, музика, Сремска Митровица, грађанско доба, певачка друштва.

С обзиром на чињеницу да је историјска грађа за проучавање културног живота Сремске Митровице за време Другог светског рата углавном спаљена и изгубљена, сви сачувани извори драгоцена су сведочанства помоћу којих је могуће увидети друштвену улогу музике у животу и систему вредности митровачког грађанског сталежа. Насловљени рад настао је за потребе музиколошког научног истраживања у оквиру израде докторске дисертације ауторке на Академији уметности у Новом Саду. Историјска грађа о музичком животу Сремске Митровице сакупљана је у Сремској Митровици у Историјском Архиву „Срем", Музеју Срема, Библиотеци „Глогорије Возаровић", Саборном храму Светог Димитрија, библиотеци Музичке школе „Петар Кранчевић" и у Матици српској у Новом Саду. Зарад боље прегледности, примарни историјски артефакти разврстани су у неколико категорија: писани извори (рукописне и штампане музикалије, документарни предмети – програми,

плакати, позивнице, школска сведочанства и др., написи у штампи), сликовни (фотографије, разгледнице) и материјални (инструменти). Сведочанства о митровачком музичком животу до Другог светског рата пружа и секундарна литература следећих аутора: Јована Удицког,[1] Илије Бајића,[2] Моја Медића,[3] Владимира Ђорђевића,[4] Часлава Ђорђевића,[5] Душана Михалека,[6] Роксанде Пејовић,[7] Драгане Јеремић Молнар,[8] Оливере Делић,[9] Дејана Мостарлића,[10] Монике Новаковић,[11] и Хранислава Ђурића.[12]

Конструкција наратива о музичком животу Сремске Митровице грађанског раздобља, у којем грађанство постаје главни предводник национално-културних препорода и носилац либералних политичких идеја, може се извести

1 Јован Удицки, *Културно-просветни живот града Сремске Митровице у недавној прошлости (1881–1951)*, Сунчани сат: часопис за науку, уметност и културу, бр. 4, Сремска Митровица 1994, 201–220.

2 Илија Бајић, *Постанак и развитак друштвене културе и културне друштвености у Сремској Митровици од изгона Турака до данас*, Сунчани сат: часопис за науку, уметност и културу, бр. 8, Сремска Митровица 1998, 141–154.

3 Мојо Медић, *Споменица о шездесетогодишњици оснутка српске Грађанске читаонице у Срем. Митровици (1866–1926)*, Сунчани сат: часопис за науку, уметност и културу, бр. 20, Сремска Митровица 2012, 35–37.

4 Владимир Ђорђевић, *Оглед српске музичке библиографије од 1914. године*, Нолит, Београд 1969.

5 Часлав Г. Ђорђевић, *Петар Кранчевић*, у: *Исидора у Панчеву*, Заједница књижевника, Панчево 1998; Ч. Г. Ђорђевић, *Долазак Петра Кранчевића у Сремску Митровицу*, Сунчани сат: часопис за науку, уметност и културу, бр. 10, Сремска Митровица 2001, 109–110.

6 Душан Михалек, *Живот и стваралаштво Петра Кранчевића*, у: Зоран Колунџија (уред.), *Музика и реч*, Прометеј, Нови Сад 2018, 72–84; Д. Михалек, *Из наше прошлости, Петар Кранчевић*, Pro musica, бр. 57, Београд 1971, 8–9.

7 Роксанда Пејовић, *Српско музичко извођаштво романтичарског доба*, Универзитет уметности, Београд 1991.

8 Драгана Јеремић Молнар, *Српска клавирска музика у доба романтизма (1841–1914),* Матица српска, Нови Сад 2006.

9 Оливера Дрезгић, *Српско црквено певачко друштво у Сремској Митровици (1864–1920)*, Зборник Музеја Срема, бр.7, Сремска Митровица 2007, 121–127; О. Дрезгић, *Наше школе некад (од 18. века до 1918. године)*, каталог изложбе, Музеј Срема, Сремска Митровица 2005; О. Делић, *Осећања се пишу. Писане личне поруке*, каталог изложбе, Музеј Срема, Сремска Митровица 2012; О. Дрезгић, *Фотографија у Сремској Митровици*, Музеј Срема, Сремска Митровица 1995.

10 Дејан Мостарлић, *Кроз грађу и најзначајнија документа архивског фонда Српско певачко друштво „Кранчевић" из Сремске Митровице*, Споменица историјског архива „Срем", бр. 17, Сремска Митровица 2018, 217–235.

11 Моника Новаковић, *Допринос Петра Кранчевића раду Српског црквеног певачког друштва Кранчевић*, Мокрањац, бр. 18, Неготин 2016, 72–86.

12 Хранислав Ђурић, *Музика Срба у првој половини 19. века у светлу новијих истраживања*, књига 1, Завод за културу Војводине, Нови Сад 2018, 39–109.

груписањем историјских извора у жанровске корпусе народне, црквене, сценске и концертно-уметничке музике.

Према речима Хранислава Ђурића, „у Вуково време Срем је био расадник најбољих гуслара. Инструмент гусле налазио се у свакој кући у Срему. У ранијим временима пре Вука Караџића у сваком сремском месту сви су без разлике знали да певају уз гусле: и младо и старо, и мушко и женско, свештеник и војник, земљорадник и службеник, хајдук и просјак. Чак су и деца певала уз гусле. Ниједна свечаност није се могла замислити без гусала. Уз гусле, њихове верне узданице, они су много лакше подносили своје патње и невоље".[13] Јован Удицки у својој књизи *Олга Ковачевић српска гусларка*[14] описује наступ ове гусларке на Омладинској беседи у Новом Саду 1866. године, дочаравајући углед који је Олга Ковачевић (1852–1892) уживала, а све у циљу да се гусле представе као симбол српске куће, у прилог чему сведоче и стихови на насловној страни ове књиге: „Где се гусле у кући не чују, ту су мртве и гусле и људи". У овој књизи објављене су и личне белешке Олге Ковачевић, што чини драгоцен примарни историјски извор за преиспитивање значаја беседа као најистакнутијих народних творевина омладинског покрета шездесетих година XIX века. Да су гусле заузимале значајно место у свакодневном животу Митровчана, говори и штампана музикалија *Теоретско-практична школа за гусле у три свезка,*[15] *први свезак*, која се чува у Историјском архиву „Срем", а чији је аутор професор гуслања на Глазбеној школи народног зем. глазбенога завода у Загребу, на основу чега се може претпоставити да је учење гуслања било заступљено и у Сремској Митровици. У Музеју Срема у Сремској Митровици чува се фотографија са Светосавске забаве на којој је приказан гуслар Бошко Новаковић.[16]

Централно место на седељкама, забавама и другим пригодама поводом одређеног весеља, припада омиљеној народној песми – бећарцу (љубавној песми), која је извођена најпре уз пратњу фруле, а потом гајди. Чини се да су гајде управо због свог погодног пратећег звука, биле одлична подршка главној мелодијској линији – тексту песме. У Етнолошком одељењу Музеја Срема чувају се двоцевне – трогласне гајде,[17] које припадају варијанти банатских, тј. мокринских гајди (са мехом – „лактачом", за убацивање ваздуха

13 Исто, 41.

14 Ј. Удицки, *Олга Ковачевић српска гусларка*, Штампарија Мирослава Спаића, Нови Сад 1930.

15 Vitezslav Roman Moser, *Teoretsko-praktična škola za gusle u tri svezka*, Naklada knjižare Lav. Hartmana, Zagreb 1900.

16 Ј. Удицки, *Позоришни комад „Задатак" приказан о Св. Сави у сали Ковач*, Сремска Митровица 1921. Музеј Срема, фотографија, инв. бр. 352.

17 Јова Црнобрња, *Гајде*, Сремска Митровица 1936. Музеј Срема, инструмент, инв. бр. 544.

у мешину).[18] Овај сачувани материјални извор потврђује популарност гајди током друге половине XIX и прве половине XX века, када је у Срему скоро свако место имало барем једном гајдаша, а готово ниједна народна забава, нарочито свадбена весеља, није се могла замислити без овог инструмента.[19] Од сликовних докумената, у приватној својини породице Кличковић из Лаћарка, чува се фотографија на којој је приказан гајдаш. Гајдаши су приказани и на фотографији са венчања Благоја Делића у Шиду из 1913. године, као и фотографија гајдаша на свадби у Кукујевцима око 1930. године.[20]

У каснијем развоју инструменталне народне музике, гајде су замениле тамбурице. У Сремској Митровици током прве половине XX века постојали су Тамбурашко друштво[21] и Хрватски певачки и тамбурашки клуб.[22] Постојали су и градитељи тамбура, од којих је био најпознатији Никола Аврамовић, што сазнајемо на основу разгледнице коју је овај градитељ упутио Марку Нешићу у Нови Сад, а којом приликом му захваљује на пошиљци нота уз срдачну препоруку за даљу поруџбину нотне грађе.[23]

О народној музици говори и збирка народних песама под називом *Велика српска народна лира*, у чијем поднаслову стоји да је то највећа и најпотпунија збирка дотадашњих песама које се у српском народу певају и то: побожних, даворија, родољубивих и домољубивих, стихованих приповедака, песама о природи и њеним дивотама и страхотама, љубавних песама, севдалинки, песама вину и весељу, сватовских песама, песама уз игру и подскочица, шаљивих, ђачких, ројтанских, краљичких, додолских, песама од коледа, песама из Старе Србије.[24] Јован Удицки написао је *Вертеп за српску кућу и децу* 1910. године,[25] дело које садржи народне вертепске песме које се певају на Бадње вече, првог

18 Детаљнији приказ ових гајди дала је Јованка Дражић у свом тексту *Гајде – народни музички инструмент у Срему*, Зборник Музеја Срема, бр. 8, Сремска Митровица 2009, 195–204.

19 Мијат Стојановић, *Слике из живота хрватскога народа по Славонији и Сриему*, властита наклада писца, Загреб 1881, 230, према, Ј. Дражић, *нав. дело*, 197.

20 Ове фотографије приказане су у тексту Ј. Дражић, *нав. дело*, 199–200.

21 Павле Гавриловић, *Тамбурашко друштво*, Сремска Митровица 1907. Музеј Срема, фотографија, инв. бр. 165.

22 Аноним, *Хрватски певачки и тамбурашки клуб*, Сремска Митровица 1903. Музеј Срема, фотографија, инв. бр. 133.

23 Никола Аврамовић, *Разгледница за господина Марка Нешића*, Сремска Митровица 1912. Музеј Срема, разгледница, инв. бр. 491.

24 *Велика српска народна лира*, Ј. Радак, Велика Кикинда 19??, Сопственик књиге Вера Лончар из Ср. Митровице.

25 Ј. Удицки, *Вертеп за српску кућу и децу*, Штампарија Мирослава Спаића, Сремска Митровица 1910. Музеј Срема, инв. бр. 1865.

и другог дана Божића.[26] Посебно је интересантна разгледница са приредбе *Жетелице*[27] за коју се може претпоставити да у свом извођењу садржи жетелачке песме, које се певају уз рад у пољу и које певају жене/девојке, а означавају дијалог између жена и класја, често праћене гајдама или виолином.

Још један сегмент музике у народу чини и музика извођена на забавама/селима/концертима с игранком, у прилог чему сведоче бројни писани документи – програми, плакати, позивнице, и сликовни – разгледнице и фотографије. Плакат од 24. јуна 1912. године најављује *Кермес са томболом*[28] и увече истог дана концерт са игранком у извођењу Српске црквене певачке дружине. О *Светосавској забави* сведоче разгледница из 1912. године,[29] о *Добротворној забави српске основне школе* позивница из 1910. године,[30] о *Костимираним забавама под маскама* разгледница из 1916. године[31] и фотографија са *Костимиране забаве са инструментима,*[32] а о *забавама Српске црквене певачке дружине* позивница из 1937. године,[33] из 1934.[34] из 1932,[35] позивница на име Лука Гавриловић из 1938.[36] године, као и плакат концерта с игранком из 1913.

---

26 Вертепске песме су добиле назив по томе што је обичај да се током певања у рукама носи вертеп – макета цркве. Обред је дошао из Русије и представља приказивање Христовог рођења. Вертеп су носила четири цара: Ирод, Мелхиор, Балтазар и Гашпар, које су пратили два пастира. У оквиру овог обичаја певале су се посебне верске песме посвећене царевима и Христовом рођењу. Певао се и посебан тропар – „рождество" (рођење Христово), где се јавља посебан вид извођења који се зове коринђање. У овом обичају деца за Бадње вече иду од куће до куће и коринђају, тј. певају кратке песме које осцилирају између певања и речитатива, за шта бивају дарована.

27 *Дечја приредба Жетелице*, Сремска Митровица 1910. Музеј Срема, разгледница, инв. бр. 153.

28 *Кермес са томболом*, Сремска Митровица 1912. Историјски Архив „Срем", плакат, фонд бр. 26, инв. јед. бр. 2.

29 *Приказ са светосавске забаве*, Сремска Митровица 1912. Музеј Срема, разгледница, инв. бр. 1056.

30 *Позивница за добротворну забаву Српске основне школе*, Сремска Митровица 1910. Музеј Срема, позивница, инв. бр. 1.

31 *Костимирана забава под маскама*, Сремска Митровица 1916. Музеј Срема, разгледница, инв. бр. 304.

32 *Костимирана забава*, Сремска Митровица ?. Музеј Срема, фотографија, инв. бр. 788.

33 *Позивница на јавну забаву Српске црквене певачке дружине*, Сремска Митровица 1937. Музеј Срема, позивница, инв. бр. 2799.

34 *Позивница Српске црквене певачке дружине на забаву*, Сремска Митровица 1934. Музеј Срема, позивница, инв. бр. 2805.

35 *Позивница Српске црквене певачке дружине на забаву*, Сремска Митровица 1932. Музеј Срема, позивница, инв. бр. 2787.

36 *Позивница Српске црквене певачке дружине на забаву*, Сремска Митровица 1938. Музеј Срема, позивница, инв. бр. 2801.

године.[37] У Музеју Срема постоји и позивница Хрватског певачког друштва „Нада" на *свечану бербу са плесом* из 1897. године.[38]

Музика која је имала веома значајну улогу у животу и систему вредности српског па самим тим и митровачког грађанства у XIX веку јесте салонска музика, која је у ствари била саткана од интернационалног репертоара за клавир. Податке о салонској музици у Сремској Митровици налазимо у књизи *Српска клавирска музика у доба роман*тизма (1841–1914) Драгане Јеремић Молнар, где ауторка у вези са развојем митровачког концертног живота надови да су године 1886. у Митровици Јулка Адамовић и Мила Јанковић извеле Смитову *Les Hugenots, grande fantasie, Fantasie sur l'hymne national russe*, а исте године Мила Јанковић одсвирала је Смитову *Велику фантазију*.[39] У локалном митровачком листу *Фрушка гора* налази се податак да је у част премилостивог цара Фрање Јосифа I и у корист рањеника Петроварадинске регименте одржана беседа са игранком, на којој су „гђица и г. Радовановићеви остварили веома прецизно четвороручну увертиру Виљема Тела".[40] Потом, забележен је и напис у штампи да „Г. Карл Хорват и ликовођа Волф, одсвираше једну пијезу на гласовиру и задовољише слушаоце потпуно".[41] У завршним рачунима Српског црквеног певачког друштва из Сремске Митровице пише да је ово друштво у свом поседу имало клавир, за који су често плаћали пренос и штимовање, а поред клавира друштво је располагало чегртаљком и хармонијом.[42] На основу свих доступних информација о животу и делу Петра Кранчевића (1869–1919), познато је да је он давао приватне часове клавира, што представља допринос управо развоју салонке музике. Настава музике била је вид моде, а музичко образовање неопходно у „добром друштву". Тако клавир постаје најрепрезентативнији грађански симбол богатства и образовања, првенствено госпођица у грађанским породицама.[43] Сачувана штампана музикалија Х. Енгелберта (Humperdinck Engelbert) *Sung und Klang 7: im XIX und XX Jahrhundert* у власништву Ружице Станковић из Сремске

37 *Плакат концерта с играном Српске црквене певачке дружине*, Сремска Митровица 1913. Музеј Срема, плакат, инв. бр. 17.

38 *Позивница Хрватског певачког друштва „Нада" на свечану бербу са плесом*, Сремска Митровица 1897. Музеј Срема, позивница, инв. бр. 2260.

39 Д. Јеремић Молнар, *нав. дело*, 258.

40 *Фрушка гора. Часопис за поуку и забаву*, бр. 10, Сремска Митровица 1878, 79.

41 *Фрушка гора. Часопис за поуку и забаву*, бр. 51, Сремска Митровица 1880, 198.

42 *Рачун српског црквеног певачког друштва*, Сремска Митровица. Музеј Срема, инв. бр. 2821.

43 Маријана Кокановић Марковић, *Друштвена улога салонске музике у животу и систему вредности српског грађанства у 19. веку*, Музиколошки институт Српске академије наука и уметности, Београд 2014.

Митровице[44] још један је писани документ са садржајем интернационалног клавирског репертоара – клавирских композиција Адама (Adolphe Charles Adam), Алберта (Eugène Francis Charles d' Albert), Баха (Johann Sebastian Bach), Бетовена (Ludwig van Beethoven), Брамса (Johannes Brahms), Шопена (Frédéric François Chopin), Дворжака (Antonín Leopold Dvořák), Елгара (Edward Elgar), Листа (Franz Liszt), Менделсона (Felix Mendelssohn), Мошковског (Moritz Moszkowski), Моцарта (Wolfgang Amadeus Mozart), Рубинштајна (Anton Grigoryevich Rubinstein), Шумана (Robert Schumann), Чајковског (Пётр Ильи́ч Чайко́вский), али и најпознатијих оперских дела у преради за клавир Аубера (Daniel-François-Esprit Auber), Бетовена, Белинија (Vincenzo Bellini), Брила (Ignaz Brüll), Доницетија (Gaetano Donizetti), Гуноа (Charles-François Gounod), Хумпердинка (Engelbert Humperdinck), Кинцла (Wilhelm Kienzl), Лорцинга (Gustav Albert Lortzing), Маскањија (Pietro Mascagni), Мејербера (Giacomo *Meyerbeer*) и Моцарта.

Инструментална музика у Сремској Митровици остаће запамћена и захваљујући познатом виолинисти Милану Јовановићу Браци о чијим концертима је писано у *Споменици о шездесетогодишњици оснутка Српске грађанске читаонице* Моја Медића,[45] а очувана је и разгледница овог виолинисте из 1918. године, упућена његовој пријатељици Види.[46] Уз њега, у Сремској Митровици боравио је и радио познати диригент и виолиниста из Прага – Жил Ковалски, који је био хоровођа Српског ратарског певачког друштва.[47]

Неизоставни део свакодневног живота Митровчана у периоду грађанског доба чини црквена музика, а главни актер овог жанра у Сремској Митровици представљала је Српска црквена певачка дружина основана 1865. године. Из уговора склопљеног између Српске црквене певачке дружине у Митровици и г. Петра Кранчевића, хоровође, следи да је дужност хоровође, између осталог, била и „дириговање хором у цркви о Празницима на литурђији, затим при венчању, опелу, благодарењу итд. Уопште кад год певачка дружина у цркви певала буде".[48] Из позива на годишњу редовну скупштину Српског црквеног

44 Humperdinck Engelbert, *Sung und Klang*, Neufeld und Henius, Berlin, ?.
45 М. Медић, *нав. дело*, 63.
46 *Разгледница виолинисте Милана Јовановића за пријатељицу Виду*, Сремска Митровица 1918. Музеј Срема, разгледница, инв. бр. 804.
47 *Сриемски земљорадник*, 29. III 1935.
48 *Уговор Српске црквене певачке дружине са хоровођом Петром Кранчевићем 16/29. марта 1905.* године. Историјски архив „Срем", Статистички лист за певачка друштва – извештаји о раду, фонд бр. 26, инв. јед. 2.

певачког друштва из 1922.[49] и 1924.[50] године, у делу завршних рачуна, може се видети да се друштво издржавало од прихода добијених од појања на опелима. О црквеном појању сазнајемо и на основу појачких зборника, који се чувају у Саборној цркви Св. Димитрија у Сремској Митровици и то: *Православног српског народног црквеног – општег појања* Стевана Ст. Мокрањца из 1935. године,[51] *Српског народног црквеног појања и осмогласника* истог аутора из 1908. године,[52] *Православног српског црквеног великог појања и утврђене стихире* протођакона Мирка Булубџића из 1913. године[53] и *Ноталног српског православног црквеног појања* Ј. Пајкановића, М. Божића и К. Станишића из 1906. године.[54] У сваком од ових појачких зборника налази се предговор у којем су дата детаљна упутства за извођење црквеног појања, подаци о настанку појачког зборника и њиховим ауторима. По нотном запису ових зборника може се закључити да су за њихово извођење потребни вешти и учени извођачи. У вези са црквеном музиком, у Музеју Срема чува се летак *Црквеног концерта цецилијиног друштва Св. Димитрија у Сријемској Митровици* из 1933. године.[55]

Према доступним подацима о сценској музици у Сремској Митровици, може се закључити да је она имала важну, ако не и најзначајнију улогу у формирању грађанског сталежа.[56] Одлазак у позоришну дворану и редовно праћење музичко-сценског репертоара учинило је да код Митровчана дође до буђења националне свести, модернизације и европеизације друштва. Позоришни живот се у овом граду развијао пре свега захваљујући бројним наступима Српског народног позоришта из Новог Сада, а према подацима које је изнела Роксанда Пејовић у својој књизи *Српско музичко извођаштво романтичарског доба*, ово је позориште у периоду од 1861. до 1914. године у Сремској Митровици изводило комаде с музиком, оперете и опере, чему у

49 *Позив на годишњу редовну скупштину Српског црквеног певачког друштва*, Сремска Митровица 1922. Музеј Срема, инв. бр. 2749.

50 *Позив на годишњу редовну скупштину Српског црквеног певачког друштва*, Сремска Митровица 1924. Музеј Срема, инв. бр. 2746.

51 Стеван Ст. Мокрањац, *Православно српско народно црквено – опште појање*, Државна штампарија Краљевине Југославије, Београд 1935.

52 Стеван Ст. Мокрањац, *Српско народно црквено појање и осмогласник*, Богословија Св. Саве, Београд 1908.

53 Протођакон Мирко Булубџић, *Православно српско црквено велико појање и утврђене стихире*, Српска манастирска штампарија, Сремски Карловци 1913.

54 Ј. Пајкановић, М Божић, К. Станишић, *Нотално српско православно црквено појање*, напознатог издавача, Рељево 1906.

55 *Летак Црквеног концерта цецилијиног друштва Св. Димитрија у Сријем. Митровици*, Сремска Митровица 1933. Музеј Срема, инв. бр. 2926.

56 Ненад Лемајић, *Почеци позоришног живота у Митровици као одраз настанка грађанског сталежа*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, XXV, Нови Сад 1997, 19–29.

прилог сведочи и табеларни приказ репертоара Српског народног позоришта из Новог Сада извођен у Сремској Митровици у периоду од 1861. до 1914. године – комади с музиком, оперете и опере:[57]

Драгашевић, Јован: „Ајдук Вељко", ајдучка драма у 3 чина	29. 4. 1864. 16. 5. 1899. 8. 5. 1905.
Поповић, Јован: „Ајдуци", позорје у 5 дјејства	24. 6. 1864.
Николић, Атанасије: „Зидање Раванице", поз. игра у 3 чина	11. 6. 1864.
Бенедикс, Родерих: „Пркос", шала у 1 чину, посрбио др Јован Андрејевић, музика Аксентија Максимовића	23. 6. 1864. 1891.
Сигети, Ј.: „Стари бака и његов син хусар", позоришна игра у 3 чина, посрбио Јован Ђорђевић	5. 6. 1864.
Јовановић, Јован: „Шаран", шаљива игра у 1 чину	20. 6. 1864.
Николић, Атанасије: „Краљевић Марко и Арапин", јуначка игра у 3 чина, музика Јосифа Шлезингера	30. 5. 1893.
Суботић, Јован: „Милош Обилић", трагедија у 5 чинова с певањем	1889.
Округић, Илија: „Сађурица и шубара", позоришна игра у 2 чина	1889.
Костић, Лаза: „Максим Црнојевић", трагедија у 5 чинова	13. 6. 1893.
Нитер и Дерлеј: „Шоља теја", шаљива игра у 1 чину, превео Гига Гершић	2. 5. 1889.
Сиглигети, Еде: „Циганин", шаљива игра у 3 чина с певањем, посрбио Јустин М. Шимић, музика Алојза Мичинског	1889. 1894.
Холтај, Карл: „Ловорика и просјачки штап", позоришна игра у 3 чина, превео П. Ј. Мостић	1891.
Тот, Е.: „Сеоска лола", позоришна игра у 3 чина с певањем, посрбио Стеван Дескашев, музика Даворина Јенка	1889. 1891. 9. 5.1893.
Поповић, Мита: „Наши сељани", шаљива игра из народног живота с певањем у 3 чина, музика др Јована Пачуа	5. 5. 1905.
Супе, Франц: „Лепа Галатеја", комична опера у 1 чину	11. 9. 1903.
Рајмунд, Ф.: „Распикућа", позоришна игра у 5 чинова, превео М. И. Стојановић, музика К. Крајцера	1889. 1891. 29. 5. 1905.
Шапчанин, Милорад: „Милош у Латинима", позоришна игра у 1 чину	1891.

57 Р. Пејовић, *нав. дело*, 388–410.

Д'Енри, А. и Жил Верн: „Пут око земље за осамдесет дана", превели Милер и Бадалић, музика Ф. Супеа.	1889. 1891.
Бајар и Сен-Жорж: „Марија, кћи пуковније", шаљива игра у 3 чина с певањем, превео Спира Домитровић Которанин, с музиком Доницетија	1889. 1891.
Димитријевић, М. К: „Љубав их измирила", шаљива игра у 3 чина с певањем	1889.
Миљковић, Вељa: „Буњевка", позоришна игра у 3 чина с певањем	1889.
Лукачи, Ш.: „Рињокоса", позоришна игра у 3 чина, од непознатог преводиоца	1891. 14. 9. 1903.
Рајмунд, Ф.: „Сељак као милионер", позоришна игра у 5 чинова, превео Адам Мандровић, музика Карла Милекера	1891.
Пихерт, Емануел: „Врачара", чаробна шаљива оперета у 3 чина	1891.
Сиглигети, Еде и А. Балаж: „Радничка побуна", позоришна игра у 3 чина, превео Стеван Дескашев	1891. 11. 5. 1893.
Доубек, Хуго: „Јабука", шаљива оперета у 3 чина	1895. 23. 4. 1899.
Округић, Илија: „Шокица", позоришна игра у 5 чинова с певањем, музика Даворина Јенка	1892. 25. 4. 1899.
Шапчанин, Милорад П.: „Задужбина цара Лазара", позоришни комад у 5 чинова, музика Хуга Доубека	6. 6. 1893. 1895. 19. 5. 1899. 14. 9. 1903.
Веселиновић, Јанко и Д. Брзак: „Ђидо", слика из сеоског живота с певањем, музика Даворина Јенка	19. 4. 1899.
Никола, И., Петровић Његош: „Балканска царица", драма у 3 чина с певањем, музика Хуга Доубека	1895.
Ђорђевић Призренац, Манојло: „Слободарка", драма у 5 чинова	18. 4. 1899.
Линкер, Ф. Е: „Мајчин благослав", позоришна игра с певањем у 4 чина, музика А. Милера	1897.
Масе, Виктор: „Јованчини сватови", опера у 1 чину, превео Никола Ј. Маринковић	1897.
Крстоношић, Петар: „Крајишкиња", слика из српских народног живота у 3 чина, музика Хуга Доубека	1897.
Ильич, Драгутин Ј: „Прибислав и Божана", драма у 5 чинова, музика Даворина Јенка	21. 5. 1899.

Флоримон, Херве: „Мамзел Нитуш", шаљива оперета у 3 чина, с француског превео Душан Ђокић	7. 9. 1904.
Нушић, Бранислав: „Кнез Иво од Семберије", историјски фрагмент у једном чину с музиком Исе Бајића	25. 5. 1905.
Мајар, Луј Еме: „Пустињаково звоно", комична опера у 3 чина	16. 9. 1903.
Његош, Петар Петровић: „Горски вијенац", позоришни историјски догађај, музика Исе Бајића	17. 9. 1903.
Волф, Пије Александар: „Прециоза", позоришна игра у 4 чина с певањем, превео М. Живковић, музика К. М. Вебера	8. 5. 1905.
Каделбург и Блументал: „Код белог коња", шала у 3 чина с певањем, превео М. К. Савићевић	17. 5. 1905.
Офенбах, Жак: „Женидба при фењерима", оперета у 1 чину, превео Никола Ј. Маринковић	4. 6. 1905.
Ото, П.: „Царев гласник", велики сценски комад у 10 слика с певањем и играњем, превео Милан Шевић, музика Антонија Освалда	5. 6. 1905.
Сметана, Беджих: „Продана Невеста", опера	28.10.1911.
Бухбиндер, Бернат: „Писмоноша и његова сестра", оперета	7. 3. 1913.
Јовановић, Јован: „Шаран"	20. 6. 1864.

Да је позоришни живот у граду на Сави био веома разноврстан говоре и сачувани сликовни документи чувани у Музеју Срема. Оливера Дрезгић у тексту *Српско црквено певачко друштво у Сремској Митровици (1864–1920)* приказује управо фотографије са хорских представа *Херцеговачко робље* под диригентском палицом Јосипа Јудла у извођењу Српског црквеног певачког друштва и Српске женске задруге око 1895. године,[58] коју је снимио Јожеф Свачко, и хорске представе *Збор слушкиња* под диригенстком палицом Петра Кранчевића у извођењу чланица Српског црквеног певачког друштва 1908. године.[59] Још једна фотографија на којој се на основу раскоши костимографије уочава престиж музичко-сценског спектакла јесте фотографија са хорске представа *Продана невеста* у извођењу Српског црквеног певачког друштва са диригентом Јосипом Јудлом, године 1901.[60] Српско црквено певачко

58 Јожеф Свачко, *Хорска представа Херцеговачко робље*, Сремска Митровица 1895. Музеј Срема, фотографија, инв. бр. 641.

59 *Хорска представа Збор слушкиња*, Сремска Митровица 1908. Музеј Срема, фотографија, инв. бр. 2813.

60 *Хорска представа Херцеговачко робље*, Сремска Митровица 1901. Музеј Срема, фотографија, инв. бр. 2259.

друштво извело је и оперу *Кавалијера руστикана* 12. марта 1899. године,[61] а наступало је и на приредбама, што потврђује фотографија овог друштва са хоровођом Кранчевићем из 1907. године.[62] Хрватско певачко друштво „Нада" такође се истицало по музичко-сценским наступима. Дилетанти Хрватског певачког друштва „Нада" извели су позоришну представу *Граничар* 1895.[63] и *Барон Тренк* 1903.[64] године. Писани документ који потврђује изведбу представе *Граничари* јесте и позивница Хрватског певачког друштва „Нада" на ову представу за господина Фрању Енгдхарда.[65]

Други сликовни извори који такође сведоче о богатству позоришних манифестација јесу фотографије са позоришне представе *Наши сељани* у извођењу Српске занатлијске омладине 1902. године,[66] позоришног комада *Школа* који је извела Хрватска омладина 1923. године,[67] позоришног комада *Задатак* Јована Удицког, приказаног поводом прославе Св. Саве у сали Ковач,[68] разгледница са костимиране приредбе из 1925. године.[69] Репертоар за децу није заостајао у експанзији приказивања позоришних дела, те доказе за то проналазимо на основу фотографије сцене из комада уз пратњу свирке националних песама *За домаћим столом* Јована Удицког у *Дечјим новинама*,[70] фотографије дечјег позоришта из 1922.[71] и разгледнице са дечје приредбе из 1925. године.[72]

Од писаних извора у вези са сценском музиком у Сремској Митровици посебно се истичу комади с певањем Јована Удицког и то: комад у једном чину

---

61 *Српско црквено певачко друштво у извођењу опере Кавалијера руστикана*, Сремска Митровица 1899. Музеј Срема, фотографија, инв. бр. 2369; *Српско црквено певачко друштво у извођењу „Молитве" из опере Кавалијера руστикана*, Сремска Митровица 1899. Музеј Срема, фотографија, инв. бр. 749.

62 *Приредба Српског певачког друштва са хоровођом Кранчевићем*, Сремска Митровица 1907. Музеј Срема, фотографија, инв. бр. 107.

63 *Дилетанти хрватског певачког друштва Нада у извођењу позоришне представе Граничар*, Сремска Митровица 1895. Музеј Срема, фотографија, инв. бр. 2365.

64 *Хрватско певачко друштво у извођењу представе Барон Тренк*, Сремска Митровица 1903. Музеј Срема, фотографија, инв. бр. 130.

65 *Позивница Хрватског певачког друштва „Нада" на дилетантску представу Граничари за Фрању Енгдхарда*, Сремска Митровица ?. Музеј Срема, позивница, инв. бр. 2309.

66 Е. Даненбаум, *Позоришна представа Наши сељани у извођењу Српске занатлијске омладине*, Сремска Митровица 1902. Музеј Срема, фотографија, инв. бр. 553.

67 Берметовић, *Позоришни комад Школа у извођењу Хрватске омладине*, Сремска Митровица 1924. Музеј Срема, фотографија, инв. бр. 544.

68 Ј. Удицки, *Позоришни комад Задатак приказан о Св. Сави у сали Ковач*, Сремска Митровица 1924. Музеј Срема, фотографија, инв. бр. 351.

69 *Костимирана приредба*, Сремска Митровица 1925. Музеј Срема, разгледница, инв. бр. 387.

70 Ј. Удицки, *Сцена из комада За домаћим столом*, Дечје новине, бр. 7, Нови Сад 1930.

71 *Дечје позориште*, Сремска Митровица 1922. Музеј Срема, фотографија, инв. бр. 893.

72 *Дечја приредба*, Сремска Митровица 1925. Музеј Срема, разгледница, инв. бр. 862.

с певањем *Благословени терет*[73] и комад у једном чину с певањем *Веселе другарице*,[74] као и рукописна музикалија *Вилина игра* истог аутора.[75] Од писаних архивалија у Музеју Срема чувају се плакат пролога за живу слику *Игра Терпсихоре* приказане на забави Српске женске добротворне задруге,[76] весела игра у 3 чина *Звони трећи пут* Вацлава Штеха,[77] позоришни комад у једном чину с певањем *Смиља* Марине Божић рођене Спаић,[78] плакат за позоришни комад са предигром *Покојник* Бранислава Нушића,[79] плакат за комад с певањем *Коштана* Боре Станковића,[80] плакат за комедију у 8 слика са музиком и певањем *Подвала* Милована Глишића[81] и плакат за оперету у 3 чина *Шумарева Криста* уз учешће војне музике и ц. I кр. пеш. пук. бр. 68 Ф. Бухбиндера са музиком Г. Јарна.[82]

Значајан допринос развоју културе грађанства Сремске Митровице у другој половини XIX и првој половини XX века дао је и успон концертно-уметничке музике, чији су главни актери митровачке музичке сцене били пре свих Српско црквено певачко друштво, основано 1865. године, а потом и Хрватско певачко друштво „Нада", основано 1886. године. Централне манифестације на којима се окупљало грађанство и које су биле изузетно посећене биле су Светосавске беседе, које су садржавале концерте, позоришне тачке, томболе и игранке. Управо један такав пример Светосавске беседе јесте из 1936. године, на чијем је плакату приказан и детаљан програм овог догађаја.[83] Светосавске

---

73 J. Удицки, *Благословени терет – комад у једном чину с певањем*, Издање књижарнице Рајковића и Ћуковића, Београд 1926.

74 J. Удицки, *Веселе другарице – комад у једном чину с певањем*, Издање књижарнице Рајковића и Ћуковића, Београд 1926.

75 J. Удицки, *Вилина игра*, Сремска Митровица ?. Библиотека Глигорије Возаровић, рукописна музикалија, каталог са дигиталне изложбе „Илија Бајић и Јован Удицки".

76 *Пролог за живу слику Игра Терпсихоре приказане на забави Српске женске добротворне задруге*, Штампарија М. Спаића, Сремска Митровица 1919. Музеј Срема, плакат, инв. бр. 2755.

77 Вацлав Штех (превео с чешког Илија Бајић), *Весела игра у 3 чина Звони трећи пут*, Штампарско умјетнички завод Пахера и Кисића, Мостар 1905. Музеј Срема, инв. бр. 2385.

78 Марина Божић (рођ. Спаић), *Позоришни комад у једном чину с певањем Смиља*, Штампарија Мирослава Спаића, Сремска Митровица 1908. Музеј Срема, инв. бр. 1868.

79 Бранислав Нушић, *Плакат за позоришни комад са предигром Покојник*, Штампарија Паје Стојановића, Сремска Митровица 1939. Музеј Срема, плакат, инв. бр. 1848.

80 Бора Станковић, *Комад с певањем Коштана*, Сремска Митровица 1922. Музеј Срема, плакат, инв. бр. 1857.

81 Милован Глишић, *Плакат за комад с певањем Подвала*, Штампарија Паје Стојановића, Сремска Митровица 1939. Музеј Срема, плакат, инв. бр. 1854.

82 Ф. Бухбиндер (музика Г. Јарна), *Плакат за оперету у 3 чина Шумарева Криста*, Штампарија Луке Топаловића, Сремска Митровица 1913. Музеј Срема, плакат, инв. бр. 1863.

83 *Светосавска беседа с концертом, позоришним приказима, томболом и игранком*, Сремска Митровица 1936. Историјски архив „Срем", плакат, фонд бр. 26, инв. јед. 2.

свечаности приређивала је и Митровачка гимназија, о чему сведочи сачуван програм те свечаности из 1913. године.[84] Светосавски бал у Београду, на којем су присуствовале чланице Кола српских сестара из Сремске Митровице, предочава разгледница из 1934. године.[85]

Концертна делатност може се анализирати на основу плаката за *Свечани концерт у спомен 20-тогодишњице смрти Ст. Ст. Мокрањца*,[86] плаката за *Уметнички концерт Добрице Милутиновић уз учешће својих колега чланова београдског Народног позоришта из опере и драма*,[87] позивница на *Концерт Краљевске реалне гимназије у Митровици*,[88] позивница за *Јубиларни концерт Српске црквене певачке дружине* за Драгољуба Болманца,[89] позивница Српске црквене певачке дружине на *Јубиларни концерт* на име Луке Гавриловића,[90] позивница Српске црквене певачке дружине на *Свечану беседу поводом 100-годишњице рођења Ј. Ј. Змаја*,[91] позивница на *Концерт Српске црквене певачке дружине* 1930. године на име Луке Гавриловића,[92] позивница на *Јубиларни концерт Српске црквене певачке дружине* 1941. године.[93]

Бројне сачуване фотографије Српског црквеног певачког друштва са разних наступа показују углед који је ово друштво уживало међу Митровчанима грађанског доба. Од сачуваних докумената истичу се следеће фотографије: фотографија митровачке Српске црквене певачке дружине,[94] Босова Српске

84 *Програм светосавске свечаности Митровачке гимназије*, Штампарија М. Спаића, Сремска Митровица 1913. Према: Живко Попов, *Митровица, град и људи у времену*, Завод за заштиту споменика културе, Сремска Митровица 2010, 525.

85 *Коло српских сестара на Светосавском балу*, Београд 1934. Музеј Срема, разгледница, инв. бр. 191.

86 *Свечани концерт у спомен 20-тогодишњице смрти Ст. Ст. Мокрањца*, Сремска Митровица 1935. Историјски архив „Срем", плакат, фонд бр. 26, инв. јед. 2

87 *Уметнички концерт Добрице Милутиновић уз суделовање својих колега чланова београдског Народног позоришта из опере и драма*, Штампарија Паје Стојановића, Сремска Митровица 1941. Музеј Срема, плакат, инв. бр. 1850.

88 *Позивница на концерт Краљевске реалне гимназије у Митровици*, Сремска Митровица, Штампарија Паје Стојановића. Музеј Срема, позивница, инв. бр. 2397.

89 *Позивница на јубиларни концерт Српске црквене певачке дружине за Болманац Драгољуба*, Сремска Митровица 1941. Музеј Срема, позивница, инв. бр. 1941.

90 *Позивница Српске црквене певачке дружине на јубиларни концерт за Луку Гавриловића*, Сремска Митровица 1940. Музеј Срема, позивница, инв. бр. 2802.

91 *Позивница на свечану беседу поводом 100-годишњице рођења Ј. Ј. Змаја од стране Српске црквене певачке дружине*, Сремска Митровица 1933. Музеј Срема, позивница, инв. бр. 2804.

92 *Позивница на концерт Српске црквене певачке дружине на име Лука Гавриловић*, Сремска Митровица 1930. Музеј Срема, позивница, инв. бр. 2807.

93 *Позивница на јубиларни концерт Српске црквене певачке дружине*, Сремска Митровица 1941. Музеј Срема, позивница, инв. бр. 2811.

94 *Митровачка Српска црквена певачка дружина*, Сремска Митровица ?. Музеј Срема, фотографија, инв. бр. 106.

црквене певачке дружине у Ср. Митровици,[95] Српског црквеног певачког друштва из Митровице, Земуна и Руме,[96] Српске црквене певачке дружине из 1866. године,[97] Српског црквеног певачког друштва са открића и освећења споменика Филипу Вишњићу[98] коју је забележио Ђока Молдован 1887. године, Српског црквеног певачког друштва у тридесетој години постојања[99] коју је забележио Јожеф Свачко 1894. године, Српског певачког друштва у Гргуревцима из 1930. године,[100] Српског црквеног певачког друштва на наступу у част палим борцима из 1921. године у Узвећу,[101] Српске црквене певачке дружине у Котору из 1939. године,[102] хора Српске црквене певачке дружине у винограду Стеве Билића,[103] хора Српске црквене певачке дружине на Легету[104] 1939. године, и разгледнице концерта Српске певачке дружине у Голубинцима,[105] Српске црквене певачке дружине у Бијељини,[106] чланица Српске црквене певачке дружине у Бањи Ковиљачи,[107] хора Српске црквене певачке дружине у Борову 1940. године.[108] О наступима других певачких друштава историју пишу фотографије Српског занатлијског певачког друштва „Стражилово" из 1936.

---

95 *Босови српске црквене певачке дружине у Сремској Митровици*, Сремска Митровица ?. Музеј Срема, фотографија, инв. бр. 707.

96 *Српско црквено певачко друштво из Митровице, Земуна и Руме*, Сремска Митровица ?. Музеј Срема, фотографија, инв. бр. 795.

97 *Српска црквена певачка дружина*, Сремска Митровица 1866. Музеј Срема, фотографија, инв. бр. 67.

98 Ђока Молдован, *Откриће и освећење споменика Филипу Вишњићу*, Штампарија Константина Трумића, Сремска Митровица 1887. Музеј Срема, фотографија, инв. бр. 895.

99 Јожеф Свачко, *Српско црквено певачко друштво у тридесетој години постојања*, Сремска Митровица 1894. Музеј Срема, фотографија, инв. бр. 2821.

100 Прота Жарко Ракић, *Српско црквенопевачко друштво*, Гргуревци 1930. Музеј Срема, фотографија, инв. бр. 311.

101 *Српско црквено певачко друштво у част палим борцима*, Узвеће 1934. Музеј Срема, фотографија, инв. бр. 368.

102 *Српска црквена певачка дружина*, Котор 1939. Музеј Срема, фотографија, инв. бр. 2780.

103 *Хор Српске црквене певачке дружине у винограду Стеве Билића*, Манђелос ?. Музеј Срема, фотографија, инв. бр. 2770.

104 *Хор Српске црквене певачке дружине*, Легет 1939. Музеј Срема, фотографија, инв. бр. 2764.

105 *Концерт Српске црквене певачке дружине*, Голубинци ?. Музеј Срема, разгледница, инв. бр. 2781

106 *Хор Српске црквене певачке дружине*, Бијељина, међуратни период. Музеј Срема, разгледница, инв. бр. 2761.

107 *Део Чланица српске црквене певачке дружине*, Бања Ковиљача ?. Музеј Срема, разгледница, инв. бр. 2761.

108 *Хор Српске црквне епевачке дружине*, Борово 1940. Музеј Срема, разгледница инв. бр. 2763.

године, фотографа Бернатовића из Сремске Митровице,[109] и Хрватског певачког друштва „Нада", са хоровођом Петром Стрнишом из 1923. године,[110] и разгледнице Српског занатлијског певачког друштва из 1938.[111] и 1931. године,[112] као и Српског ратарског певачког друштва.[113]

Упркос бројности написаних композиција Петра Кранчевића, сачувано је веома мало његових музичких дела. У Матици српској чувају се једна рукописна *Воскресни господи* и једна штампана музикалија *Пркос*, без ознака година настанка. У библиотеци Музичке школе „Петар Кранчевић" налази се сплет рукописних музикалија, односно расписиваних хорских партитура, за које се претпоставља да их је забележио управо хоровођа Петар Кранчевић, за потребе Српског црквеног певачког друштва. Ноте хорске песме Јована Удицког *Соколи смо* из 1935. године, приказане на дигиталној изложби Библиотеке Глигорије Возаровић у Сремској Митровици, испуњавају захтеве ондашњег времена соколских организација и потврђују чињеницу да је музика била неизоставан део свакодневног културно-уметничког живота, па тако и соколских манифестација. У фонду *Хрватски сокол у Руми* у Историјском архиву „Срем" налази се рукописна музикалија Ивана Мухвића – „вјежбе са украшеним обручима за II хрватски свесоколски слет г. 1911. у Загребу, удесба за гласовир",[114] која је чинила саставни део хрватског соколског репертоара.

Развоју музичке писмености у Сремској Митровици допринела је и настава појања у школама, што се може видети из сведочанстава ученика: *Школско сведочанство за Тошу Василића*, ученика 4. разреда Српске народне школе,[115] *Школско сведочанство за Драгутина Енгелхардта*, ученика 4. разреда Пучке основне школе,[116] и сведочанство Мале реалне гимназије за Марију

109 И. Бернатовић, *Српско занатлијско певачко друштво „Стражилово"*, Сремска Митровица, 1936. Музеј Срема, фотографија, инв. бр. 644.

110 *Хрватско певачко друштво „Нада"*, Сремска Митровица 1923. Музеј Срема, фотографија, инв. бр. 963.

111 *Српско занатлијско певачко друштво*, Сремска Митровица 1931. Музеј Срема, разгледница, инв. бр. 298.

112 *Српско занатлијско певачко друштво*, Сремска Митровица 1931. Музеј Срема, разгледница, инв. бр. 153.

113 *Српско ратарско певачко друштво*, Сремска Митровица ?. Музеј Срема, разгледница, инв. бр. 618.

114 Иван Мухвић, *Вјежбе са украшеним обручима за II хрватски свесоколски слет г. 1911. у Загребу – удесба за гласовир*, Тискара и литографија Ц. Албрехта, Загреб 1911. Историјски архив „Срем", фонд бр. 66, инв, јед. 3.

115 *Школско сведочанство за Тошу Василића*, Српска народна школа, Сремска Митровица 1874. Музеј Срема, писани документ, инв. бр. 931.

116 *Школско сведочанство за Драгутина Енгелхардта*, Пучка основна школа, Сремска Митровица 1874. Музеј Срема, писани документ, инв. бр. 1047.

Василић.[117] У прилог напретку и развоју науке у музици говори и чланак „Како би се у нас распростpла наука о музици" у часопису *Српска народна школа – лист за васпитање и поуку*,[118] у којем је предочена улога музике у васпитању и образовању младих и описан значај *Буквара и читанке нотног певања* Аксентија Максимовића.

Из свега написаног евидентан је закључак да је музички живот Сремске Митровице био веома богат и разноврстан и да је разноликост културно-уметничког живота овог града допринела његовом напретку, како у моралном, тако и етичком, политичком и економском погледу. Бројност побројаних историјских извора пружа конкретне доказе за реконструкцију некадашње концертно-уметничке сцене, који су представљали сигурне темеље музичког прогреса, захваљујући којима се може извести аналогија са музичким животом данашњице. Егзистирање свих поменутих најзначајнијих представника музичких манифестација, музици је уткало посебно место у доприносу развоју свеукупне културе Сремске Митровице. Другим речима, доступни историјски артефакти пружају могућност за сагледавање на који начин се музика посредством културног надахнућа уписује у друштво. Потврђивањем постављене хипотезе, могу се утврдити „последице" које естетско образовање, стечено кроз музичко описмењавање и кроз различите музичке активности, оставља на индивидуалну и колективну свест једног друштва. У шилеровском смислу, то би значило представљање крајњег циља уметничке репродукције, тј. *sapere aude*.

117 *Школско сведочанство за Марију Василић*, Мала реална школа, Сремска Митровица 1883. Музеј Срема, писани документ, инв. бр. 936.

118 Ј. К. Борјановић, *Како би се у нас распростpла наука о музици*, у: *Српска народна школа*, Штампарија Хорњанскога, Пешта 1870, 97.

Jasna Tanasijević

HISTORICAL SOURCES FOR THE STUDYING OF MUSICAL LIFE OF SREMSKA MITROVICA UNTIL THE SECOND WORLD WAR

SUMMARY

Preserved historical sources for the studying of musical life of Sremska Mitrovica represent a precious material in the reconstruction of Mitrovica's musical past. Reviewing it, one can discern the social role of music in life and value system of Mitrovica's civil society, separated into larger genre entities - folk, church, stage and concert-artistic. For the sake of a more descriptive classification of historical material, primary historical artefacts were divided into several categories: written sources (manuscript and printed musicalities, documented objects – programmmes, posters, invitations, school certificates, etc, press titles), pictorial (photographs, postcards) and material (instruments), and for this matter, there is secondary literature submitted. It appears that this paper can serve as sort of a didactic material, a useful read to the citizens of Sremska Mitrovica, an example in the future pedagogical work and a fertile ground for further scientific research. Therefore, this work represents a significant contribution to the development and affirmation of musical art at the territory of Sremska Mitrovica.

000.00(00-00)XXXXXXXXXX
000.00(00-00)XXXXXXXXXX

Стојанка Лужија, мср
Универзитет у Бањој Луци
Филозофски факултет
Студијски програм историје
stojanka.luzija@ff.unibl.org

АНТИСЕМИТСКА ПРОПАГАНДА У ЛИСТУ *СРИЕМСКИ ХРВАТ*

Сажетак: У раду је анализирана антисемитска пропаганда на страницама листа *Сриемски Хрваш* (*Sriemski Hrvat*), који је излазио у Вуковару између 1878. и 1887. године. Тај период је обиљежио широк спектар антијеврејских дешавања у Аустроугарској, која су се рефлектовала и ка Хрватској и Срему. Циљ рада је да на основу новинских чланака прикажемо антисемитске ставове ових новина, те да путем њихове анализе утврдимо најосновније правце дјеловања антисемитске пропаганде листа *Сриемски Хрваш*.

Кључне ријечи: *Сриемски Хрваш*, Јевреји, антисемитизам, Аустроугарска, Срем, Хрвати.

Лист *Сриемски Хрваш* је излазио у Вуковару почев од 1878. године. До 1881. је излазио на седмичном нивоу, а након тога до 1887. године, односно док није угашен, објављиван је два пута недјељно. Новине су на насловним странама описане као лист за политику, поуку и забаву, а њихов издавач било је католичко хрватско дионичарско штампарско друштво.[1] Став уредништва је био да је *Сриемски Хрваш* „једино католичко политичко гласило" које заступа интересе Хрвата, „а да при том не дира у осјећај иноверника" изузев у случају ако би се код њих појавиле тежње „противне хисторији и праву

1 У раду смо користили дигитализоване примјерке листа *Сриемски Хрваш* (*Sriemski Hrvat*) који су доступни на сајту Националне свеучилишне књижнице Хрватске, на порталу Старе хрватске новине (Stare hrvatske novine) http://dnc.nsk.hr/Newspapers/Default.aspx (приступљено април 2021).

отаџбине хрватске".[2] Овако дефинисана уређивачка политика обезбјеђивала је неку врсту алибија и за подбуњивачко новинарство.

Вријеме у којем је овај лист излазио обиљежио је пораст антисемитизма. Иако су Јевреји након формирања Аустроугарске дата грађанска права, они ипак нијесу били признати као нација. Наиме, Јевреји у Угарској су грађанским законом из 1867. године добили равноправност, док је њихова еманципација у вјерском погледу проведена тек 1895. године.[3] Конституисањем Аустроугарске Јевреји нијесу добили равноправност у свим провинцијама Монархије. Додуше остављена је могућност да свака од ових области самостално уреди свој однос према јеврејској заједници, односно посебним законским рјешењима загарантује равноправност. Када је о Хрватској ријеч, она се од 1868. године налазила у специфичном државноправном положају према Угарској. Наиме, хрватско-угарском нагодбом је предвиђено да питања везана за вјерско-црквене послове буду у надлежности Хрватског сабора. У септембру 1873. године Сабор је најзад изгласао закон којим је Јеврејима призната слобода вјероисповијести, а дата су им и политичка и грађанска права у Хрватској и Славонији.[4] Овим проглашавањем еманципације Јевреја директно је нарушен привилеговани положај који је римокатоличка црква уживала на подручју Хрватске и Славоније.[5]

Када је о антисемитизму ријеч, он није био нова појава ни на простору некадашње Хабзбуршке монархије. Вијековима је он био ту заступљен. Наиме, ријеч је о вјерски заснованом антисемитизму, чији је покретач и инспиратор тада била римокатоличка црква. У посљедњој трећини XIX вијека у Аустроугарској оживљава антисемитизам. Међутим, овај пут он је био заснован на принципу расе.[6] Главни носиоци антисемитске пропаганде у Аустроугарској су биле политичке партије, али и појединци, и она се користила као средство у политичкој борби, којом се настојало придобити конзер-

2 *Sriemski Hrvat*, Poziv na predplatu, 3. januar 1886, br. 1.

3 Hannelore Burger, *Heimatrecht und Staatsbürgerschaft österreichischer Juden. Vom Ende des 18. Jahrhunderts bis in die Gegenwart*, Wien 2014, 82–83; Mirjana Gross, *Židovi u Habsburškoj Monarhiji u 19. stoljeću. O židovskom identitetu u doba modernizacije: od osnivanja Zagrebačke židovske općine 1806. do zakona o ravnopravnosti Židova u Hrvatskoj 1873*, 200 godina Židova u Zagrebu, Zagreb 1988, 39.

4 M. Gross, *Židovi u Habsburškoj Monarhiji*..., 39–40.

5 Ljiljana Dobrovšak, *Emancipacija Židova u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji u 19. stoljeću*, Radovi, Vol. 7, Zagreb 2005, 139.

6 Mirjana Gross, *Ravnopravnost bez jednakovrijednosti. Prilog pitanju mentaliteta i ideologije hrvatskih cionista na početku XX stoljeća*, Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj, Zagreb 1998, 111; Hana Arent, *Izvori totalitarizma*, Beograd 1998, 35.

вативно, углавном рурално и осиромашено бирачко тијело.[7] На трагу такве уређивачке политике дјеловао је и лист *Сриемски Хрват*.

На писање, али и ставове *Сриемског Хрвата* директно су утицала и дешавања у непосредном сусједству, односно у Угарској. Раст антисемитизма он од својих почетака са занимањем прати, извјештавајући, између осталог, о оснивању антисемитске лиге и покретању антисемитског часописа. До одређене мјере чак саосјећа са Мађарима, јер сматра да је циљ Јевреја „подјармљење Мађара",[8] што одступа од антимађарске политике листа.

Еманципацијом Јевреја ипак нијесу докинуте застарјеле праксе антисемитског обрасца понашања. Као што Мирјана Грос сматра, равноправност им је дата, али су се ипак сами морали изборити да би им била призната једнаковриједност.[9] Стога и не чуди што је у раздобљу од 1867. године, па све до почетка Првог свјетског рата, вођено чак 12 судских процеса против Јевреја, под оптужбом за ритуално убиство на простору Аустроугарске.[10] У Угарској су антисемитски оријентисани политичари настојали искористити театрална суђења поводом „ритуалних убистава" да би привукли шире масе бирача, углавном сиромашног земљорадничког сталежа. Најпознатије суђење овога типа десило се 1883. године. Оно је дубоко уздрмало Угарску, али његове рефлексије су дошле и до Хрватске и Срема. Наиме, према оптужници, 1. априла 1882. године у граду Тиса Еслар нестала је дјевојка Естер Солумоси. Будући да се њен нестанак збио неколико дана прије јеврејског празника Пасхе, појавиле су се гласине да се ради о ритуалном убиству, иако тијело несрећне дјевојке никад није пронађено. Након тога су услиједила хапшења Јевреја, затим суђење на којем су откривена лажна свједочења, па су напослијетку окривљени пуштени на слободу.[11]

Лист *Сриемски Хрват* је ревносно пратио дешавања око афере, а доцније и суђење, као и реакције на подручју Срема. У чланку „Антисемитизам код нас" ове новине нас обавјештавају о полицијској акцији у гостионици у Руми у којој се жељело спријечити распарчавање антисемитских памфлета које си су се тицали Есларске афере. *Сриемски Хрват* је акцију тумачио као непотребну демонстрацију силе којом се полицијски органи стављају на страну Јевреја. Пријетио је да „овакве антисемитске књижице неће требати

7 Karl Emil Šorske, *Fin-de-siecle u Beču: politika i kultura*, Beograd 1998, 118, 120, 130.

8 *Sriemski Hrvat*, Antisemitska liga u Ugarskoj, 15. jul 1880, br. 29; *Sriemski Hrvat*, Istocy i Židovi, 28. oktobar 1880, br. 44.

9 M. Gross, *Ravnopravnost bez jednakovrijednosti*, 107–108.

10 M. Gross, *Židovi u Habsburškoj Monarhiji*..., 50. Оптужбе за ритуално убиство кривиле су Јевреје да користе крв хришћана за справљање бесквасног хљеба за празник Пасху. Сама оптужба је контрадикторна са јеврејским правилима исхране кошер која строго забрањује конзумацију крви закланих животиња.

11 James Parkes, *Antisemitism*, Chicago 1963, 31–32.

успиривати страсти проти Жидовом, да дође до какова сукоба нашег народа с њими, к тому допринашају Жидови сами".[12] Да је због свих дешавања око ове афере антисемитизам у Хрватској био на врхунцу током 1882. године потврђују написи о антисемитским испадима и провокацијама широм земље. Од Загреба, гдје је ухапшен сликар који је продавао платна с представом ритуалног убиства, преко антисемитских изјава грађана и трговаца, па све до пријетњи вараждинском рабину да ће му дићи у ваздух синагогу. *Сриемски Хрват* је показивао разумијевање за ово антисемитско понашање.[13] С друге стране, влада и полицијски органи су били ријешени да спријече било какве антисемитске провокације. Када је средином сљедеће, 1883. године, отпочело суђење за ритуално убиство, и *Сриемски Хрват* је предано писао о њему. Кроз извјештавање дотицао се и осијечког листа *Die Drau* који је карактерисао као „семитски". Односно, отворено су писали да тај лист „тако се опћенито у Хрватској држи уређују Жидови".[14] Наиме, ријеч је о листу који је покренут 1868. године, излазио је на њемачком језику и заступао је промађарску политику. Један од његових издавача и уредника био је и Јосип Франк.[15]

Крајем 1882. године оба листа су на својим страницама упућивала међусобне оптужбе. *Сриемски Хрват* је штитећи превасходно интересе католичке цркве позивао на заштиту католичких и хришћанских интереса у „католичкој земљи као што је Хрватска", упозоравајући *Die Drau* да се они бича семитског не боје, а „добро ће бити за Жидове ако се они не буду морали којекаквих бичева бојати".[16] *Сриемски Хрват* је иступао као противник мађарске политике и њеног експонента у то вријеме, премијера Калмана Тисе.[17] Наиме, Тиса је заговарао попустљиву политику према Јеврејима, којом је настојао омогућити да се гарантована еманципација проведе и у пракси. Тиме је био у „трн у оку" католичкој цркви и антисемитским политичарима. Није помогло ни то што је био протестантске вјероисповијести. *Сриемски Хрват* није пропуштао да у више наврата, нарочито током 1883, 1884. и 1886. године,

12 *Sriemski Hrvat*, Antisemitizam kod nas, 22. jul 1882, br. 58.

13 *Sriemski Hrvat*, Antisemitizam u Hrvatskoj, 14. oktobar 1882, br. 82.

14 *Sriemski Hrvat*, Vukovar, 11. januar 1882, br. 3. Иначе термин „семитски" је у листу *Сриемски Хрват* имао више значење увреде, него присвојног придјева.

15 Ријеч је о прорежимском листу, који је покренут након хрватско-угарске нагодбе. Покренули су га Ладислав Пејачевић и Густав Вагнер. До 1907. године је излазио три пута седмично, а онда је постао недјељник. Године 1938. лист је угашен. За цијело вријеме излажења заступао је прорежимску политику. Hrvatska enciklopedija, https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=16200 (приступљено 10. мај 2021).

16 *Sriemski Hrvat*, Dodijala borba, 4. novembar 1882, br. 88.

17 Калман Тиса (Kalman Tisza) 1830–1902. Био је угарски политичар и један од оснивача Либералне странке. На дужности предсједника угарске владе био је од 1875. до 1890. године. Hrvatska enciklopedija, https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=61466 (приступљено 10. мај 2021).

нагласи да је „Тиса калвин", те као такав не може се очекивати да ће штитити интересе католика. Лист је био непријатељски расположен и према хрватском бану Ладиславу Пејачевићу. Оптуживали су га да као „бан католик" не штити довољно углед католичког свештенства, које „жидовски листови извргавају руглу".[18]

У тако наелектрисаној антисемитској атмосфери на страницама *Сриемскоī Хрвата* брзо су се проносиле вијести о „обесправљености католика". Лист је извјестио да је почетком фебруара 1883. године дошло до инцидента на суду у Осијеку, када је вјештак одбио да положи заклетву јер је судија био Јеврејин. Сукоб је превазиђен тако што је позван други вјештак, али лист није пропустио да укаже да „кршћани држе до светости присеге (заклетве)".[19] Односно, да своју судбину не могу ставити у руке Јевреја. Иако је и прије овог случаја било Јевреја на позицији судије, није било инцидената. То само потврђује како је општа антисемитска психоза утицала на обичан свијет. *Сриемски Хрват* се није либио да пласира и непровјерене вијести уколико су се оне уклапале у антисемитску уређивачку политику. Увијек у виду „приче за коју су чули", јавили су и да су католички свештеници као свједоци у једном судском процесу били позвани да положе заклетву пред судијом Јеврејином. У сљедећем броју судија је послао свој демантиј.[20]

Лист се показао веома добро обавијештени о свим дешавањима у којима су актери били Јевреји. Тако је исти своје незадовољство репертоаром карловачког пјевачког друштва „Зора" исказао износећи оптужбу да је крив Јеврејин, потпредсједник удружења, уз опаску да „у Хрватској се нико не може потужити на нетолерантност а најмање Жидови, али буде ли се овако изазивало за посљедице неће одговарати Хрвати".[21]

У љето 1883. године отпочело је дуго очекивано суђење за убиство Естер Солумоси. Тада је антисемитска пропаганда досегла врхунац. Након шестонедјељног процеса донијета је ослобађајућа пресуда за коју је *Сриемски Хрват* заједљиво примјетио да је испунила „цио Израел највећом радошћу".[22] Штампа је распиривала страх од могућег досељавања Јевреја из Угарске, као једну од посљедица ове ослобађајуће пресуде. Лист се бојао антисемитских испада поручујући „да Жидова у Хрватској имамо доста". Сматрао је да ће они, уколико се доселе, уз „мађараско име" које су за „50 новчића добили" донијети и мађарско и њемачко родољубље.[23]

18 *Sriemski Hrvat*, Surovi protivnik, 23. maj 1883, br. 41.
19 *Sriemski Hrvat*, Dopis, 7. februar 1883, br. 10.
20 *Sriemski Hrvat*, Demantij, 14. februar 1883, br. 13.
21 *Sriemski Hrvat*, Korso u Karlovcu, 14. februar 1883, br. 13.
22 *Sriemski Hrvat*, Osuda u Nyiregyhazi, 8. avgust 1883, br. 63.
23 *Sriemski Hrvat*, Selenje Židova, 5. septembar 1883, br. 71.

Сриемски Хрват се од почетка свог излажења декларисао и као заштитник сељачких интереса. Сматрао је да се домаће ратарство треба заштитити кроз увођење високих увозних царина. Међутим, с резигнацијом је примјећивао да би такав подухват био тешко изводљив јер се европске владе, па и угарска, налазе под притиском „јеврејског капитала", који се залаже за слободну трговину „која баш убија ратарство наше".[24] *Сриемски Хрват* је већ сљедеће године јавио да је један од разлога пропасти сеоског сталежа и то што Јевреји купују земљу и шире своје посједе науштрб сељачких. Тако су сазнали да је у Андријашевцима, у винковачком котару, један Јеврејин купио 400 јутара земље по ниској цијени.[25] Нијесу проблем били само имућни Јевреји, лист се жалио и на путујуће трговце, који су се бавили кућарењем –продајом робе од врата до врата. Захтијевали су да се оно укине или макар ограничи „јер ваби нам у домовину не баш најплеменитије огранке хебрејског племена", а све то на штету домаћих занатлија и простога народа.[26] Евидентно је да се лист додворавао својој читалачкој публици, па уколико већ није могао пронаћи рјешење за њихове економске недаће, понудио им је макар „кривца" за тежак економски положај у лику Јевреја. Од почетка је говорио негативно о Јеврејима. Имамо примјер из Илока гдје *Сриемски Хрват* каже да ти „досељеници нити ору, нити копају, него пак живе од трговине и шпекулација", па уколико мисле ширити „чифутску" пропаганду у „католичком Срему", не преостаје им ништа друго него да се иселе.[27]

Настојећи показати како је привилегован живот Јевреја у Хрватској, *Сриемски Хрват* их пореди са Угарском, за коју каже да народ тамо Јевреје пљачка, пали им куће и убија их, док им се у Хрватској може десити да им се „само" полупају прозори или да морају „потписати да су добри Хрвати".[28]

Интересантно је напоменути да је лист од почетка излажења имао поучни додатак „Биљежник и Марко" у којем се у облику дијалога два главна актера расправљало о свакодневним питањима. Веома често теме ових дијалога били су и Јевреји који су увијек приказивани у негативном свјетлу, као лихвари, преваранти и уопште људи који хоће да се окористе тешко стеченим сељачким иметком. „Биљежник" је увијек наступао с позиције савјетодавца како се понашати у таквим ситуацијама. Касније је објављиван и додатак на насловној страни под називом „Превејани лопови" у којем је главни протагониста поново био Јеврејин, Самуел, који је описан као лихвар и преварант.[29] Објављивање

24 *Sriemski Hrvat*, Naše ratarstvo, 1. maj 1879, br. 18.
25 *Sriemski Hrvat*, Tuđinci u Slavoniji i Krajini, 27. februar 1884, br. 17.
26 *Sriemski Hrvat*, Kućarstvo, 18. jul 1879, br. 29.
27 *Sriemski Hrvat*, Ilok, 28. avgust 1879, br. 35.
28 *Sriemski Hrvat*, Nemiri u Zagorju, 8. septembar 1883, br. 72.
29 *Sriemski Hrvat*, Listak. Prevejani lopovi, 27. novembar 1886, br. 95.

додатака ове садржине омогућавало је да антисемитизама буде активан. Односно, да постоји перманентна спремност на антисемитску мобилизацију, уколико се за њом укаже прилика. А у периоду који смо посматрали није да их је недостајало.

Крупна питања, попут законског регулисања цивилног брака, нашла су своје мјесто и на ступцима ових новина. Наиме, угарска влада је у новембру 1883. упутила свом сабору приједлог закона којим би се допустило склапање цивилног брака између особе јеврејске вјероисповијести с особом која припада некој од хришћанских конфесија. Доњи дом Угарског сабора је великом већином усвојио приједлог, али га је Горњи дом одбацио. Интервенцијом цара приједлог је повучен, до неког повољнијег тренутка, тако да је тек 1895. године у Угарској уведен цивилни брак.[30] Ова полемика прелила се и на хрватско друштво и Хрватски сабор. Влада је потврдила, под притиском католичке цркве и да би избјегла с њом сукоб, да постоје прописи који бране потицање на напуштање хришћанске конфесије.[31]

Још у прољеће 1881. године појавиле су се гласине о могућности доношења закона о грађанском браку у Хрватском сабору. *Сриемски Хрват* је отворено исказао своју саблазан да ће се бракови између „крштених и некрштених ваљано склапати", заједљиво најављујући да ће тим законом бити „сретне наше семите".[32]

Средином 1884. године у штампи се живо расправљало о краљевској окружници у којој је дозвољено да се пређе у јеврејску конфесију и да онда та особа може са хришћанима склопити ваљан брак. *Сриемски Хрват* је упозоравао да се „равноправност не смије толико растезати и напињати" да би хришћани могли постати Јевреји и онда као такви склапати законит брак с Јеврејкама.[33]

Као лист с католичким предзнаком, *Сриемски Хрват* је био против овог законског приједлога и с пажњом је пратио сва дешавања око његовог изгласавања. Стога и не чуди одушевљење када је приједлог одбијен у Горњем дому. Патронатски, лист је поручивао Јеврејима да се умире и да се жене између себе, а уколико желе склопити брак с хришћанима, то могу учинити у католичкој цркви,[34] што је, наравно, подразумијевало конверзију на католичанство.

Антисемитска оштрица отупјела је 1885. и 1886. године. Међутим, већ сљедеће године је забиљежено да се у Вуковару проширила лажна вијест да су Јевреји жељели да киднапују православног дјечака, да би извршили ритуално

30 Lj. Dobrovšak, *Emancipacija Židova* ..., 139.
31 Isto, 139–140.
32 *Sriemski Hrvat*, Svibanjski ili lipanjski dar, 4. april 1881, br. 16.
33 *Sriemski Hrvat*, Sv. stolica o ravnopravnosti vjeroizpovjestih, 6. avgust 1884, br. 63.
34 *Sriemski Hrvat*, Tiszin poraz, 15. decembar 1883, br. 100.

убиство. Лист је утврдио да изузев дјечакове тврдње не постоје свједоци поменутог догађаја. Стога је закључио да је дјечак испричао лаж мајци, која је, како лист с пријекором примјећује, цијели случај пријавила градској управи. *Сриемски Хрваш* је забиљежио да је овај њен поступак изазвао узнемиреност код грађанства.[35]

Важно је напоменути да је поред доминантно антисемитских ставова лист објављивао и покоју иозитивну вијест о Јеврејима. Ријеч је била о обавијестима о вјенчањима познатих адвоката или пак љекара Јевреја, важних људи у локалним срединама.[36] Током 1887. године у листу је чак објављивана и реклама за трговину Самуела Клајна из Вуковара. Ту је над антисемитизмом превагнуо уређивачки прагматизам.

Антисемитизам на страницама *Сриемскоī Хрваша* је имао своје узоре и у аустријској и угарској половини Монархије. Лист је настојао штитити интересе католичке цркве и њен привилеговани статус, стога су били оштри противници провођења јеврејске еманципације. Антисемитизам лист користи и да би анимирао своју читалачку публику, коју су чинили сиромашни ратари, католици у Срему. Распиривањем антисемитизма, вјерске нетрпељивости и ксенофобије лист је настојао скренути пажњу с потребе побољшања економског положаја ратара и економских тема уопште. А и када би проговорио о њима, дежурни кривци су били Јевреји, што се донекле уклапало у генералну антисемитску агенду у Аустроугарској.

35 *Sriemski Hrvat*, Listak. Što je dječak materi pripoviedao, 29. jun 1887, br. 52.
36 *Sriemski Hrvat*, 29. decembar 1883, br. 104; *Sriemski Hrvat*, 19. novembar 1885, br. 92.

Stojanka Lužija

ANTI-SEMITIC PROPAGANDA IN THE PAPER *SRIEMSKI HRVAT*

SUMMARY

This paper presents anti-Semitic reports of the Vukovar magazine Sriemski Hrvat. This weekly magazine had advocated the interests of the Catholic Church and the Catholic agricultural population between 1878 and 1887. The period of its publication was marked by the rise in anti-Semitism in general in Austria-Hungary. The magazine portrayed Jews negatively, as moneylenders, crooks and generally people that tended to benefit from other people's troubles. Huge issues, such as the trial for ritual murder or adopting the law on civil marriage, influenced the spreading of anti-Semitic movement in Srem. Sriemski Hrvat had stood by the anti-Semitic narrative through the whole publication period. In this manner, it endeavoured through the anti-Semitic mobilization to keep its reading public.

000.00(00-00)XXXXXXXXXX
000.00(00-00)XXXXXXXXXX

Стево Лапчевић,
Сремске новине
Сремска Митровица
stevo@sremskenovine.co.rs

ЖИВОТ И ДЕЛО ДР ЛАЗАРА РАШОВИЋА, ЗАБОРАВЉЕНОГ ПРЕДСЕДНИКА МИТРОВАЧКЕ ОПШТИНЕ

Сажетак: Др Лазар Рашовић био је официр црногорске војске, адвокат, писац, песник, новинар, оснивач и уредник митровачких листова *Србија*, *Нова Србија* и *Радикалска мисао*. Средином тридесетих година прошлог века обављао је функцију председника Митровачке општине, и за његовог мандата изграђен је први савски насип. Крајем тридесетих, био је активан члан Српског културног клуба, због чега је у мају 1941. по налогу др Петра Гвоздића ухапшен и отпремљен у логор Јадовно. Сигурне смрти спасила га је супруга Јелена. Било је то друго Рашовићево заточеништво, пошто је у Првом светском рату, након капитулације Црне Горе, као припадник Ловћенске војске стациониран у логору Болдогасоњ у Аустрији. По окончању Другог светског рата, вратио се у Сремску Митровицу и наставио са адвокатским радом. Преминуо је 1965. године и сахрањен је на Православном гробљу у граду у којем је живео и радио.

Кључне речи: Лазар Рашовић, Сремска Митровица, Црна Гора, Српски културни клуб, Југославија.

Будући доктор права, адвокат и председник Митровачке општине, Лазар Рашовић рођен је 1888. године у Кучима, у селу Момче. Васпитаван уз гусле и Његоша, од малих ногу био наклоњен цркви у којој је, како је сам забележио, упознао корене и темеље „српског дрвета". По узору на Његоша, од најранијег детињства писао је песме, а то ће наставити да ради све до своје смрти. Као гимназијалац, 1903. у Београду издао је омању збирку у којој доминирају националне теме. Како је сам забележио, ова збирка нестаће у вихору Великог рата.

Највећу част Лазар Рашовић доживео је у својим младим данима када је на сахрани великог војводе кучког Марка Миљанова читао своју песму-некролог.

У то време, Рашовић је уз Радоњу Вулева Поповића, био Војводин стипендиста Друштва Светог Саве.[1] О том догађају, касније је писао: „Под силним утиском тих догађаја, ја напишем песмицу о Марку и дам је старијем брату Петру. Запамтио сам је напамет. Петар је узео код себе и ја више нисам водио рачуна о томе. Кад је погребна поворка дошла до гроба и тело војводино смештено у гробницу, ја сам са оцем и братом био међу позванима на граду, јер је простор на тврђави мали, па је приступ имао само број позваних. Командант погребне поворке био је Стојан Николин Поповић, командир, војводин рођак. Мој отац, брат и ја, били смо одмах до њега и Стефе, војводине удовице. Кад су тело војводино спустили у гроб говорио је поп Божо Вујошевић, свештених са Орахова. Врло леп и смишљен говор. Кад је он био готов Стојан Николин узе мене за руку, пружи ми ону моју песмицу и рече: 'Прочитај'. Ја сам био мало збуњен, али сам се брзо снашао и мој 'некролог' прочитао. И чудо, огроман аплауз и 'живео', што није обичај при сахранама. После тога, честитањима моме оцу и брату није било краја."[2]

Био је то први јавни наступ будућег адвоката који ће их у својој правничкој и политичкој каријери имати много. Ипак, ниједан неће бити толико велик и значајан као „кучки" из 1901. године.

Три године касније, као ученик четвртог разреда гимназије, Рашовић је покренуо лист *Српче*. Поред њега, у Редакционом одбору били су Драгомир Шишковић, потоњи директор гимназије у Панчеву, Синиша Буђевац, Стојан Најдановић и Миодраг Дединац. То што је први број листа изашао 1904. није била случајност. Повод је била стогодишњица Карађорђевог устанка, па је насловна страна била „окружена лепо израђеним ловоровим венцем, на чијој левој страни – траци је било исписано: 1804, а на десној: 1904".[3]

По окончању гимназије, Рашовић одлази на студије права у Загреб, где почиње да се бави новинарским послом, па у периоду између 1909. и 1913. пише и објављује у *Србобрану* и *Обзору*. У то време, тачније 1908, пише и филозофску студију *Како ја мислим, или логика за сваког*а. Касније је коментарисао да та књига није имала никакву научну и књижевну вредност, те да једина њена вредност може бити допринос истраживању „просуђивања психе ондаше омладине". Током загребачког „Фриндјуговог процеса", чији су актери били уредници *Србобрана* Светозар Прибићевић, Јован Бањанин и Буде Будисављевић, 1911. Рашовић је био један од уредника листа и његов корек-

1 Радоња је био синовац Пера Поповића. Перо Иванов Поповић био је позната личност у Црној Гори и рођак Марка Миљанова Поповића. Убио је 1874. у Подгорици истакнутог подгоричког бега Јусу Мучина Крњића и том приликом и сам погинуо.

2 Лазар Рашовић, *На заходу: забирци са животног пут*а, Сремска Митровица 1962, 12–13.

3 Исто, 15.

тор. У *Обзору* је писао за „балканске ствари", а писао је и у *Покрету*, гласилу Хрватске пучке напредне странке.[4]

Почетак Првог светског рата затиче га у Црној Гори. Отац постаје активни војник, а он иследни судија Војног суда Ловћенског одреда. Обављајући савесно свој посао, налази времена и за науку, па тако на Цетињу 1915. објављује рад *О кривичној одговорности и прогону криваца* у којем покушава да своје практично искуство преточи у савете којима би се попуниле „велике празнине у ондашњем црногорском законодавству". Ова књига, писаће касније Рашовић, била је заправо „теоријски и практично упутство ондашњим правницима Црне Горе". Исте године, упркос ратним напорима и проблемима, у *Црногорском Вјеснику* објављена му је и расправа „О подјели власти у држави", замишљена и реализована као расправа о Монтескјеу и његовој правнофилозофској школи.[5]

Ако је прва књига требало да послужи као смерница црногорском правном систему и да понуди одговор на питање како постојећи систем унапредити, књига *Црна Гора у европском рату* коју је Рашовић, сада већ као пуковник црногорске војске[6] објавио три године касније, требало је да понуди одговор на питање „како је било могуће да Аустријанци заузму Ловћен без капи крви".[7] Главни разлог Рашовић проналази у проаустријској политици црногорског владара која, сматрао је, није била изнуђена „непосредном опасношћу од аустроугарске агресије на Црну Гору и Србију 1914. године, како би се то, на први поглед, могло закључити",[8] већ дуготрајним међудинастичким сукобом и страхом да би по уједињењу „цетињски Краљ лако могао остати без престола".[9]

Оваква политика навела је, по Рашовићевом мишљењу, Николу „да одустане од успостављања српске државе на свим српским земљама и да избегне, већ наговештено, уједињење Црне Горе и Србије. За узврат, уздао се у награду Беча – проширење Црне Горе и премештање престонице са Цетиња у Призрен."[10] Ове планове ометао је јак српски национални дух код црногорског народа, који је Николу практично натерао „да објави рат Аустроугарској, кад је ова напала Србију, заклињући се у српско родољубље, а истовремено је, прикривено, помагао аустроугарско ратовање против Србије."[11]

4 Исто, 13, 16.
5 Исто, 13-14.
6 https://www.zbor.rs/lazar-rasovic-crna-gora-u-evropskom-ratu/, приступљено 7. 8. 2020.
7 Л. Рашовић, *На заходу*..., 13.
8 https://www.zbor.rs/lazar-rasovic-crna-gora-u-evropskom-ratu/, приступљено 7. 8. 2020.
9 https://www.zbor.rs/lazar-rasovic-crna-gora-u-evropskom-ratu/, приступљено 7. 8. 2020.
10 https://www.zbor.rs/lazar-rasovic-crna-gora-u-evropskom-ratu/, приступљено 7. 8. 2020.
11 https://www.zbor.rs/lazar-rasovic-crna-gora-u-evropskom-ratu/, приступљено 7. 8. 2020.

Највећи уступак Аустроугарској монархији Никола је, писао је Рашовић, учинио „намештањем да црногорска војска на ловћенском ратишту потпуно мирује. По договору с Бечом, ни аустроугарске трупе нису предузимале офанзивна дејства на том делу. У исто време, борбе су биле тешке на осталим деловима фронта између српске и аустроугарске војске – од севера Црне Горе до Саве и Дунава. Због реченог српског идентитета црногорских бораца, краљ Никола није могао зауздати целокупну црногорску војску, или је прогласити савезничком војском Аустроугарске. Зато су Црногорци под командом бригадира Јанка Вукотића разбијали офанзивне насртаје Аустроугара на Црну Гору, а у појединим фазама битке, Црногорци су потискивали непријатеља и досезали до Романије у Босни и Требиња у Херцеговини."[12] Оцењујући овакву Николину политику, Рашовић ће закључити да се цетињски краљ у Великом рату одрекао сопственог идентитета, корена српске и црногорске националне идеје, отварајући тако широм врата ономе са чиме се данас Срби у Црној Гори суочавају.

Књигу *Црна Гора у европском рату* Рашовић је штампао у Сарајеву, где се нашао након што је последње ратне године пуштен из заробљеништва. Стално у покрету, а осећајући одговорност за пасивно држање Ловћенске војске чији је део био на фронту, учествује у раду првог српског поратног листа *Српска Зора* уредника Ђорђа Чокорила, као и у раду *Једнакости*, гласила Срба муслимана Босне и Херцеговине, „на челу којих је био познати политичар Шериф Арнаутовић".[13]

Чим су ратне трубе утихнуле, на свом повратку са Крфа у Србију, Сарајево је посетио Никола Пашић са члановима тадашње владе. На ручку у хотелу „Европа", међу званицама које су добиле прилику да разговарају са тада најутицајнијим политичарем Балкана, био је и Лазар Рашовић. „У разговору буде покренуто питање новина. Пашић се окрене Др. Милану Сршкићу једном од ондашњих првака у Босни, са речима: 'Милане, како ми стојимо са штампом у овим крајевима? Ми ћемо ускоро морати да идемо на изборе! У Србији, Аустијанци су штампарије уништили и слова претопили у олово'."[14]

Прихвативши се посла да међу Србима у тадашњој Краљевини Хрватској и Славонији покрене новине, Рашовић наредне 1919. године долази у Београду и Новом Саду блиску Сремску Митровицу, у Срем, према којем је, како је сам сведочио, још од младићких дана гајио велику љубав и наклоност, сматрајући га угаоним каменом српске националне идеје у времену по нестанку немањићке Србије. Тако је 1919. светлост дана угледао први број *Србије*, листа који ће током двадесетих година прошлог века бити најутицајније штам-

12 https://www.zbor.rs/lazar-rasovic-crna-gora-u-evropskom-ratu/, приступљено 7. 8. 2020.
13 Л. Рашовић, *На заходу...*, 1962, 16.
14 Исто, 17.

пано гласило у Сремској Митровици и читавом Срему. Првобитно, Рашовић је имао идеју да *Србију* покрене симболично у Сремским Карловцима, али га је у тој намери предухитрио угледни митровачки трговац Сиљан Трајковић који је, и не познајући Рашовића, дао неопходан оснивачки улог. Убрзо потом, оснива и акционарско удружење за издавање књига и листова чији је задатак био да даровитим ауторима помогне при штампању својих дела.

Као истакнути члан Народне радикалне странке, близак пријатељ чувеног сремског радикала Жарка Миладиновића и сарадник Николе Пашића, Рашовић ће, сада већ као уредник *Србије* и адвокат, 1921. издати своју трећу књигу – *После две године политичких грешака и лутања*. Због критичког осврта на Пашићево разумевање односа у новој држави, те питања њеног уређења, овај рад потписује као „Спектатор".

Прве године заједничког живота у новој држави, барем када је реч о сремским радикалима, биће у знаку њиховог настојања да се извуку испод административне управе Загреба. Срби су захтевали да се поштује воља Великог народног збора,[15] док су Хрвати инсистирали да Срем, бивајући одраније део Троједне краљевине, мора остати под административним утицајем Загреба.[16]

Сремски радикали и Лазар Рашовић међу њима, били су једни од ретких који су се дуго опирали идеји да нова држава понесе југословенско име. Већ 8. фебруара *Србија* доноси текст „Југославија" у којем се, између осталог, наводи да „неки занесењаци хоће нашу државу да назову 'Југославијом', али то ново име народ не прихваћа, јер милија су му стара имена, за која смо прошлошћу везани. Народ не схваћа и не разуме зашто да се одричемо свога српског имена и то сада када је оно постало чувено не само на Балкану, него кад је прослављено у свих пет делова света. Нас, који смо били под јармом покојне Монархије назив 'Југославија' вређа, јер нас подсећа на аустријанштину."[17]

На Цвети 11. априла 1921. митровачки радикали су донели резолуцију, којом су осудили име Југославија „као аустријски изум". Позвали су народне посланике да спрече краља Александра у његовој намери, а само неколико дана касније, у оближњем Белегишу, Иригу и Сусеку учињено је исто. На великом сусечком скупу (3. маја), којем је присуствовао и значајан број Словака

15 Овај збор радикали Жарка Миладиновића сазвали су 24. новембра 1918. у Руми и на њему су се Срби изјаснили да своје јединство са настајућом државом не желе да граде преко Загреба. Тако се Срем и пре остатка Војводине ујединио директно са Србијом. Детаљније вид. Илија Петровић, *Војводина српска 1918*, Нови Сад 1996. и Илија Петровића, *Срем 1918, Од Сирма до Србије*, 2018.

16 Срем је у административно управном смислу остао повезан са Хрватском све до дефинитивног укидања Покрајинске управе за Хрватску и Славонију 1925. године. Детаљније: Слободан Бјелица, *Из политичке делатности сремских радикала 1919–1929*, Споменица Историјског архива „Срем", бр. 18, Сремска Митровица 2019, 32–33.

17 *Србија*, 8. 2. 1920.

из суседног Луга, отворено се клицало против Југославије, а за Краљевину СХС. Потом је уследио скуп у Сремским Карловцима, а све се завршило средином маја, када је у Руми велики скуп организовао најзначајнији сремски радикал у то време Жарко Миладиновић. И овде је одбачена идеја „да се наша држава назове Југославијом, тим накарадним именом, измишљеним и створеним под аустијским режимом". Уз апел Николи Пашићу да подржи ове протесте сремских радикала, Рашовићева *Србија* клицала је „Живели велико царство Александра!"[18]

Две године касније, након Пашићевог сукоба са Стојаном Протићем, Рашовић ће напустиће НРС и прићи Самосталцима. О томе ће неколико деценија касније оставити личну забелешку: „Када су се Никола Пашић и Стојан Протић, други шеф странке, разишли на питању новог устава, јер је Протић био за федеративно уређење државе, док је Пашић био за централизам, ја сам пошао за Протићем."[19]

Пошто је *Србија* у то време постала гласило НРС, не желећи да додатно нарушава већ затегнуте односе, Рашовић напушта лист и покреће *Нову Србију*. Пашића су тада напустили и „Милан Јефтић, уредник 'Банатског Гласника' из Зрењанина и др Момчило Иванић из Београда."[20] *Нова Србија* излазила је од 1923. а сменила ју је 1927. *Радикалска Мисао*, која је у почетку излазила у Сремској Митровици, а потом била пренета у Нови Сад, где је на њој радио Мита Клицин, угледни новинар и блиски сарадник Јаше Томића, који је уједно постао и уредник. Током тих адвокатских година, Рашовић је активно сарађивао и у многобројним стручним гласилима међу којима је и загребачки *Одвјетник*.[21]

Убиство браће Радић и завођење диктатуре ставили су тачку на прву етапу Рашовићевог политичког деловања. Годину дана након покретања *Радикалске Мисли*, 1928. угасиће се и *Србија*, која је у три наврата, почев од 1921. до 1923, издала и три велика *Календара*. Почетком тридесетих, по обнављању партијског живота, за разлику од свог партијског колеге адвоката др Јеврема Видића, који се званично повукао из политике, Рашовић ће прићи Милану Стојадиновићу. Две године по атентату постаће председник Митровачке општине и са те позиције надгледаће радове на градњи првог насипа на Сави, чиме је стављена тачка на плављења града која су почетком тридесетих нарочито оптерећивала Митровицу.

18 С. Бјелица, *нав. дело*, 28.
19 Л. Рашовић, *На заходу...*, 17.
20 Детаљно о активностима Лазара Рашовића у радикалској штампи Срема вид. Душан Попов, *Српска штампа у Војводини 1918–1941*, Нови Сад 1983, 168–176.
21 Л. Рашовић, *На заходу...*, 14, 17.

Током последњих предратних година, Рашовић се у већој мери посветио адвокатури. Био је радо виђен гост на значајнијим догађајима у граду, као што је обележавање Савиндана у гимназији, где је у неколико наврата држао и предавања посвећена Светом Сави као једном од најзначајнијих српских законодаваца. Говориће и о правничким темама на београдском радију, учествовати у обележавању годишњице Битке на Легету и ослобођењу Срема и Митровице у Великом рату, у којима су Срби, како се приближавао Други светски рат, тражили нову снагу за искушења која долазе.

По оснивању Српског културног клуба, Рашовић ће бити на располагању митровачком Одбору, а крајем априла 1940. на седници градског парламента отворено ће се сукобити са вођом ХСС-а Петром Гвоздићем, који ће у то време без зазора показивати своје проусташке ставове.[22]

Наиме, Рашовић се уредно јавио за реч, али је пре излагања о тачкама дневног реда желео да се осврне на „извесне појаве које су се догодиле" а које могу да угрозе сарадњу ЈРЗ-а и ХСС-а. „По Митровици се много говори о збору у Шиду од недеље 14. о. м. Овдашњи присташи ХСС под заставама и приликом повратка манифестирали су и клицали 'Живела хрватска Митровица', 'Живела слободна Хрватска', 'Живео хрватски Срем'. Надаље се по Митровици прича да је првак и вођа ХСС г. др. Петар Гвоздић у Шиду држао на збору говор и да је говорио, да доноси браћи поздрав из неослобођених крајева, који ће се, он се нада, ослободити."[23] Рашовић је даље известио градску скупштину да су се слични повици могли чути и у самој Митровици, приликом дочека Влатка Мачека, уз напомену да се радикали окупљени око ЈРЗ-а не противе „тежњи браће Хрвата да се окупе и групишу у посебној јединици", али да то не сме бити схваћено као „ослобађање", већ као „резултат паметног и братског споразума".

У даљем разлагању, Рашовић је подсетио Гвоздића и ХСС да границе Бановине Хрватске нису државне, већ административне, и да нису коначне, али не у погледу искључиво хрватских претензија ка Срему и Бачкој, већ и у погледу права која би Срби могли тражити за Банију, Кордун, Лику и Книнску Крајину, где живи, како је истакао, милион Срба. Рашовић није намеравао да прети, већ је наглашавао да не види разлог због којег би Хрвати тражили и оно што није у Бановини, када већ Срби нису покренули питање својих простора који су ушли у састав Бановине.

„Г. Др. Гвоздић је код овога прекинуо г. дра Рашовића лупивши снажно песницом о сто и затражио реч [од] претседника општине г. Рајића. Г. др.

22 О неким аспектима напетих односа између српских и хрватских политичких елита у граду вид. и Нада Симић-Лемајић, Ненад Лемајић, *Устанак у Срему 1941–1942 (до лета)*, Споменица Историјског архива „Срем", бр. 8, Сремска Митровица 2019, 16–24.

23 *Срем*, 26. 4. 1940. Шид је тада био у саставу новоформиране Бановине Хрватске.

Рашовић је тада изјавио да он још није свршио свој говор и замолио да га се не прекида, а после да могу други говорити. Г. др. Гвоздић је тада скочио са столице, оштрим погледом ошинуо свога супарника, а затим лупио по столу сав румен и повикао: 'Господо, нама више овде нема места, идемо!' Тај се позив односио на одборнике ХСС, који су одмах устали и почели следети г. дра Гвоздића. Кад је претседник општине г. Рајић покушао да умири г. Гвоздића, овај је и њему викнуо: 'Нећу више ни вас да слушам', те напустио градску већницу са својим једномишљеницима."[24]

Био је то први отворени сукоб водећих политичких актера у најважнијој политичкој институцији у граду. Сукоб који је и раније тињао, коначно се пренео и на градску власт и постао толико важан да је угрозио и опстанак владајуће коалиције. Због тога су, само неколико дана касније, његови главни актери покушали да изгладе настали спор.

„Одмах други дан после инцидента састао се код 'Ковача' т. зв. извршни одбор, који је водио преговоре и онда када се стварала коалиција, да би овај спор изгладили. То вече разговори су текли пријатељски. У том одбору су и г. др. Лазар Рашовић, због чијег говора је и дошло до буре, као и г. др. Гвоздић који је позивао чланове ХСС да напусте седницу. Међутим колико смо могли сазнати није дошло још до пристанка ХСС да се врате у општину. Група ЈРЗ, односно неколико чланова, изјавили су, да ће дати оставке на положај градског заступника, ако остали чланови ЈРЗ у већу једногласно приме натраг чланове ХСС који су онако напустили седницу. Међутим говори се да ХСС сама тражи два услова, па да се врати у већницу и то: 1) да г. др. Рашовић да једну изјаву и 2) да се у скупштини чиновништво Срба и Хрвата уреди у размеру 14:7 односно онолико колико се пристало при стварању коалције. Има чак једна верзија да се тражи отпуст председника Г. Славка Рајића који је био на интимној седници код г. дра Рашовића, као и да није ни покушао да прекине говор г. дра Рашовића."

Договор је, по свему судећи, био постигнут, па је власт у граду остала у рукама ЈРЗ-а и ХСС-а. Међутим, то није довело до смиривања тензија, па је недуго потом десна сепаратистичка хрватска омладина ХСС-а, предвођена управо Петром Гвоздићем, основала организацију „Хрватски јунак". Тим чином „хрватски националисти прешли су у офанзиву, настојећи да својим утицајем и пропагандом међу хрв. омладином прошире своје редове. Деловали су и наступали на игранкама, корзоу и свим местима где се окупљала омладина." У исто време, хрватски студенти издвојили су се из градске студентске организације и основали „Клуб хрватских свеучилиштараца". И овде је значајну улогу у васпитној области имао Петар Гвоздић. Почеле су се јављати

24 *Срем*, 26. 4. 1940.

и прве пароле „ЖАП” (Живио Анте Павелић), које су по зидовима остављали хрватски омладинци. Њих је, како је бележила полиција, из Загреба у Митровицу пренео Људевит Ковач. Уз то, све више се клицало „хрватској Митровици” и „хрватском Сријему”.[25]

Исте године, Рашовић издаје своју четврту књигу *Траговима наше славе*, збирку предавања из националне политичке, културне и правне историје. „Намера ми је била”, писао је две деценије касније, „да износећи оно што је најбриљантније у нашој прошлости, дам потстрека нашем млађем покољењу за борбу, која нам је претстојала.”[26] Тај подстрек био је потребан тим пре што су светске околности пред народе стављале „крупне задатке”[27] који се могу остварити само под условом да народи своју традицију разумеју не као реликт прошлости, већ као активни чинилац у политичкој и опште животној свакодневици.

Већ наредне године, др Лазар Рашовић биће по специјалном налогу Петра Гвоздића, који ће постати алфа и омега усташког управљачког апарата у граду, скупа са др Јевремом Видићем и Јованом Удицким, ухапшен и одређен за транспорт у Јадовно. Од сигурне смрти, великим залагањем, спасиће га супруга Јелена и чињеница да је пре рата, по службеној дужности, од проневере бранио (и одбранио) чиновника у Руми Петра Ламешића који ће касније постати Павелићев блиски сарадник, опуномоћеник за Источну Славонију. У ондашњој „хрватској Митровици” није се дуго задржавао. Кратко је отишао у Ћуприју, одатле у Зрењанин па у Француску.

По окончању рата, др Рашовић ће се вратити у свој град, где ће покренути адвокатски посао и обновити рад у стручним гласилима, па ће се, између осталог, јављати у *Гласнику* Адвокатске коморе Новог Сада.[28] Почетком шездесетих тај посао ће полако прећи на Лазаревог сина Војислава.[29] Своју последњу књигу *На заходу – цабирци са животног пута*, др Лазар Рашовић објавио је 1962. године. У њој је поред основних биографских и библиографских података, публици ставио на увид неколико својих патриотских, лирских песама и песама за разне пригоде, као и преписку са пријатељем Трифуном Ђукићем, оцем чувеног Лоле Ђукића са којим је почетком XX века, пешке, из Куча стигао у Београд.

Три године касније, 1965, др Лазар Рашовић преминуо је у Сремској Митровици. Две деценије касније, преминула је и његова супруга Јелена.

25 *Сремскомитровачка хроника*, 1987, 155.
26 Л. Рашовић, *На заходу...*, 14.
27 Лазар Рашовић, *Траговима наше славе: кратки осврти*, Нови Сад 1940.
28 Л. Рашовић, *На заходу...*, 14.
29 Војислав је преминуо 1993. године.

Сахрањени су заједно на Православном гробљу у породичној гробници Ћирића, Јелениних родитеља.[30]

30 Данас је др Лазар Рашовић мало познат митровачкој јавности. Његова унука Светлана Рашовић Вулетић живи са породицом у Сремској Митровици.

Stevo Lapčević

DR LAZAR RAŠOVIĆ, THE FOGOTTEN MITROVICA MAYOR: LIFE AND WORK

SUMMARY

Lazar Rašović (PhD), was an officer in the Montenegrin army, a lawyer, an author, a poet and a journalist – a founder and editor of Mitrovica periodicals *Srbija*, *Nova Srbija*, and *Radikalska misao*. In the middle of the 1930s he was the mayor, and during his mandate the first dike on the Sava River was built. In the late 1930s, he was an active member of the Serbian Cultural Club, which was the reason why (on Petar Gvozdić's orders) he was arrested and sent to Jadovno concentration camp in May 1941. He was saved from certain death by his wife Jelena. That was the second time he was imprisoned – as a member of the Lovćen army he was stationed in the Boldogason camp in Austria after Montenegro capitulated. After the end of the Second World War, Lazar Rašović returned to Sremska Mitrovica and continued working as a lawyer. He died in 1965 and was buried in the Orthodox cemetery in the town where he had lived and worked.

During his productive career as a lawyer and a journalist, Rašović published several books, the most important being *Montenegro in the European War* (1918), in which, as the officer in the Lovćen army, he accused King Nikola of betraying Serbian national interests. In his book *Traces of Our Glory* (1940), a collection of lectures on topics from the national history – political, cultural and legal – he tried to awake the sleeping Serbian national spirit at the dawn of the Second World War, while in his book *At sunset* (1962) he published some of his songs and a short biography. Rašović actively collaborated with the periodicals *Srbobran*, *Obzor*, *Srpska zora*, and in Sremska Mitrovica he was the founder and editor of the Radical Party journal *Srbija*, which he had left when he joined Stojan Protić's Independent Radical Party after Protić's conflict with Nikola Pašić. This is when he founded *Nova Srbija* and then *Radikalska Misao*.

He actively collaborated with guild associations and professional legal magazines such as the periodical of Novi Sad Bar Association, and Zagreb professional journal *Odvjetnik*. He was the author of several legal and philosophical studies, such as: *How do I think, or logic for every man*, *On liability and prosecution of the offender*, etc.

000.00(00-00)XXXXXXXXXX
000.00(00-00)XXXXXXXXXX

Проф. др Слободан Бјелица
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју
sbjelica@ff.uns.ac.rs

КОНТРОВЕРЗЕ ОКО ПРИСАЈЕДИЊЕЊА ВОЈВОДИНЕ СРБИЈИ 1918. ГОДИНЕ

Сажетак: Приликом недавног свечаног обележавања стоте годишњице завршетка Првог светског рата и присаједињења Војводине Србији одржано је више научних конференција и објављено мноштво нових и поновљених издања књига које се односе на проблем присаједињења. Међутим, неки од аспеката присаједињења Војводине Србији (случај Срема, црквено уједињење итд.), чини се, помало су остали у сенци рада новосадске Велике народне скупштине и политичког деловања Јаше Томића. Овај научни рад је покушај да се, на основу релевантне научне литературе и објављених историографских извора, равноправно, критички и синтетички прикажу сви аспекти процеса присаједињења Војводине Србији након завршетка Првог светског рата 1918. године.

Кључне речи: Војводина, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, присаједињење, Србија.

„Где је Српска Војводина? Да'л у Бачкој ил' Банату, ил' у Срему, старој слави?", питао се у другој половини XIX века србобрански „стари бард" – Стеван Владислав Каћански, а ми сличним питањем – шта то беше Војводина 1918. године, почињемо овај преглед бурних догађаја у години када она постаје део српске, односно југословенске државе. Уочи Првог светског рата и потоњег распада Аустроугарске монархије, војвођански простор није био организован као било каква самостална административно-територијална јединица, већ се простирао у границама више угарских жупанија – Бачко-бодрошке, Чонградске, Торонталске и Тамишке, те Сремске жупаније (која се налазила у оквиру аутономне хрватске Троједне краљевине). Политички појам и идеја аутономне Српске Војводине живели су само као бледа успомена на некадашње

Војводство Србију и Тамишки Банат (1849–1860).[1] Деценије које су претходиле Првом светском рату нису наговештавале обнову те тековине борбе Срба Војвођана у Револуцији 1848/49. године, а још мање њено присаједињење Србији. Штавише, подељени на нотабилитете, либерале и радикале, те на клерикалце и противнике карловачке јерархије, пречански Срби нису успевали да пронађу одговор на изазове које је пред њих постављала будимпештанска политика – понајвише на интензивно помађаривање „јужних крајева" Угарске, које је почетком XX века угрозило српску бројчану премоћ чак у „Српској Атини" – Новом Саду.[2] Суспензија црквено-школске аутономије средином 1912. године, коју су верници Карловачке митрополије до тада уживали, додатно је угрожавала српски национални идентитет у Јужној Угарској. Но победе српске и црногорске војске у балканским ратовима добрано су подигле пољуљани национални морал пречанског Српства, будећи у њему и потајну наду у сопствено национално ослобођење и уједињење.

Притисци којима су били подвргнути војвођански Срби након Сарајевског атентата и почетка Првог светског рата попримили су размере организованог државног терора. На затварање српских установа, странака и листова, забрану ћирилице и насилне антисрпске демонстрације, надовезала су се хапшења и малтретирања виђенијих Срба – у мањој мери и Словака и Буњеваца. Упркос изјавама лојалности које су по правилу упућивали Бечу и Будимпешти, у унутрашњост Угарске били су интернирани прваци српских политичких странака, угледни интелектуалци али и обични грађани, који су неретко узимани као таоци или им је суђено за велеиздају. У условима ратног стања и масовног присуства војних јединица на пограничном простору уз Саву и Дунав, долазило је и до физичких ликвидација појединих војвођанских Срба. У почетку спорадични, аустроугарски злочини над сопственим поданицима српске националности попримиће масовне размере у септембру 1914. године, након краткотрајног продора српске војске у Доњи Срем. Одушевљење са којим су дочекали прелазак српских јединица преко Саве и Дунава, тамошњи Срби су платили стотинама стрељаних по пресудама преких судова (или без

1 Уочи Првог светског рата, Војводином се уобичајено сматрао простор Баната, Бачке и Барање који су насељавали Срби, а војвођански идентитет је имао искључиво српско национално обележје. Још је Душан Ј. Поповић у својој знаменитој синтези *Срби у Војводини* указао на чињеницу да је идеја Војводине временом мењала „и свој смисао и своју садржину па, природно, и своју територију". Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, књ. 1, Нови Сад 1990, 7.

2 У то време, Немци и Мађари су представљали натполовичну већину становништва Бачке, Баната и Барање, док је Срба (заједно са осталим Словенима – Словацима, Русинима, Буњевцима, Шокцима и др.) било више од 40%. Етничка структура Срема била је другачија – православни Срби чинили су око половине тамошњег живља. (Никола Гаћеша, *Демографске и социјалне прилике у време присаједињења Војводине Краљевини Србији 1918. године*, у: Присаједињење Војводине Краљевини Србији 1918, Нови Сад 1992, 50–51)

њих), спаљеним кућама и одузетом имовином, масовним расељавањем читавог појаса села уз српску границу и одвођењем њиховог становништва у интернацију (из које се на хиљаде мушкараца, жена и деце никада није вратило). Немали број Сремаца није се усудио да сачека аустроугарску „казнену експедицију", него се са српском војском повукао преко Саве, ушавши делом у састав Сремског добровољачког одреда који се прославио у одбрани Београда 1915. године. Дезертирањем из аустроугарских јединица на српском, али и на руском фронту, те ступањем у редове српских добровољачких јединица, Срби из Војводине су доказивали своје родољубље али и ризиковали живот уколико би пали у заробљеништво.[3] На Добруџанском, а после и на Солунском фронту, Срби Војвођани су чинили више од трећине састава добровољачких јединица, у које су стизали и из прекоморских земаља (један од главних организатора материјалне подршке ратним напорима Краљевине Србије у Сједињеним Америчким Државама био је исељеник из банатског села Идвора, угледни научник Михајло Пупин).

Известан број војвођанских интелектуалаца рат је затекао ван аустроугарских граница (неки од њих су већ дуже време живели и радили на територији Краљевине Србије) и они су се сместа укључили у пропагандне активности српске владе – пре свега оне везане за њене претензије на простор Јужне Угарске. Наиме, већ децембра 1914. године Србија је Нишком декларацијом обнародовала „urbi et orbi" свој ратни циљ – ослобођење и уједињење свих Срба, Хрвата и Словенаца, а српске дипломате у савезничким престоницама су инструисане да северне границе будуће државе обележе око Сегедина и Темишвара. Међутим, званичницима сила Антанте, као и њиховом јавном мњењу, слабо су били познати аргументи на основу којих је Србија претендовала на војвођански простор (за разлику од, на пример, случаја Босне и Херцеговине). Стога су српски интелектуалци родом из Војводине (Станоје Станојевић, Славко Шећеров, Јован Радонић и др.) настојали да у личним контактима са утицајним личностима у савезничким земљама, те путем јавних предавања и писаних брошура, износе економске, стратешке и етнографске аргументе на којима се темељила амбиција Србије за проширењем

3 Страх од најстроже казне и непостојање услова за дезертирање, а можда и трагови традиционалне граничарске оданости царском дому Хабзбурговаца, задржали су приличан број војника и официра српске националности у редовима аустроугарске војске све докраја рата. Ипак, како је рат одмицао, дезертерство је попримало све масовније размере, те су Фрушка гора и војвођанска равница постале уточиште читавих одреда „логоша" или „зеленокадроваца" – војних бегунаца чији су подухвати били мотивисани националним и социјалним разлозима, али су се често сводили и на обичну пљачку. (Богумил Храбак, *Дезертерство, зелени кадар и превратна анархија у југословенским земљама 1914–1918*, Нови Сад 1990, 287–320)

својих граница преко Саве и Дунава.[4] Војвођански интелектуалци су се у свом напору ослањали на свесрдну подршку Пашићеве владе која их је ангажовала у оквиру својих одбора формираних у пропагандне сврхе – прво у самој Србији, а потом и у емиграцији. С друге стране, глас Војвођана готово да се није чуо у оквиру Југословенског одбора, основаног у пролеће 1915. године у Лондону од емиграната из југословенских земаља Аустроугарске монархије. Челници Југословенског одбора – Франо Супило и Анте Трумбић, Далматинци мале политичке тежине али великих амбиција, дуго су оклевали да прихвате неког Војвођанина у своје редове. Тек је у августу 1917. године, на лично инсистирање Станоја Станојевића, млади сомборски књижевник Вељко Петровић постао први и практично једини Војвођанин у Југословенском одбору.[5]

Упркос свим војним и дипломатским напорима Краљевине Србије, потпомогнуте пречанским добровољцима и интелектуалцима, све до самог краја рата било је сасвим неизвесно у којој мери и хоће ли уопште бити остварено српско, односно југословенско национално ослобођење и уједињење. Наиме, челници сила Антанте су од почетка рата гледали на Аустроугарску као на мање опасног противника од Немачке, покушавали да је разним понудама приволе на склапање сепаратног мира и дуго одбијале сваку помисао да би та средњоевропска империја могла бити разбијена (амерички председник Вудро Вилсон је, почетком 1918. године, у својих *Четрнаест тачака* захтевао да она само обезбеди аутономију за своје многобројне народе). Но стицај историјских околности натерао је Американце, Британце и Французе да се у јесен 1918. године сагласе са распадом Аустроугарске – поодмаклим процесом који је био узрокован националним и социјалним револуционарним покретима у тој царевини, а био знатно убрзан мушевитим напредовањем српских и француских трупа на север након пробоја Солунског фронта. У тренутку када су, крајем октобра 1918. године, српске претходнице избиле на Дрину, Саву и Дунав, Србијин некада моћни сусед практично више није постојао. Чехословаци су 28. октобра у Прагу прогласили своју независност од Хабзбуршке круне, наредног дана су путем Западних пошли и Јужни Словени у Загребу, а потом

4 Професор Београдског универзитета Станоје Станојевић (родом Новосађанин), као историчар, у контактима са утицајним странцима, поред истицања неопходности војвођанског економског потенцијала за будући развој Србије подсећао је и на историјски значај Војводине „за развитак српског национализма и српске просвете". (Станоје Станојевић, *Војводина на конференцији мира*, Летопис Матице српске, 300, Нови Сад 1921, 79–80)

5 Једна група војвођанских емиграната је 1917. године безуспешно убеђивала Трумбића да у састав Југословенског одбора прими Момчила Тапавицу, архитекту и олимпијца родом из бачког села Надаља. (Милорад Ботић, *Национално-политички и државно-правни карактер и значај рада и одлука Српског народног одбора у Новом Саду и Велике народне Скупштине Срба, Буњеваца и осталих Словена 1918. године*, Нови Сад 1968, 16)

је избила револуција у Будимпешти, у којој је последњег дана октобра власт преузео либерални гроф Михаљ Карољи. Његова влада је првог дана новембра прогласила независну Мађарску, а два дана касније аустроугарска врховна команда је у Падови потписала примирје са снагама Антанте – након чега се аустроугарска војска напросто распала. Прилику за остварење својих ратних циљева коју јој је пружио потпуни слом непријатеља, српска влада није желела да пропусти. Још 2. новембра, на вест да ће наредног дана бити потписано примирје између сила Антанте и Аустроугарске, Никола Пашић је ургирао код српске Врховне команде да неодложно предузме напредовање преко граничних река. Потом је Врховна команда затражила одобрење за такву акцију од заповедника свих савезничких трупа на Балкану – Франше Д'Епереа, који је, имајући у виду територијалне претензије Краљевине Србије, али и војнички значај такве офанзиве у смислу притиска на Немачку, наредио наступање српске војске на аустроугарску територију.[6]

Извршавајући наређења Франше Д'Епереа, односно начелника штаба српске Врховне командне Живојина Мишића (које је издато 5. новембра), српска војска се уједно одазивала на позиве бројних делегација из пречанских крајева, које су у Србију почеле да пристижу првих новембарских дана 1918. године. Доносећи вести да аустроугарска војска практично више не постоји и да је граница небрањена, делегати из Бачке, Баната, Срема (али и из Осијека и Загреба), апеловали су да српски војници похитају да својим бајонетима обележе границе будуће уједињене државе и успоставе ред и мир у крајевима који су све више тонули у анархију и револуционарно врење. Муњевито и без борбе напредујући на север, са циљем да се пре склапања примирја са Мађарском заузме што више територије (како би на будућој мировној конференцији она могла бити представљена као освојена у рату, а не као просто препуштена), српска војска је уједно успостављала ред и мир, распуштала или стављала под своју команду разноразне локалне оружане формације, заустављала и спречавала појаве пљачке и насиља. Наступање дисциплинованих српских пукова није било праћено никаквим репресивним мерама према локалном живљу – сасвим супротно од понашања аустроугарских регименти у Србији 1914. године. Аустроугарске војске готово да није било у Војводини у новембру 1918. године (у деловима Бачке и Баната који су масовније били насељени мађарским живљем она се претворила у

6 Зона коју је Д'Епере одредио за запоседање од стране српских јединица на истоку је била ограничена линијом Оршава–Мехадија–Караншебеш–Лугош–Арад, на северу током реке Мориш до Сегедина а потом линијом Суботица–Баја–Печуј–Барч, на западу током реке Драве до Осијека па железничком пругом до Шамца обухватајући даље, на југу, читаву Босну и Херцеговину итд. (Богдан Кризман, *Питање граница Војводине на Паришкој мировној конференцији 1919. године*, Зборник Матице српске за друштвене науке, 74, Нови Сад 1959, 32)

формације лојалне влади у Будимпешти), али су на том простору присутне биле бројне и дисциплиноване немачке јединице, које су се из Румуније и Србије повлачиле у своју отаџбину. Но ни једна ни друга војска нису биле расположене за међусобно разрачунавање у сутону рата, те су по правилу склапани „џентлменски" споразуми по којима би српске јединице сачекале организовано повлачење непријатеља, па тек онда, парадно, улазиле у војвођанска села и вароши.[7]

Српска војска је наступање у Банату отпочела 5. новембра, прешавши Дунав код Беле Цркве, а наредног дана и код Великог Градишта. Дунавска клисура заузета је 7. новембра, Бела Црква 8, Панчево 9, Вршац 10, Велики Бечкерек и Темишвар 17, Велика Кикинда 20. и Нови Арад 21. новембра – где су српске чете избила на реку Мориш. Док су Моравска и Коњичка дивизија наступале у Банату, у Срем су, из два правца, продирале јединице Дринске и Дунавске дивизије. Сремска Митровица је заузета 5. новембра, Стара Пазова 7, Шид 10, а Вуковар и Винковци 12. новембра. Из Срема су српске трупе прешле у Бачку – прво у Нови Сад, 9. новембра, а одатле су, користећи добро очувану железничку мрежу, биле упућене да заузму најважније градове на северу Бачке. Упркос присуству немачких и мађарских јединица у средњој и северној Бачкој, железничке композиције српске војске су 13. новембра стигле у Суботицу и у Сомбор. Баја је заузета 14. новембра и то је била најсевернија тачка до које је стигла српска војска у Бачкој 1918. године. Након избијања на демаркациону линију, српска војска се окренула мање приоритетном бачком Потисју, чије је ослобођење завршено до 16. новембра, када је заузета Сента. Истовремено, српске трупе су из правца Осијека (који је ослобођен 12. новембра) прелазиле Драву и наступале у Барању, и заузеле је до 17. новембра.

У исто време када се српска војска упутила преко Саве и Дунава, у Београду су отпочели преговори савезничке команде и изасланика нове мађарске владе, у које се 7. новембра укључио и сам Михаљ Карољи. Мађарска преговарачка платформа темељила се на тези да је реч о новој, демократској држави, која одбацује континуитет са пораженом Аустроугарском, али инсистира на територијалном интегритету земаља „Круне Светог Стефана". Овакав Карољијев маневар Франше Д'Епере је одлучно одбацио, инсистирајући да Мађари не могу избећи одговорност за рат и статус поражене стране. Карољи се незадовољан вратио у Будимпешту, али су преговори настављени – све до коначног склапања Београдског примирја, 13. новембра 1918. године. По слову војне конвенције примирја, одређена је демаркациона линија иза које су

7 У том смислу, карактеристичан је случај Новог Сада који је дан свог ослобођења дочекао већ ослобођен, захваљујући предузимљивости локалних српских првака, али и несебичној помоћи српских ратних заробљеника-повратника. (Види: *Ослобођење Новог Сада 1918. године – сведочанства и полемике,* приредио Слободан Бјелица, Нови Сад 2018)

се, у року од осам дана (до 21. новембра), мађарске јединице морале повући и препустити простор јужно од ње трупама Антанте. Захтев мађарских преговарача да окупациону управу врше само француске, а не и српске и румунске јединице, није био прихваћен. С друге стране, залагања војводе Живојина Мишића да одредбе Београдског примирја задобију и политички карактер нису уродила плодом, те је било предвиђено да цивилна власт на територији под окупацијом Антантиних трупа остане у рукама мађарске владе, да на том простору буду присутне мађарска полиција, мање војне формације задужене за обезбеђење железнице итд.[8]

Међутим, овакви трагови мађарског суверенитета нису дуго опстали у оним крајевима који су потпали под српску војничку управу. С друге стране, присуство српских јединица омогућило је успешно спровођење политичке акције усмерене ка отцепљењу војвођанских области од Угарске, а чији корени сежу још у лето 1918. године. Наиме, све изгледнији пораз Централних сила у Првом светском рату охрабрио је припаднике политичке и интелектуалне елите мањинских народа Аустроугарске да се самоорганизују за случај њеног слома. У свим југословенским крајевима Двојне монархије, која је све више тонула у хаос и анархију, у том смислу су интензивиране припреме. Почетком октобра у Загребу је од припадника различитих политичких групација формирано Народно вијеће Словенаца, Хрвата и Срба, на челу са словеначким клерикалцем Антоном Корошецом. Народно вијеће се доцније прогласило за представничко тело свих Словенаца, Хрвата и Срба који живе под жезлом Хабзбурговаца, захтевајући њихово уједињење у слободну државу и одбијајући предлог цара Карла о решавању југословенског питања у аустроугарским границама. Паралелно са загребачким Народним вијећем и низом, њему подређених, локалних вијећа која су оснивана током октобра, у Хрватској је још увек постојала легална банска власт, те је Народно вијеће одлучило да иницира сазив Хрватског сабора – како би се његовом одлуком о отцепљењу од Аустроугарске испоштовале историјске и државноправне форме. Хрватски сабор се састао 29. октобра и одлучио да се раскину све везе Троједне краљевине са Аустријом и Угарском, да она ступи у самопроглашену Државу Словенаца, Хрвата и Срба, те да као врховни орган власти призна Народно вијеће. Власт Народног вијећа се, поред Хрватске и Славоније, формално простирала и на Словенију, Далмацију и Босну и Херцеговину (те три покрајине имале су и сопствене револуционарне владе). Међутим, загребачко Народно вијеће и сва њему подређена тела нити су имали политичког ауторитета, нити оружане силе која би успоставила ред у, ни од кога признатој, Држави СХС

8 Петар Пекић, *Повијест ослобођења Војводине*, Суботица 1939, 106–109.

и заштитила њене недефинисане границе.[9] Од самог свог настанка, Народно вијеће је у својим прогласима помињало и Банат, Бачку и Барању, а имало је и амбицију да те три области стави под своје окриље, те се његовим челницима као најпречи задатак наметнуло укључивање војвођанских представника у своје редове (за њих је било резервисано десет места).

Док је у Хрватској, Далмацији, Босни и Херцеговини у току октобра 1918. године вођена жива активност у правцу самоопредељења Јужних Словена из тих области, политичка сцена Војводине је била веома мирна. Уместо остарелих и интернацијом измучених првака српских политичких странака (Михаила Полита Десанчића и Јаше Томића), тон акцији за отцепљење Баната, Бачке и Барање од Угарске у први мах је дала група младих интелектуалаца, без већег политичког искуства и утицаја у народу (Милан Петровић, Милан Кашанин, Никола Милутиновић и други). Још у току лета 1918. године они су почели да се састају и дискутују о послератној судбини војвођанског простора, а неки од њих и да се, у том смислу, изјашњавају на страницама загребачке штампе. Први званичан састанак „демократске" групе интелектуалаца (како су себе називали), окупљене око ауторитета секретара Матице српске Тихомира Остојића, догодио се 2. октобра у Суботици. Том приликом они су се изјаснили да је једино будућа мировна конференција меродавна да одлучује о будућности Баната, Бачке и Барање, а које су они видели у саставу југословенске државе. Након оснивања загребачког Народног вијећа и упознавања са његовим циљевима, Остојићева група се поново састала у Суботици 24/25. октобра. Тада је првобитна резолуција допуњена ставом да Срби и Хрвати Јужне Угарске очекују да, преко својих представника, буду заступљени у загребачком Народном вијећу, коме су они уједно признали „потпуну и искључиву компетенцију".[10] Наредног дана, 26. октобра, и будим-

9 У сврху сузбијања нереда, пљачки и анархије, загребачко Народно вијеће је почетком новембра захтевало хитну интервенцију српске војске у Срему и Источној Славонији. На челу делегације коју је потпредседник Народног вијећа и вођа хрватских Срба, Светозар Прибићевић, упутио у Београд, налазили су се његов рођени брат Валеријан и кум Лаза Поповић (родом из Срема). Њих двојица су у Београду молили да се што пре упуте српске чете како би осигурале ред, мир и одвијање саобраћаја до линије пруге Осијек–Шамац. Политичке и војне власти Краљевине Србије изашле су у сусрет захтеву Народног вијећа, налазећи да би управо та линија могла бити западна граница Србије у случају неуспеха југословенског пројекта. (Богдан Кризман, *Хрватска у Првом свјетском рату – хрватско-српски политички односи*, Загреб 1989, 318–332)

10 Поверљиви састанци одржани у Суботици обележени су бројним контроверзама. Избор Суботице за место важних политичких договора једни су тумачили као обележавање територијалних претензија Јужних Словена, други су избор национално мешовите Суботице схватали као израз југословенске политичке оријентације, док су трећи просто скретали пажњу на чињеницу да је Суботица у то време била важан железнички чвор те као таква погодна за комуникацију. Вест о састанку у Суботици и усвојена резолуција објављени су

пештанска српска академска омладина упутила је подршку Народном вијећу и затражила од њега да заступа Јужне Словене из Баната, Бачке и Барање. Последњег дана октобра, или неки дан касније, у Загребу је одржан збор Срба и Буњеваца из Војводине, који су се у њему тих дана налазили. Тај збор је за свог јединог представника у Народном вијећу изабрао националног радника, књижевника и професора родом из банатског села Мокрина – Васу Стајића.[11]

Васа Стајић је био први, и докраја постојања Народног вијећа остао једини Војвођанин (не рачунајући Сремце) у том загребачком телу. Но у Загребу је тих дана било још војвођанских Срба који су се ту затекли по повратку из интернације, или су просто дошли да се информишу о развоју политичке ситуације (нпр. сомборски диригент Петар Коњовић, суботички адвокат Јован Манојловић итд.), те су се неформално укључили у активности Народног вијећа. У тим активностима учествовало је и више Буњеваца (Мирко Ивковић Ивандекић, Стипан Војнић Тунић и др.) који су се те јесени 1918. године обрели у Загребу, са намером да заинтересују Народно вијеће пре свега за будућност крајева које су њихови сународници насељавали, а у којима се тада још увек чврсто осећала мађарска власт. Акција бачких Буњеваца интензивирана је по приспећу суботичког католичког жупника Блашка Рајића у Загреб, личности која је и пре рата била позната као велики противник политике Будимпеште. Блашко Рајић је у Загреб упућен по одлуци конференције коју су у Суботици у другој половини октобра одржали тамошњи Буњевци и Срби, како би пред Народним вијећем заступао њихову једнодушну тежњу за отцепљењем од Мађарске. Рајић је у Загребу био срдачно примљен и у црквеним и у политичким круговима, а присуствовао је и значајним седницама Хрватског сабора и Народног вијећа на којима је проглашено отцепљење од Угарске и стварање Државе СХС. Но упркос задовољству које су челници Народног вијећа изражавали због намере Буњеваца да своју будућност вежу за југословенски покрет којим се управљало из Загреба, Рајићу и осталим буњевачким првацима нису пружене никакве гаранције да ће будућа југословенска држава обухватити и њихова насеља, нити било какве конкретне инструкције за даљи рад – осим

једино у загребачком *Обзору*, те су савременици тих догађаја били скептични у погледу њене аутентичности. Пашићев секретар Милан Ђорђевић је чак изражавао сумњу да ли је икакав састанак уопште и био одржан у Суботици. (Милан П. Ђорђевић, *Србија и Југословени за време рата 1914–1918*, Београд 1991, 129)

11 У магли историје изгубљени су тачан датум овог војвођанског збора у Загребу, састав учесника али и разлог његовог сазивања. Нема сумње да долазак председавајућег тог збора, Васе Стајића, из интернације у Словачкој право у Загреб није био мотивисан само личним разлозима (Стајићева супруга је тада живела у главном граду Хрватске). Васа Стајић је у својим успоменама записао да је у Загреб дошао на инсистирање Светозара Прибићевића и уз помоћ лажног пасоша који му је достављен. (*Сйоменица ослобођења Војводине 1918*, Нови Сад 2017, 177)

уопштене препоруке за најтешњу сарадњу са војвођанским Србима. Наиме, иако је Народно вијеће изражавало нескривену намеру да у састав Државе СХС укључи и Банат, Бачку и Барању, његов утицај се ни на који начин није осећао на војвођанском простору. Стога су се Буњевци у наредним недељама све више окретали од Загреба ка Новом Саду, који је био центар покрета који је предводио Јаша Томић, вођа доминантне политичке снаге у војвођанском Српству – Српске народне радикалне странке.

Вративши се у јануару 1918. године из интернације у Нови Сад, Јаша Томић и његови сарадници су дуго оклевали да се укључе у покрет усмерен ка рушењу Аустроугарске монархије, који је све више захватао њене многобројне земље и народе. Преживевши тешке муке у казаматима широм Двојне монархије, те сећајући се какве је злочине била кадра починити царска и краљевска војска прве ратне године, искуснији политички прваци војвођанског Српства нису били спремни да ризикују још једно страдање народа. Стога је Јаша Томић одлучно одбио позив Вељка Петровића, упућен из Женеве у јулу 1918. године (а иза кога је наводно стајала и српска и америчка дипломатија), да се покрене некаква демонстративна акција у Војводини како би се међународној јавности скренула пажња и на ту покрајину.[12] Поред страха од аустроугарских репресалија, кога се Јаша Томић није ослободио ни у време када је српска војска увелико запоседала Војводину, разлог његове политичке пасивности и опрезности у јесен 1918. године лежао је и у дугогодишњем политичком пријатељству са Михаљем Каролијем. Контакти српских радикала и мађарских демократа учестали су уочи Каролијевог преузимања власти у Будимпешти – крајем септембра и током октобра 1918. године. Михаљ Карољи је нудио војвођанским радикалима место у новој, демократској влади, обећавајући пуну равноправност Срба и других мањина у новој Мађарској. Преговори Карољија и његових изасланика са радикалским првацима, укључујући и самог Томића, вођени су дискретно, у Новом Саду и Будимпешти. Ипак, јавност је са њима била упозната захваљујући повременим написима у мађарској штампи, који су изазивали негодовање у редовима сремских радикала (посебно након објављивања наводне изјаве Косте Хаџија, једног од кандидата за министарски портфељ, да „Срби нису сепаратисти"). На концу, преговори нису уродили плодом – што због неспремности Карољија да мањинама понуди макар аутономни статус, што због примицања српске војске аустроугарским границама.

12 Акцију која би довела до хапшења неколико десетина младих Срба саветовао је и Васа Стајић, но Томић се плашио да би њене последице могле бити много страшније од хапшења, уједно сумњајући да се мотиви такве препоруке налазе у намери да се војвођанско Српство „обезглави" у сусрет судбоносним догађајима. (Коста Милутиновић, *Војвођански Срби између Београда и Загреба 1918*, Старине, 53, Загреб 1966, 335)

Док је с једне стране тактизирао преговарајући са Мађарима, Јаша Томић је, с друге стране, био у свакодневној комуникацији са групом виђенијих Новосађана који су се тајно састајали у адвокатској канцеларији Игњата Павласа, разматрајући актуелну војно-политичку ситуацију, договарајући се на који начин обезбедити ред и мир у Новом Саду у тренутку неизбежног слома Аустроугарске, али и планирајући како да војвођански Срби и остали Словени остваре своје право на самоопредељење. Након што се 27. октобра у Суботици састао са првацима своје странке, али и са још неким угледним Србима (нпр. сомборским велепоседником и интелектуалцем Јованом Лалошевићем), Јаша Томић је друштво које се окупљало у Павласовој канцеларији обавестио да је на суботичкој конференцији постигнут договор да се напокон покрене акција за отцепљење од Угарске, и то тако што би се широм Војводине почели оснивати револуционарни одбори (на челу са централним у Новом Саду), који би у погодном тренутку преузели власт. Другог дана новембра формално је конституисан новосадски Српски народни одбор, који је наредног дана одржао своју прву јавну седницу у згради Матице српске. Том приликом, једногласно је усвојен проглас у коме је као главни задатак Српског народног одбора означено сазивање слободно изабране скупштине која би једина имала легитимитет да одлучује о будућем државноправном статусу војвођанских Срба. Истовремено, Срби посланици у Угарском државном сабору су позвани да врате своје мандате (што су они у наредним данима и учинили), формирана је Српска народна стража, одлучено је да се у сврху политичке и националне пропаганде покрене један лист итд.[13] У складу са амбицијом да Српски народни одбор представља читаво војвођанско Српство, те да се временом прошири и са представницима осталих словенских народа, у његово председништво су изабране личности различите политичке оријентације. Потпредседници тог тела су постали либерал Аркадије Варађанин и демократски оријентисани Игњат Павлас, у раду Српског народног одбора агилно су учествовали и социјалдемократи, али је основни тон свим активностима ипак давао његов председник – радикал Јаша Томић. Чињенице да је Српски народни одбор био врло хетерогеног састава, да се састав његових секција непрекидно мењао, да су свакодневне седнице у дворани Матице српске неретко биле веома бурне, те да је улога Српског народног одбора била двојака (централног национално-револуционарог органа у Војводини и локалне власти у Новом Саду), неминовно су се одражавале на ефикасност његовог рада. Ипак, захваљујући ентузијазму својих чланова, али и моћној заштити присутних јединица српске

13 Након четворогодишње забране, у Војводини се у новембру 1918. године појавило више политичких листова на српском језику, а најзначајнији од њих био је *Српски лист* – орган новосадског Српског народног одбора. (Душан Попов, *Српска штампа у Војводини 1918–1941*, Нови Сад 1983, 15–29)

војске, Српски народни одбор је успешно обавио све послове који су му били поверени.

Један од најхитнијих задатака тек основаног Српског народног одбора био је да иницира формирање локалних одбора широм Баната, Бачке и Барање, будући да су тамошње општинске власти већ почеле да јавно исказују подршку Карољијевој влади. Међутим, Војводина није чекала позив упућен 7. новембра из Новог Сада – револуционарна тела Срба и осталих Словена већ су, у данима распада аустроугарске власти, била спонтано створена по многим војвођанским местима. У процесу самоорганизовања предњачили су Банаћани – знатно пре него што су стигле инструкције из Новог Сада, формирана су српска већа у Темишвару, Панчеву... У Великом Бечкереку је, на иницијативу Славка Жупунског (чија је посета Јаши Томићу може бити и убрзала формирање новосадског централног одбора), српски одбор формиран је још 31. октобра, са намером да се спречи преузимање власти у граду од стране локалних Мађара. Оружане формације бечкеречког Српског народног одбора су у наредним данима, без ичије помоћи, успоставиле контролу над кључним објектима центра Торонталске жупаније (по цену оружаног сукоба са мађарским снагама – што је представљало изузетак у мирној промени власти у Војводини 1918. године). Страх од нереда и пљачке навео је у Вршцу и Белој Цркви грађанство различитих националности (укључујући и Србе) да формирају заједничке одборе (у Бачкој је слична, српско-мађарска сарадња постојала у Сенти). У шајкашким селима, махом насељеним Србима, организовање локалних одбора текло је под надзором Јаше Томића и других новосадских челника – који су на простору јужне Бачке морали да спутавају прерастање националне у социјалну револуцију, пљачку и анархију. Специфичност северне Бачке, у којој Срби нису доминирали у популацији, представљало је стварање заједничког Буњевачко-српског већа у Суботици, односно Српско-буњевачког одбора у Сомбору.[14] У потпуној слози са Србима, деловали су и русински и словачки народни одбори. На држање Русина снажно је утицао гркокатолички свештеник Јован Храниловић (члан новосадског Српског народног одбора), а доњоземски Словаци су, окупљени у Словачку народну странку Људевита Мичатека, на конференцији одржаној у Новом Саду одлучили да подрже покрет војвођанских Срба.

Процес формирања српских, српско-буњевачких, српско-русинских и других народних одбора широм Војводине углавном је завршен до средине но-

14 Подједнако забринути за коначну судбину северне Бачке (у којој није било нестало мађарске власти), Буњевци и Срби су братски сарађивали у оквиру заједничких одбора. Изузетак је био покушај једне групе у Сомбору, на челу са Иваном Паштровићем, да формирањем сепаратног Буњевачког народног већа искаже своју лојалност Будимпешти. (Саша Марковић, *Сомбор 1918. – остварена нада и неускраћена права*, Сомбор 2018, 143)

вембра (у неким местима су на зборовима само „легализована" већ постојећа револуционарна тела), а ти одбори ће у наредним данима преузимати функције локалне власти и припремати скупштину која је требало да изрекне отцепљење од Мађарске. Јединствени у тежњи за ослобођењем од мађарске власти, војвођански прваци окупљени око Српског народног одбора били су дубоко подељени у погледу начина на који је то требало учинити. Назнаке будућих спорова исказале су се већ приликом формирања тог револуционарног тела – Игњат Павлас је предлагао да се оно назове Народно веће (по угледу на слична већа у осталим југословенским земљама), што је Јаша Томић одлучно одбацио инсистирајући на имену Српскоги народни одбор – у складу са традицијом из 1848. године. Јаша Томић, одраније неповерљив према Хрватима, зазирао је од било каквих концепција које су стизале из Загреба – па тако и од оне која се тицала југословенског уједињења. Наиме, још током рата искристалисале су се две визије будуће југословенске државе: унитарне – за какву се борила Србија, те федералне или конфедералне, за какву су се залагали чланови Југословенског одбора, а после и челници загребачког Народног вијећа. Опредељење Новог Сада за једну или другу опцију није било нимало безначајно у том одмеравању снага између Београда и Загреба, а Јаша Томић није имао дилеме „На коју ћемо страну?" (како је насловио један свој уводник у *Српском листу*): „Хоћемо да обучемо прво српску кошуљу, јер нам је она најближа, а после тога заогрнућемо се огртачем Југословена".[15] Не верујући у тада врло популарну идеју југословенства, Томић је инсистирао да Срби, Хрвати и Словенци нису један народ, него три сродна, али ипак посебна народа. У складу с тим својим ставом, залагао се да се Банат, Бачка и Барања прво припоје Краљевини Србији, па да тек онда, као њен интегрални део, ступе у будућу југословенску заједницу.[16]

Сасвим супротне ставове од вође војвођанских радикала имали су припадници млађе генерације српских интелектуалаца из Војводине, пре свега они окупљени око Тихомира Остојића. Они су стајали на становишту да нема никаквог смисла, нити потребе, да се Банат, Бачка и Барања сједињују са Србијом засебно од осталих југословенских земаља, те да је неопходно да се успостави тесна сарадња између Српског народног одбора и Народног вијећа. И сами челници загребачког Народног вијећа жељно су очекивали да Српски народни одбор именује своје делегате у састав тог тела, како би тиме стек-

15 Јаша Томић, *Политички списи*, приредила Љубомирка Кркљуш, књ. 7, Нови Сад 2007.

16 Један од најљућих оновремених Томићевих опонената, секретар Српског народног одбора професор Милан Петровић, сећао се неколико деценија доцније како му се Томић у једном разговору поверио да њему заправо никаква југословенска држава не лежи на срцу, него да му је идеал Велика Србија – проширена Босном, Херцеговином, Јужном Далмацијом, Војводином и Сремом. (Милан Петровић, *Успомене*, Нови Сад 2016, 143–144)

ли легитимитет на целом пречанском простору, стекли поене у одмеравању снаге са Пашићевом владом, али и демантовали тврдње Стјепана Радића да Војвођани воде великосрпску политику. У ту сврху из Загреба су упућивани бројни емисари у Нови Сад,[17] међу њима и Васа Стајић, који се здушно залагао да Српски народни одбор призна власт Народног вијећа али је и Јаши Томићу пренео поверљиву Прибићевићеву поруку: „Кидајте са Загребом!". Контроверзне поруке Новосађанима нису стизале само из Загреба него и из Београда. Наиме, одмах након ослобођења Новог Сада, Српски народни одбор је послао Јашу Томића у Београд да дозна став српске владе у вези са питањем начина уједињења. По повратку, Јаша Томић је информисао чланове Српског народног одбора да му је Момчило Нинчић (тада једини присутан министар у тек ослобођеној српској престоници) сугерисао да се не шаљу делегати у Народно вијеће него да Банат, Бачка и Барања прогласе непосредно прикључење Србији и тиме јој ојачају преговарачку позицију у односу на Загреб. Међутим, бројни други Војвођани који су се истовремено затекли у Београду (нпр. демократа Петар Коњовић, али и неки банатски радикали), тврдили су да је њима Нинчић рекао нешто сасвим друго – да нема разлога да се Војводина, попут свих осталих југословенских покрајина, не уједини са Србијом „преко Загреба" (уз условно упозорење војвођанске скупштине Народном вијећу да ће се, уколико до уједињења не дође, Банат, Бачка и Барања припојити Краљевини Србији). Управо на тај начин формулисана је и одлука коју је донела конференција педесетак српских и буњевачких првака, одржана у Новом Саду 17. новембра (против „компромисног" решења гласали су само Јаша Томић и Милан Петровић – непомирљиви заговорници „београдске", односно „загребачке" концепције). На истој конференцији, одржаној у веома напетој атмосфери, одлучено је да се упуте делегати у састав Народног вијећа (но они нису и именовани те до тога никад није дошло), као и да се Велика народна скупштина Срба, Буњеваца и осталих Словена у Банату, Бачкој и Барањи сазове за 25. новембар.[18]

17 Један од најближих сарадника Јаше Томића, Паја Јанковић, сећао се да се једног дана у Новом Саду појавило чак седамдесет агитатора које је Светозар Прибићевић послао како би убедили чланове Српског народног одбора да упуте делегате у састав Народног вијећа. (Паја Јанковић, *Три нородне године наше народне политике (1919, 1920, 1921)*, Нови Сад 1922, 11)

18 У данима који су уследили из Новог Сада је поново послата делегација у Београд (чинили су је Јаша Томић, Игњат Павлас и Васа Стајић), како би разјаснила неспоразум изазван Нинчићевим изјавама. Овога пута Војвођане је, осим Нинчића, примио и политички искуснији министар Љуба Јовановић. На Томићев емотиван иступ и најаву да ће се потурчити и преселити у Турску уколико Војводина не постане део Србије, Јовановић је реаговао тешећи га речима да је и жеља српске владе да се Војводина непосредно присаједини Србији. Званично, Српски народни одбор је информисан да је министар Нинчић „зато рекао, једно и друго, да би оставио одрешене руке Великој Народној Скупштини у Новом Саду, да у овом

Док је Војводина, највише захваљујући упорности Јаше Томића, до завршетка процеса југословенског уједињења остала изван загрљаја загребачког Народног вијећа, Срем се налазио у другачијој позицији. Стицајем историјских околности, простор Срема се у последњој фази постојања Аустроугарске налазио у саставу Хрватске, тј. њене Сремске жупаније. Стога су сремски Срби, за разлику од војвођанских, активно учествовали у раду загребачког Народног вијећа од самог његовог настанка (социјалдемократа Витомир Корађ, „коалиционаш" др Душан Поповић и радикали Влада Савић, Милан Недељковић и Жарко Миладиновић). Својим одлучним, често и бучним иступима, сремски радикали су заглушивали сепаратистичке и републиканске гласове који су се могли чути на седницама Народног вијећа (понајвише од стране Стјепана Радића). Кулминација радикалске активности у Народном вијећу догодила се на седници одржаној 23/24. новембра, када је, на јавно изречене захтеве да се српска војска заустави на границама Хрватске, румски адвокат Жарко Миладиновић упозорио да би Срем могао да се одвоји од Хрватске и непосредно прикључи Србији. Миладиновићев иступ довео је до захтева за његово искључење из Средишњег одбора Народног вијећа, но ток историјских догађаја који су у наредним данима уследили учинио је расплет овог случаја излишним (управо са те седнице упућена је делегација у Београд у сврху коначног договора о југословенском уједињењу, које је и извршено 1. децембра). Истог тог 24. новембра, док је Жарко Миладиновић у Загребу бранио српске интересе у Срему, у његовој кући у Руми је одржан збор неколико стотина изасланика народних већа из стотинак сремских места – претежно Срба (али и појединих Хрвата), под председништвом професора Карловачке гимназије Милана Недељковића. Учесници Румског збора затражили су од загребачког Народног вијећа хитно стварање јединствене државе Срба, Хрвата и Словенаца под династијом Карађорђевића и формирање заједничке владе са седиштем у Београду, уједно одлучујући да ће се Срем, у случају да до тога не дође, непосредно присајединити Краљевини Србији. Румски збор је већи одјек добио у Загребу него у Београду – иако никаквих конкретних последица није имао, хрватска штампа га је осудила као израз „сријемског сепаратизма", а у самој Руми је убрзо организован један збор сремских Хрвата. С друге стране, званична Србија, задовољна што је процес југословенског уједињења окончан у складу са њеном концепцијом, потпуно је игнорисала тежње Срба Сремаца (исказане тих позних новембарских дана 1918. године не само у увијеној форми у Руми него и отворено, у поверљивим контактима њихових првака

створеном питању заузме своје становиште". (*Записници привремених органа власти у Новом Саду 1918–1919,* приредила Љиљана Дожић, Нови Сад 2018, 98)

са београдским званичницима), да се и Срем, попут Војводине, непосредно присаједини Србији.[19]

Дан након усвајања, резолуција Румског збора званично је предата Председништву новосадске Велике народне скупштине, а када је делегација из Руме приспела у Нови Сад, у тамошњем Хотелу „Гранд" су се већ окупљали посланици из 211 општина Баната, Бачке и Барање. Они су били изабрани у складу са изборним редом који је прописивао да бирачко право имају сви Словени старији од двадесет година, без обзира на пол (што је била идеја Јаше Томића, веома слободоумна за оно време). На сваких хиљаду Словена бирао се један посланик – у готово свим општинама они су просто били аклamирани, а неки од њих, пре свега они изабрани у Банату, од својих бирача су добили императивне („везане") мандате – да морају гласати за непосредно присаједињење Војводине Србији. Српска војска обезбедила је превоз посланика специјалним возовима, којима је у Нови Сад приспео и немали број оних који су само желели да присуствују историјском догађају од 25. новембра. Међу 757 посланика Велике народне скупштине било је представника свих политичких странака, као и ванстраначких личности – међу њима и седам жена, Буњевки и Српкиња (укључујући и Томићеву супругу Милицу). У погледу националности, највише је било Срба – 578, потом Буњеваца – 84, 62 Словака, 21 Русин, 3 Шокца и 2 Хрвата (занимљиво је да је Великој народној скупштини Срба, Буњеваца и осталих Словена присуствовало и шест Немаца и један Мађар). Иако су Срби доминирали у посланичкој структури, отварање скупштине је поверено Хрвату – Јовану Храниловићу, а поред представника две супротстављене политичке концепције (Томића и Коњовића), посланицима су се обратили и Буњевац Блашко Рајић и Словак Јан Грушик.

Велика народна скупштина Срба, Буњеваца и осталих Словена у Банату, Бачкој и Барањи донела је две одлуке: првом, коју је прочитао Јаша Томић, проглашено је прикључење Србији и изражена је жеља окупљених да се створи јединствена југословенска држава под династијом Карађорђевића (посебном допуном гарантована су сва права мањинским народима и затражено обезбеђење свих права оним Србима, Буњевцима и Шокцима који ће остати ван граница нове државе); другом одлуком, коју је образложио Петар Коњовић, прокламовано је отцепљење Баната, Бачке и Барање од Угарске „у границама

19 Чињеница да је Срем у састав југословенске државе 1918. године ушао „преко Загреба" изазвала је велико разочарење у Срему према српској влади, која је, истовремено, била непоколебљиви поборник не само непосредног присаједињења Војводине Србији него и одвајања Босне и Херцеговине испод окриља загребачког Народног вијећа. Критике на рачун српских српских државника који „послали су и Срем у Загреб, како би дуалистичка слога и равнотежа била већа" упућиване су и пола века доцније, у редовима српске политичке емиграције. (Радоје Вукчевић, *Политички романтизам у данима нашег уједињења*, Гласник српског културно-историјског друштва „Његош", 2, Чикаго 1968, 66–67)

које повуче Антантина балканска војска", те стварање привремених органа власти који ће тим простором управљати – Великог народног савета и Народне управе. Своје одлуке Велика народна скупштина донела је једногласно и потом се разишла у веселом расположењу – што је било у суштој супротности са атмосфером полемика, свађа и увреда која је обележавала припремне састанке, одржаване претходних недеља. Дилема „Београд или Загреб?", која је заокупљала протагонисте војвођанског ослобођења и уједињења у јесен 1918. године, на Великој народној скупштини није била ни поменута. Наиме, иако део војвођанске српске интелигенције није био несклон опцији да се уједињење обави преко загребачког Народног вијећа, глас народа, исказан на изборима за Велику народну скупштину, говорио је другачије. Погледи огромне већине изабраних српских посланика били су искључиво усмерени ка Београду. Имајући то у виду, али и чињеницу да је непосредно прикључење Србији пружало чврше гаранције да ће велике силе признати отцепљење Војводине од Угарске него улазак у југословенску заједницу под окриљем Народног вијећа, са радикалском већином солидарисали су се Срби присталице „загребачке варијанте", али и Буњевци – свесни да ће једногласна одлука оставити јачи утисак на савезничко јавно мњење него евентуално прегласавање. У сврху убрзавања процеса југословенског уједињења, скупштинари су у Загреб упутили Јована Манојловића и Васу Стајића (који Великој народној скупштини није желео ни да присуствује, сматрајући њен сазив бесмисленим), а у Београд Јашу Томића и Блашка Рајића. Томић и Рајић су, дан након одржавања Велике народне скупштине, лично упознали регента Александра и Николу Пашића са њеним закључцима – које је крајем децембра примила к знању и српска Народна скупштина.[20]

Док су војвођански Срби и остали Словени, корак по корак – стварањем народних одбора и организовањем Велике народне скупштине, исказивали своју вољу за отцепљењем од Угарске, ни несловенски живаљ Баната, Бачке и Барање није седео скрштених руку. Мађари, Немци и Румуни формирали су сопствена народна већа, са намером да она послуже као темељ њихових државноправних амбиција. Но исто онако како су својим присуством на простору Војводине омогућили самоопредељење словенског живља, тако су српски војници онемогућили акцију несловенских већа, распуштајући их и спречавајући их да, у дослуху са Будимпештом, преузму полуге власти на локалном нивоу (која је, по правилу, препуштана српским и другим словенским народним одборима, а после 25. новембра органима новосадске Народне упра-

20 Одлуке новосадске Велике народне скупштине, и тада и доцније, стављане су у исту раван са одлуком Подгоричке скупштине од 26. новембра 1918. године о непосредном прикључењу Црне Горе Србији. (Фердо Чулиновић, *Југославија између два рата*, књ. 1, Загреб 1961, 176)

ве). Изузетак је представљао Темишвар, у оно време далеко најразвијенији град на војвођанском простору. Потпадање Темишвара у оквир српске окупационе зоне пружило је варљиву наду тамошњим малобројним Србима да ће некадашњи центар Војводства Србије и Тамишког Баната остати у границама будуће југословенске државе. Међутим, на Темишвар су претендовали и Румуни (ту се налазио и центар њихове национално-политичке акције, пре него што се преселио у оближњи Арад, град под румунском окупацијом). Темишвар је представљао и средиште необичне творевине под именом Банатска Република, коју је последњег дана октобра 1918. године прогласио локални социјалдемократа – Јеврејин Ото Рот. Рот и његови следбеници противили су се било каквој подели Баната, инсистирајући да, пре свега због економских разлога, та територија мора остати јединствена целина. Банатски Срби и Румуни сумњичили су Ота Рота да је агент будимпештанске владе, а да је његова иницијатива заправо камуфлирани покушај да се Банат сачува у границама мађарске државе. Командант српске Коњичке дивизије, која је средином новембра запосела Темишвар, дуго је толерисао Ротово деловање – у намери да, путем његовог ауторитета, придобије локалне Немце и Јевреје за „српску ствар" у случају одржавања плебисцита у Банату. Темишварски Срби, као ни новосадска Народна управа, нису имали разумевања за политичке комбинације генерала Ђорђа Ђорђевића. Након силних интервенција у Београду, генерал Ђорђевић је смењен и тек након тога, фебруара 1919. године, цивилна власт у банатској метрополи је прешла у српске руке.[21]

Власт новосадске Народне управе над Темишваром неће, међутим, бити дуготрајна – потрајала је онолико колико се српска коњица задржала у том делу Баната. А више него иједна војвођанска област, Банат је у јесен 1918. године био набијен социјалним и националним тензијама. Повратници из руског заробљеништва ширили су идеје Октобарске револуције (које су у појединим местима морале оружано да се сузбијају), а анимозитет између Србије и Румуније, изазван обостраним територијалним претензијама, био је толико изражен да је озбиљно претило избијање рата око Баната. У сусрет коначном решењу питања Баната, обе државе су вршиле интензивну политичку пропаганду са обе стране демаркационе линије, па и потајно организовале своје сународнике – што је како банатске Србе, тако и банатске Румуне излагало репресивним мерама једне или друге војске (батинање, интернирање итд.). Но и један и други народ непоколебљиво су били опредељени за уједињење са својом матичном државом – недуго након што су Срби из Баната на новосадској Великој народној скупштини прокламовали његово присаједињење Србији, банатски Румуни су 1. децембра у Алба Јулији прогласили да се Банат, уз

21 Види опширније: Јована Касаш, *Темишварски Срби и прва југословенска држава 1918–1921.* (докторска дисертација у рукопису), Нови Сад 2020.

Трансилванију и друге до тада мађарске крајеве, прикључује Румунији.[22] Мање се позивајући на одлуке скупштине у Алба Јулији, а више на тајни Букурештански уговор из 1916. године (којим су силе Антанте Румунији, као накнаду за улазак у рат против Централних сила, обећале читав Банат до Тисе и Дунава), Румунија је непрекидно звецкала оружјем. Како би спречиле ратни сукоб две дојучерашње савезнице, француске трупе су успоставиле тампон-зону између српских и румунских трупа (марта 1919. године српске јединице су се са првобитне демаркационе линије повукле на десетак километара источно од Темишвара – препуштајући Французима, између осталог, Дунавску клисуру, Крашованско подручје и Банатску Црну Гору). Но српско попуштање само је појачало амбиције Румуна, осокољених успешном интервенцијом против мађарске комунистичке владе Беле Куна. Под притиском великих сила, српска војска се у јулу 1919. године повукла и из Темишвара (у који су прво ушли Французи, а за њима и Румуни), што је додатно подстакло румунску владу да захтева потпуно испуњење Букурештанског уговора. Тензије су биле на врхунцу у септембру 1919. године, но пад Брађануове владе у Букурешту умањио је румунску ратоборност и питање Баната је ипак решено дипломатским путем.

Док су две војске у Банату стајале у стању пуне борбене готовости, дотле су југословенске и румунске дипломате, почев од јануара 1919. године, војевале на Париској мировној конференцији. Уочи почетка мировне конференције Букурешт је Београду понудио „компромис" – да препусти Румунији Банат (изузев, евентуално, Панчева и околине) а заузврат Румуни не би покретали питање територија између Тимока и Мораве. Ни уцене ни отворене претње ратом нису поколебале југословенску страну која је, неспремна да Румунији препусти простор у залеђу сопствене престонице (чак и ако би био демилитаризован), инсистирала на подели Баната. Поделу Баната је југословенска делегација доследно заступала у Паризу од првог до последњег дана мировне конференције, померајући временом линију дуж које би та подела била извршена са истока на запад. Првобитни предлог да равничарски Банат припадне Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, а планински Румунији (који је образлаган стратегијским, етнографским и економским разлозима) није наишао на разумевање сила-победница. Чланови делегације, и сами несложни у питању Баната,[23] прво су одустали од својих претензија источно од Темиш-

22 Исто онако како су Срби из крајева који су потом припали Румунији били присутни у Новом Саду, тако су скупштини у Алба Јулији присуствовали и Румуни из места која ће припасти југословенској држави – њих 51. (Драго Његован, *Присаједињење Војводине Србији – прилог политичкој историји Срба у Војводини до 1921. године*, Нови Сад 2004, 235)

23 Хрватски чланови делегације константно су приговарали српским како је борба за западне границе југословенске државе занемарена због претераних амбиција у погледу Бана-

вара, а потом се суочили са одлуком Комисије експерата да и сам Темишвар припадне Румунима, који нису престајали да на име свог, у најмању руку, неславног учешћа у рату захтевају читав Банат. Опхрвани бригама у погледу источних, а још више западних граница југословенске државе, њене дипломате су се сагласиле са губитком Темишвара (задржавајући „у игри" опцију евентуалног плебисцита његових становника) – задовољне што им велике силе нису оспориле западни део Баната. Коначно, склапањем Тријанонског мировног уговора, приближно трећина Баната је припала Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, око две трећине Румунији а Мађарској је остало тек симболичних тристотинак квадратних километара Баната.[24]

Југословенске претензије према пораженој Мађарској много су лакше наилазиле на разумевање победничких сила на оним територијама на које није полагала право и савезничка Румунија – у Бачкој и Барањи. Позивајући се, као и у случају Баната, на исказану вољу народа, те на стратегијске, економске и етнографске разлоге – изложене у серији меморандума које су саставили стручњаци ангажовани при југословенској делегацији (међу којима је било и неколико угледних Војвођана: Станоје Станојевић, Јован Радонић, Никола Радојчић, Михајло Пупин, владика Иларион Зеремски, Стеван Михаљчић, Блашко Рајић итд.), њени чланови су од представника великих сила тражили да се југословенско-мађарска граница повуче што севернije. У том смислу, амбиције Београда нису задовољене само у погледу три поморишка села у северном Банату (Сириг, Нови Свети Иван и Деска), тзв. Бајског трокута на северу Бачке (који су чинили варош Баја и седамнаест села у њеној околини) те највећег дела Барање (укључујући Мохач, Печуј и тамошње руднике угља). Позивајући се на значај печујских угљенокопа за функционисање железничког саобраћаја у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, њена влада је упорно одлагала војну евакуацију Барање и „Бајског трокута" коју је Мировна конференција налагала. Наруку је југословенској страни ишло и револуционарно врење у Мађарској током 1919. године – совјетску републику Беле Куна срушила је контрареволуционарна акција адмирала Миклоша Хортија (потпомогнута румунском и чехословачком војском). Хортијева власт и „бели

та. (Андреј Митровић, *Разграничење Југославије са Мађарском и Румунијом*, Нови Сад 1975, 43–51)

24 Број Румуна који су остали у југословенском делу Баната био је отприлике једнак броју Словена који су постали поданици Букурешта. Односи Београда и Букурешта су се након поделе Баната радикално поправили, постали савезнички и били крунисани браком краља Александра и румунске принцезе Марије. Граница у Банату је незнатно редефинисана 1924. године – када је варошица Жомбољ са најближом околином замењена за три српска села – Велики Гај, Пардањ и Модош. У славу тада актуелног министра иностраних дела Момчила Нинчића, Пардањ је одмах понео име Нинчићево (данас Мења), а Модош – Јаша Томић. (Глигор Попи, *Југословенско-румунски односи 1918–1941*, Нови Сад 1984, 52–56)

терор" који је она спроводила, нису се, међутим, осећалі на простору Барање и Бајског трокута, а тамошњи револуционарно расположени радници су, на низу зборова, инсистирали да се југословенска војска и административни апарат не повлачи. Упркос притисцима великих сила, влада Краљевине СХС је и након потписивања мировног уговора са Мађарском оклевала са евакуацијом спорне територије, покушавајући да искористи нерасположење тамошњег живља према Хортијевом режиму. У том смислу, влада Николе Пашића подржала је формирање Барањско-бајске српско-мађарске републике, коју је сликар Петар Добровић прогласио средином августа 1921. године на великом збору у Печују. Међутим, југословенска страна је десетак дана касније подлегла притисцима великих сила и евакуисала северну Барању и Бајски трокут, а челници краткотрајне републике (праћени колонама тамошњих Срба, Шокаца али и левичарски расположених Мађара) избегли су с друге стране границе, одређене јуна 1920. године у дворцу Тријанон крај Париза.[25]

Тријанонским мировним уговором је дипломатским путем обезбеђено међународно признање присаједињења највећег дела војвођанског простора који је у јесен 1918. године заузела српска војска и чији су словенски становници изразили своју недвосмислену вољу на Великој народној скупштини у Новом Саду, 25. новембра 1918. године. Након што су Војвођани и остали пречански Срби у државноправном смислу постали део југословенске заједнице, ваљало је извршити и црквено уједињење српског народа. Све докраја Првог светског рата, Сава и Дунав су Србијанце и Пречане раздвајали не само као поданике Краљевине Србије и Аустроугарске монархије него и као вернике две аутокефалне православне митрополије – Београдске и Карловачке. Непосредно по проглашењу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, под окриљем њене владе, отпочео је процес уједињења свих шест самосталних црквених области на које су православни Срби тада били подељени. Последњег дана 1918. године у Сремским Карловцима је одржана прва конференција архијереја обласних цркава, који су изразили једнодушну вољу за уједињењем и установили привремени одбор задужен да до окончања процеса уједињења руководи црквом. Истога дана, 31. децембра, Синод Карловачке митрополије се изјаснио за уједињење са осталим црквеним областима, задржавајући себи право да уреди сопствене односе са будућом јединственом црквом и државом. Током 1919. године, одржане су још две архијерејске конференције (у Београду и у Сремским Карловцима), а након што је, у пролеће 1920. године, и Васељенска патријаршија признала црквено уједињење, читав процес је завршен четвртом конференцијом српских архијереја. Она се у лето 1920. године

25 Александар Хорват, *Барања 1918–1922*, Нови Сад 2013, 207–211.

у Београду прогласила Архијерејским сабором, те наставила заседање у Сремским Карловцима где је 12. септембра у Патријаршијском двору свечано проглашено васпостављање јединствене Српске православне цркве (два месеца касније на њено чело је изабран београдски митрополит Димитрије). Сремски Карловци су постали привремено седиште Српске патријаршије, а Карловачка митрополија, која је, након прихватања под своју јурисдикцију Далматинско-истријске и Бококоторско-дубровачке епархије, обухватала све Србе Пречане (изузев оних из Босне и Херцеговине) – практично је престала да постоји.[26]

Гашење Карловачке митрополије није прошло без протеста, потмулих али и гласних, у цркви и ван ње. Позивајући се на црквене каноне, противници начина на који је уједињење Српске православне цркве спроведено тврдили су да се никаква промена статуса Карловачке митрополије није могла догодити без потврде њеног Народно-црквеног сабора – чије је сазивање одбацивано са образложењем да би оно могло охрабрити сепаратистичке амбиције у представничким телима у Загребу и Сарајеву. Осим тога, образлагали су познаваоци црквеног права, Архијерејски синод Карловачке митрополије је био непотпун – од 1913. године у Сремским Карловцима није било изабраног митрополита, већ су митрополијом управљали администратори. Није била васпостављена ни народно-црквена аутономија Карловачке митрополије, иако је формално био стављен ван снаге акт о њеној суспензији из 1912. године, који је потписао цар Фрања Јосиф. Коначно, постављало се и питање будућег располагања великим имањима у поседу Карловачке митрополије, која су, спекулисало се, била један од главних разлога за исхитрено изведено црквено уједињење. За све пропусте окривљавана је пре свега политика министарства вера у Београду, али и немар и незаинтересованост политичких првака пречанских Срба (иако су у то време, у склопу радикалско-демократског политичког препуцавања, на рачун Жарка Миладиновића и Јаше Томића упућиване оптужбе да, као „автономаши", теже обнови народно-црквене аутономије). Противници гашења Карловачке митрополије и њених установа опомињали су да се оно може показати као преурањено, будући да Уставотворна скупштина тада још није била донела одлуку о карактеру државног уређења и указивали да би у случају федералног устројства државе митрополијске установе могле имати посебне националне задатке. Исто тако, упозоравано је да подржављење српских православних гимназија – Карловачке и Новосадске,

26 Не оспоравајући потребу стварања јединствене Српске православне цркве, карловачки протојерej Јован Јеремић тврдио је да читав процес формалноправно није окончан и да Карловачка митрополија заправо и није угашена, те да се она „третирала као филијала или домена, или као нека колонија Српског Патријарха". (Јован Јеремић, *Где је Карловачка митрополија?*, Сремски Карловци 1923, 48)

може довести до губљења њиховог националног карактера.[27] Но сви ти протести нису омели процес црквеног уједињења, нити спречили гашење Карловачке митрополије.[28]

27 Слободан Бјелица, *Покушај обнове црквено-школске аутономије после 1918. године*, Зборник „Три века Карловачке митрополије 1713–2013", Нови Сад 2014, 389.

28 Иако се није јавно експонирао као противник начина на који се Карловачка митрополија ујединила са осталим обласним црквама, те због тога био и прозиван, последњи администратор Карловачке митрополије – темишварски епископ Георгије Летић, интимно је био дубоко незадовољан због непоштовања прописане процедуре и воље пречанских архијереја. У свој дневник је, после свега, записао: „није требало уједињење форсирати и Карловачку митрополију удавити". (*Дневник др Георгија Летића (1872–1935), епископа темишварског (1903–1931), банатског (1931–1935) и администратора Карловачке митрополије*, Гргетег 2019, 166)

Slobodan Bjelica

CONTROVERSES AROUND ANNEXATION OF VOJVODINA AND SERBIA IN 1918

SUMMARY

Facing the breakdown of Austria-Hungary, in the autumn of 1918, Serbian political leaders in Vojvodina began organizing Serbian national boards, temporary local authorities with programmes dominated by two questions: national and social. They took over administration in their places, prepared reception of the Serbian army that had acted without fight across the Sava and the Danube in November, and also they prevented all sorts of anarchy, plundering and revolutionary tendencies. The first Serbian national board was founded on the last day of October in Great Bečkerek, and in the following weeks the whole Srem, Banat, Bačka and Baranja were covered with a line of Serbian and other Slavic boards. The central board was situated in Novi Sad, and was led by Jaša Tomić, the leader of the Vojvodinian radicals. The Serbian national board of Novi Sad had, among other things, an aim to prepare and organize self-commitment of the Vojvodinian Serbs and other Slavs. On the 25th of November, 1918, there gathered 757 deputies in Novi Sad (among them, there were seven women), and they declared secession of Banat, Bačka and Baranja from Hungary and annexation of these areas to Serbia. A day earlier, in Ruma, envoys of the national boards from Srem expressed their will to live in the united Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians. The international recognition of the annexation of Vojvodinian region to the newly formed Yugoslav state came when the Peace treaty with Hungary was signed in June, 1920, in Trianon near Paris.

000.00(00-00)XXXXXXXXXX
000.00(00-00)XXXXXXXXXX

Милош Лекић, мср
Нови Сад
milos.lekic.leka@gmail.com

ПОЛИТИЧКА БИОГРАФИЈА ДР СТЕВАНА СИМЕОНОВИЋ ЧОКИЋА У ПЕРИОДУ 1918–1941. ГОДИНЕ

Сажетак: У овом раду представљен је кратак осврт на улогу др Стевана Симеоновића Чокића у политичким догађајима у југословенској држави у периоду између два светска рата. Овај Карловчанин, адвокат по занимању, политичар, хроничар свог родног места, публициста, културни посленик, својим деловањем оставио је значајан траг како у Сремским Карловцима и Срему, тако и на простору некадашње Краљевине Југославије. У овом раду покушаћемо да прикажемо његов ангажман кроз рад Демократске странке, чији је био члан и истакнути представник, на пољу политичких превирања и борбе које су обележелиле период у ком је трајала Краљевина СХС/Југославија 1918–1941. године.

Кључне речи: Стеван Симеоновић Чокић, Демократска странка, Сремски Карловци, Срем, Војводина, Краљевина Југославија.

Др Стеван Симеоновић Чокић рођен је 20. јуна 1882. године у Сремским Карловцима, као син Јована и Емилије, рођене Ненадовић. Отац му је био службеник у Српским народно-црквеним фондовима, а преминуо је 1924. Мајка Емилија је била ћерка Косте Ненадовића, вишег чиновника у Народним фондовима. Стеван им је био најстарије дете, а осим њега имали су још синове Јосифа и Косту и четири кћери Милену, Јованку, Ксенију и Теодору.[1]

Основну школу и гимназију је завршио у Сремским Карловцима (1900), а Правни факултет у Загребу, где је стекао академско звање доктора наука. Након студија, посвећује се области црквеног права и већ на почетку своје каријере узима случај патријарха Георгија Бранковића, кога су радикали оптужили за проневеру црквених средстава. Иако тек свршени адвокат, успео

1 *Енциклопедија Новог Сада*, књ. 25, Нови Сад 2005, 30–31.

је на суду да одбрани патријарха Бранковића оптужбе, након чега преузима службу правног референта Патријаршије.[2] Након дугог низа година верне службе, Патријаршија му је као врсном познаваоцу црквеног права и искусном кодификатору поверила израду једног дела Устава Српске православне цркве у коауторству са др Сергејом Троицким, професором црквеног права на Правном факултету у Суботици.[3]

Већ током студија у Загребу укључио се у политички живот као члан Српске самосталне странке Светозара Прибићевића. Под његовим уредништвом самосталци су покренули своје гласило *Српска мисао* 1907. године у Сремским Карловцима. Новине су се претежно бавиле промовисањем програма самосталаца, намењеном средњем грађанском слоју (трговцима, занатлијама и ратарима), па је стога Симеоновић Чокић уређивао лист у ком се расправљало о питањима која су била преокупација овог сталежа, а лишен разматрања о питањима из крупне политике. *Српска мисао* је излазила од јануара до септембра 1907, када чланови Радикалне странке насилно улазе у штампарију и обустављају њен даљи рад. Лист се у почетку преселио у Митровицу под другим уредништвом, а наредне 1908. године штампање *Српске мисли* је настављено у Земуну, где је крајем године и престало са радом. Симеоновић Чокић је још једном обновио рад овог гласила у својим родним Карловцима, пред изборе за српско народно-црквени сабор априла 1910. Ни овог пута рад ових новина није био дугог века, те су коначно престале са штампањем у јулу 1910.[4]

Стеван Симеоновић Чокић био је изабран за посланика у Хрватском сабору на кандидатској листи Хрватско-српске коалиције у изборном котару Мартинци 1913. Такође, био је заступник Хрватског сабора у заједничком Угарско-хрватском сабору у Будимпешти, тзв. Регниколарној депутацији. За време свог мандата истицао се говорима и интерпелацијама у којима је пропагирао јединство Срба и Хрвата, осуђивао противсрпску политику тадашње хрватске владе а у односу на Угарску противио се тумачењу владе у Будимпешти по

2 Горан Васин, *Патријарх Георгије Бранковић и његово доба 1890-1907*, Нови Сад 2014, 247-259.

3 Теодора Петровић, *Сећања*, Нови Сад 1981, 55, 483; Милан П. Костић, *Усташки логор на Јадовном: др Стеван Симеоновић-Чокић*, Зборник за друштвене науке, Матица српска, бр. 36, Нови Сад 1963, 120. Као млад адвокат добио је парницу коју је Петроварадин водио са државом око Ратног острва и зато су га власти Петроварадинске општине изабрале за почасног грађанина.

4 Василије Крестић, *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*, Нови Сад 1980, 337–338; *Енциклопедија Новог Сада*, 35.

којем су самостална странка и Хрватско-српска коалиција аустријска камарила.[5]

По избијању Првог светског рата, велики број угледних грађана Сремских Карловаца је био ухапшен, међу њима и Стеван Симеоновић Чокић. Међутим, пуштен је на слободу након што је Хрватски сабор упутио акт у ком се захтева његово ослобођење на основу имунитета који је имао као заступник у Сабору. Након што је изашао из затвора, са својом породицом је отишао у Беч, где је боравио све до пред крај 1917. године.[6]

У данима ослобођења Симеоновић Чокић се активирао у локалном Одбору Народног већа, у ком је изабран за потпредседника заједно са др Јурајем Рашкаијем, док је за председника изабран професор Милан Недељковић, карловачки радикал. Паралелно са избором руководства карловачког Одбора покренут је лист *Гласник Народног већа* у ком су главну реч водили Симеоновић Чокић и др Људевит Ауер, секретар Одбора и припадник странке самосталаца као и Чокић. Приликом збора на коме је изабрано руководство Одбора, Симеоновић Чокић је одржао говор у ком је представио задатак и циљ Народног већа и Народне владе у Загребу и истакао „да ове власти ће имати да управљају све дотле, док се не састанемо са Србијом и Црном Гором, те док заједнички не изаберемо народну конституанту, која ће одлучити о будућем устројству наше југословенске државе".[7] Неколико дана потом вођство овог одбора потврдила је команда Дунавске дивизије за вршиоце цивилне власти, па је тако Милан Недељковић изабран за начелника града а Симеоновић Чокић именован је за његовог заменика.[8]

У листу *Гласник Народног већа* Чокић је заједно са Ауером заступао идеје свог вође Светозара Прибићевића као и Демократске странке, која је у то време настајала, о уређењу нове државе, у којем је дат приоритет ка државном народном јединству и централистичкој организацији земље, па је тако у уводнику под насловом „Шта сада?" наглашено: „сваки онај ко држи да и у новој држави сме бити још какве разлике између Србина, Хрвата и Словенца, сваки ко жели да разлике буде и сваки ко ради на томе, да се та разлика очува и одржи, роб је и после Ослобођења... усредеточимо народни живот у једном снажном средишту и укинимо све покрајине, крајеве и закутке где се завлачи тежња за покрајинством. Дајмо новоме државном телу једно срце и једну гла-

5 *Енциклопедија Новог Сада*, 33; Arpad Lebl, *Građanske partije u Vojvodini 1887–1918*, Novi Sad 1979, 108–109.

6 Т. Петровић, *нав. дело*, 144.

7 *Гласник Народног већа*, бр. 1, 4. 11. 1918.

8 Исто, бр. 4, 9. 11. 1918.

ву... јединство мора имати своје средиште, своју главу и реп. Централизам нам је потребан."[9]

Такође, Чокић је као једну од највећих опасности по државу означио утицаје бољшевичке револуције у Русији, као и социјалистичке побуне у Немачкој на шире југословенске масе, па је тако у тексту „Вика на господу", у намери да ублажи бес овдашњег народа напоменуо да наша „господа" није она „господа у руском смислу" и да „нисмо ми овде руски кнежеви и јункери који дрмају државом и народом", објашњавајући да је „господство" југословенске господе ситно у односу на ове.[10]

Једна од првих инстанци државне власти коју је требало конституисати у заједничкој држави поред владе, била је скупштина. У том правцу је ишла тежња регента Александра кад је објавио свој манифест 6. јануара 1919. у којем је представио основне принципе о оснивању и попуњавању Привременог народног представништва. Према овом регентовом обрасцу, југословенска легислатива би се попунила здруживањем представника парламента у Краљевини Србији, Народног већа, затим кооптирањем одређеног броја посланика ван ових институција, те од накнадно изабраних делегата на скупштинама у Војводини, Црној Гори и Македонији. Према расподели, број посланика који је Хрватска са Ријеком и Међумурјем делегирала био је 60, а међу њима је био и др Стеван Симеоновић Чокић, који је као некадашњи заступник Хрватског сабора а по ослобођењу члан пленума Народног већа СХС у Загребу и заменик члана средишњег одбора овог тела, имао загарантован мандат у Привременој скупштини.[11]

Приликом конституисања Привременог народног представништва дошло је до спора око броја мандата који су требали да припадну тек основаној Демократској странци у Војводини, а који би били делегирани у централни парламент. Сукоб радикала и демократа избио је због три мандата од предвиђених 24, који су према ранијем споразуму између странака у Војводини припала демократама а које су радикали, према сведочењу демократа, приликом избора у Великој народној скупштини у Новом Саду 27. фебруара 1919. доделили другим посланичким кандидатима блискима Радикалној странци. Спор се пренео у Верификациони одбор Привременог представништва, у којем је Симеоновић Чокић имао завршну реч образлажући раније тврдње демократа

9 Исто, бр. 17, 14. 12. 1918.

10 Исто, бр. 21, 28. 12. 1918. Иако текст није потписан, сестра Стевана Симеоновића Чокића Теодора Петровић потврдила је да је њен брат аутор. Душан Попов, *Српска штампа у Војводини 1918–1941*, Матица српска, Нови Сад 1983, 28.

11 Neda Engelsfeld, *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca – Privremeno narodno predstavništvo*, Zagreb 1989, 77, 79, 81, 100–101; *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu 1918–1919, izabrani dokumenti*, Zagreb 2008, 86, 90.

да Велика народна скупштина није имала компетенције да изврши избор делегата из Војводине за парламент и да је у ту сврху управо због гломазности тог тела и немогућности редовног сазивања, своја извршна овлашћења пренела на ужи одбор састављен од 50 чланова. Велики народни савет преузео је право да доноси уредбе а самим тим и да изабере посланике са територије Војводине за Привремено народно представништво.

Међутим, како радикали нису имали апсолутну већину у Савету, искористили су резолуцију према којој је Скупштина могла да се састане по позиву од 200 њених чланова а у којој су радикали имали примат, како би извршили избор делегата. Ово је довело до разлаза између радикала и демократа у Скупштини и Савету и напуштања ових установа од стране демократа, након чега је Скупштина приступила избору посланичких кандидата међу којима и ова спорна три делегата (др Душан Јојкић, Коста Шевић и Јован Вујић). Један од аргумената који су радикали користили у овој расправи јесте био тај да је расподела мандата учињена према политичкој снази постојећих партија у Војводини пре рата (радикали 13, социјалдемократи и Буњевци 4, демократе 2 и Словачка странка 1) и да демократе према таквом тумачењу не заслужују ниједан глас, јер нису имали успостављену странку у том периоду. Оваква интерпретација радикала је дала повод Чокићу да закључи да ако се мери утицај странака од пре рата, треба узети у обзир и изборе за Народно-црквени сабор у Карловцима 1910. када су „од 12 посланика изабрани у Банату 10 демократа, а само два радикала", инсистирајући да ако се на овај начин посматра избор делегата „а на послетку и друге странке представљене су овде већином по сразмери која је тада установљена у години 1910–1912" узме у обзир резултат демократских група за Сабор у Карловцима. На крају, Верификациони одбор је усвојио жалбу демократа и донео дефинитивну одлуку о поништењу мандата које су радикали изабрали и наложио да се на њихово место поставе посланици из Демократске странке, што су ови и учинили и делегирали др Богдана Гавриловића, др Славка Шећерова и Петра Коњовића.[12]

Војвођанске демократе, које су до 1914. године фукционисале као неформална група, по окончању рата су приступиле организованијем утемељењу своје странке.[13] У склопу поменутих активности, у Новом Саду су покренули

12 *Stenografski zapisnici Privremenog narodnog predstavništva, 21. Sednica, 15. 5. 1919*, Загреб 1920, 484–488; Branislav Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, Beograd 1979, 30–31.

13 Југословенска демократска странка је основана 15. фебруара 1919. у Сарајеву, а један од главних протагониста конституисања ове партије био је Светозар Прибићевић, лидер Самосталне српске странке, којој је припадао и Чокић. Војвођанска организација демократа настала је неколико дана пре на састанку у Београду са тежњом да буде што валиднији конституент приликом установљавања ове југословенске странке. Демократска странка је дефинитивно формирана 11. априла 1919. када су се фузионисале посланичке групе тзв. демократске

гласило *Јединство* у којем је изразито учешће у писању уводника узео Стеван Симеоновић Чокић.[14] У једном таквом чланку, под насловом „Демократе, напред!" Чокић у кратким цртама истиче круцијалне појединости из програма у којима ова странка сматра „народно јединство Срба, Хрвата и Словенаца темељем нашег државног уједињења и да то уједињење хоће да очува у једној чврстој, монархички уређеној али парламентарно владаној демократској држави са народном династијом Карађорђевића на челу, са јединственом легислативом и владом а децентрализованом управом и широком самоуправом... да сви грађани, племена, вере и народности буду једнакоправне, да личне и политичке слободе буду уставом и законом ујамчене, да све особне и сталешке привилегије нестану а пут буде отворен само способности и карактеру".[15]

Поред ангажовања у политици на државном нивоу, Чокић је био посвећен локалним приликама у Сремским Карловцима. Водио је своју адвокатску канцеларију, а 1919. централне власти именовале су га у службу краљевског јавног бележника у Сремским Карловцима.[16] У другој половини 1920. кратко се налазио на челу свог родног града,[17] а о својој оставци писао је неколико година касније у листу *Јединство* реагујући на натпис у радикалским новинама *Застава*. Наиме, у овом гласилу је објављен чланак под насловом „Триста, без Чокића ништа" у коме су изложене оптужбе да је један притвореник пребијен насмрт и да су виновници овог дела хтели заташкати свој злочин уз помоћ управе града на чијем челу се тада налазио Чокић. Даље се у тексту наводи да је управо због овога случаја Чокић, када је једном приликом срео свог наследника на месту начелника, „претећи 'упозорио' на своје везе у Вуковару и Загребу". Такође, Чокићу је упућена инкриминација да је ускратио бирачко право „сугрђанима који са Чокићевим Франковцима и Радићевцима, доказаним прогонитељима Срба за време рата, нису хтели да уђу у градско веће, док се Чокић са њима могао слизати тек да се докопа начеоништва".[18] У свом одговору, Чокић доводи у питање интегритет коалиционе владе радикала и демократа наглашавајући да је управо он због споразума ових двеју странака „дао оставку на градском начелништву, склонио цело веће на оставку и сам предложио да се радикалским градским заступницима поврати изгубљено

заједнице из *пречанских* крајева и опозиционих странака из Србије, пре свих Самосталне радикалне странке на челу са Љубом Давидовићем. Д. Попов, *нав. дело*, 49–50.

14 Поред објављивања чланака у *Јединству* био је члан Управног одбора Издавачког завода „Даничић" који је објављивао овај лист, а чија је висина друштвене главнице износила 500.000 круна. Све ово сведочило је тежњи да се направи јак покрајински орган Демократске странке који би се популарисао у целој Војводини. Исто, 58; *Јединство*, бр. 8, 30. 4. 1919.

15 *Јединство*, бр. 2, 23. 4. 1919.

16 АСАНУК, фонд: Карловачки магистрат (даље у тексту: ф: КМ), 3678/1919.

17 АСАНУК, ф: КМ, 17/1921.

18 *Застава*, бр. 81, 13. 4. 1922.

бирачко право. И сада долази комесар те коалиционе владе и инспирише... нападаје на мене, чинећи мене одговорним чак и за то, што је полиција под његовом управом убила човека у затвору! Ја не уображавам себи да сам неки стуб режима, али ми се ипак чини да је оваки 'споразумни рад' у влади одиста чудан".[19]

Прилику да политичке партије први пут одмере снаге у југословенској држави, добиле су на изборима расписаним 28. новембра 1920. за Уставотворну скупштину. Срем, који је пре рата у склопу Хрватске био једна од осам жупанија, према административно-државној статистици тај статус је задржао и у новој држави, са седиштем у Вуковару. Област Срема била је подељена на десет срезова, а сви заједно су чинили једну изборну јединицу.[20] На изборима је учествовало осам партија, а на листи Демократске странке Чокић је био кандидован као први заменик према члану 14 изборног закона, док је носилац био Милорад Драшковић, првак демократа и министар унутрашњих дела. Демократе су на овим изборима у сремском изборном округу доживеле пораз заузевши пето место са 3.979 гласова и освојивши један мандат, остајући иза радикала (25.658 гласова), ХПСС Стјепана Радића (9.882), КПЈ (5.575) и Хрватске заједнице (4.333). У Карловцима од 1.130 бирача изашлих на изборе победу су однели радикали са освојених 549 гласова, на другом и трећем месту су били Хрватска заједница и демократе са освојених 310, односно 155 гласова итд.[21] Оставши без мандата, Чокић се у наредним годинама посветио политичком раду унутар Окружног одбора Демократске странке за Срем и месне организације демократа у Сремским Карловцима.

У периоду после доношења Видовданског устава 1921, отпочела су озбиљна политичка превирања у држави узрокована пре свега уставним одредбама које се тичу државног уређења. Националне партије, ХРСС, Словеначка људска странка и Југословенска муслиманска организација нису могле да се позитивно одреде према централистичком уставном решењу што је доводило до политичке кризе која је утицала и на рад коалиционе владе демократа и радикала. Такође, ови процеси у држави имали су директног уплива на раст супротности у Демократској странци, у којој је линија коју је водио Прибићевић сматрала да акценат у даљој политичкој борби треба ставити на круто спровођење централизма, док је с друге стране Давидовић тражио решење у усаглашавању са

19 *Јединство*, бр. 862, 10. 5. 1922.

20 Софија Божић, *Срби у Срему и парламентарни избори у Краљевини СХС*, Споменица историјског архива Срем, св. 7, Сремска Митровица 2008, 9, 11.

21 *Статистички преглед избора народних посланика за Уставотворну скупштину Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, извршених на дан 28. новембра 1920. године*, III део, Београд 1921.

националним опозиционим групама, не би ли на тај начин остварио одређени политички утицај насупрот радикалима.[22]

Чокић је у почетку у вези с овим питањем имао кохерентан однос према две струје у странци, па је тако на састанку месне организације демократа у Сремским Карловцима донет закључак у коме се исказује пуно поверење и једном и другом лидеру, желећи Прибићевићу „да у своме несебичном и патриотском раду истраје до краја, без обзира на све личне нападаје противника", док је Давидовићу исказана потпуна лојалност и пружена подршка „за ствар наше младе демократије и њезине часне борбе за Државно и Народно јединство и велике социјалне задатке у новој Отаџбини". Занимљиво да је истовремено упућен протест против Уредбе из 1922, која је иначе оптерећивала односе између Срба и Хрвата, а у којој је предвиђено да држава буде подељена на 33 територијално-административне области, али само у оном делу у којем је предложено да се град Сремски Карловци и старопазовачки котар доделе Потиској области са седиштем у Великом Бечкереку, истичући да „се овака подела противи животним интересима овог града и целог котара старопазовачког и моли да се градови Сремски Карловци и Петроварадин и котар старопазовачки додели бачкој области са седиштем у Новом Саду како то одговара саобраћајним и економским захтевима".[23]

На наредним изборима одржаним 18. марта 1923. године, демократе су формирале једну листу у већини изборних области упркос постојећем антагонизму унутар својих редова. Чокић се на овим изборима није кандидовао, а носилац листе за цео округ Срема био је др Светислав Поповић, док је посланички кандидат у Старопазовачком срезу био Богољуб Прешић.[24] У Срему су демократе поново доживеле неуспех, заузевши треће место са освојених 6.885 гласова односно 8,4%, остајући иза ХРСС (30.866 или 37,6%) и радикала (26.266 или 32%). У Сремским Карловцима победили су радикали добивши 444 гласа од укупно 1.094 изашлих грађана са бирачким правом, на другом месту је била ХРСС којој је припало 352 гласа, треће место освојиле су демократе са 132 бирача итд.[25]

Врхунац колизије у Демократској странци достигнут је иступањем групе од 15 посланика из представничког клуба демократа у скупштини. Ова скупина је

22 Милош Лекић, *Рефлексија сукоба руководства демократа на војвођанску страначку организацију у партијској штампи 1922–1924. године*, Годишњак Историјског архива града Новог Сада, Нови Сад 2020, 110.

23 *Јединство*, бр. 820, 12. 3. 1922. Мада је Чокић неколико година касније изјавио да се није кандидовао на изборима управо јер није подржавао политику Светозара Прибићевића, још од 1921-22. године. *Народ*, бр. 4, 25. 1. 1925.

24 Исто, бр. 1094, 25. 2. 1923.

25 *Статистика избора народних посланика Краљевине СХС одржаних 18. марта 1923. године,* Београд 1924, 105.

касније основала Самосталну демократску странку на челу са Прибићевићем, а један од битних услова за развој нове партије био је борба за присталице са дојучерашњим друговима. База Прибићевићеве групе у овој борби била је у Хрватској, где су задржали доминантан утицај, као и у БиХ. Давидовићева група је своје упориште задржала међу одборима у Србији, Црној Гори и Македонији, док је раскол демократа најеклатантнији био у Војводини, где је дошло до цепања свих већих страначких одбора.[26]

Чокић је, остајући лојалан Давидовићу, убрзо дошао на чело демократа у Срему као председник окружног одбора странке и постао један од најагилнијих пропагатора новог страначког смера. Према сведочењу Чокићеве сестре неколико деценија касније, на њено питање зашто је напустио Прибићевића он јој је одговорио: „ја се са њим нисам разишао, али се у много чему више са њим не слажем, јер није у правом смислу речи демократа, већ је постао аутократа и не да ником доћи до речи. Знам да Давидовићеви политички квалитети немају нарочито високу вредност, али је он лично у пуној мери поштен човек".[27]

Давидовићеви следбеници су након разлаза са *Јединством* основали страначки орган *Народ*, који је подупирао нову идеолошку структуру Демократске странке, садржану пре свега у другачијем приступу решавању националних проблема. Први уводник у овом листу написао је Чокић под насловом „За политику г. Љубе Давидовића". У њему је језгровито изложио не само укупне околности у држави већ и ново становиште демократа, и истакао да је проблем државног уређења „решен" брзоплето и непромишљено. Подвукао је да је став демократа према овом најтежем политичком питању под утицајем Светозара Прибићевића од самог почетка био фатално погрешан и да је некадашња Хрватско-српска коалиција била најпозванија да посредује између Хрвата и Срба у новој држави, али да је управо под сугестијом Прибићевића Демократска странка све више заоштравала ситуацију придржавајући се спровођења политике најстрожег централизма. На тај начин, како образлаже Чокић, дошло се до момента када су „Срби остали усамљени... владали без Словенаца и против Хрвата. А да би могли уопште владати морали су Демократе да се стално удружују с Радикалима представницима саможиве и не баш одвише чисмењене чаршијске политике", жртвујући свој програмски и страначки интегритет, закључујући да је иницијатива Љубе Давидовића о склапању споразума са Стјепаном Радићем и његовим ХРСС-ом и осталим опозиционим националним странкама стигла у прави час.[28]

---

26 Branislav Gligorijević, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 1970, 364–365.

27 Т. Петровић, *нав. дело*, 481.

28 *Народ*, бр. 1, 6. 9. 1924.

Одмах по иступању из редова демократа, Прибићевићеви самосталци приближили су се радикалима са којима су формирали владу, познату још и као Пашић–Прибићевић влада, која је на челу државе била само два месеца. Њу је заменио кабинет Љубе Давидовића у који су ушле странке Опозиционог блока (ДС, Словенска људска странка и Југословенска муслиманска организација) и ХРСС. Улазак чланова ХРСС у Давидовићеву владу, Чокић је поздравио у тексту под насловом „Знаци оздрављења" у ком је истакао да „половина грађана ове државе одметнула се и само чекала слом. А за непуна два месеца владе Народног споразума почињу стизати из Загреба гласови какви се оданде нису чули још од октобра 1918! Народно уједињење постаје од слова на папиру – жива снага... Они који доскора нису признавали ови Државу, који нису хтели ни завирити у Скупштину и ништа чути о Србима, они сада улазе и у Скупштину и у владу, да деле са нама осталима и зло и добро".[29]

Након оставке Љубе Давидовића на месту председника владе, мандат је повратила трећа Пашић–Прибићевићева влада која је у суштини била изборна влада, јер није имала већину у парламенту, због чега је краљ расписао нове изборе. Пред изборе најављене за 8. фебруар 1925, режим је санкционисао ХРСС посредством Закона о заштити државе, због прикључења ове странке Сељачкој интернационали, која је била под контролом Комунистичке партије Совјетског Савеза. Чокић је у тексту „Тражи се један Тарабокија" поистоветио забрану рада ХРСС и судским прогоном њених вођа са загребачким велеиздајничким процесом из 1909. Оптуживши Пашића и радикале да са ХРСС поступа управо исто, изразио је наду да се са оптуженима неће опходити као са руководством Хрватско-српске коалиције на поменутом процесу.[30] И заиста, суд није нашао за сходно да одобри тужбу, пошто су докази на суђењу Радићу били лабави, па ипак је владајућа већина посредством државног апарата успела да руководство ХРСС држи у затвору, али упркос томе странка је успела да истакне кандидатске листе.

Стеван Симеоновић Чокић је на овим изборима био носилац заједничке листе у Срему, коју су чинили поред демократа и Независна радикална, Словачка и Мађарска странка као и група др Живка Бертића.[31] Очекивања ове коалиционе листе била су оптимистична, међутим, на изборима су доживели дебакл освојивши 841 глас или 0,9%. Убедљиву победу су однели радикали освојивши 41.129 гласова (44,6%), друго место је освојио ХРСС са 27.359 добијених гласова (29,8%), а количник за добијање мандата су успели да достигну и самосталне демократе са освојена 9.524 гласа (10,3%). У Карловцима су победили радикали са 490 гласова, други су били ХРСС са 429 гласова а

29 Исто, бр. 3, 20. 9. 1924.
30 Исто, бр. 5, 18. 1. 1925.
31 Исто, бр. 2, 14. 1. 1925.

самосталне демократе треће са 188 гласова. Чокићева демократска листа добила је 53 гласа и заузела шесто место.[32]

Након избора, политичке прилике су постале сложене, пошто је коалиција радикала и самосталних демократа имала тесну већину у парламенту помоћу које су и формирали владу. С друге стране, опозиција је формирала Блок народног споразума и Сељачке демократије, организацију за коју је предвиђено чвршће устројство уместо ранијег коалиционог деловања, која би имала свог председника, извршни одбор (ужи и шири) и пленарну седницу посланика Блока (139 мандата).[33] Чокић је у свом прилогу под називом „Заједница народног споразума" изразио очекивање да ће ова организација формирајући један посланички клуб бити спремна да изради „заједнички програм сутра, а стапање у једну странку прекосутра, то је неминовна последица партијског развоја из блока –заједница, из заједнице – јединствена странка". Међутим, приближавањем Стјепана Радића радикалима и њиховом вођи Николи Пашићу, које је резултирало формирањем заједничке владе у јулу 1925, узрокован је распад Блока народног споразума а такође и слом Националног блока радикала и самосталних демократа.[34]

Нову владу Чокић је у први мах окарактерисао као владу кратког века, сматрајући да је ХСС у њу малтене натеран како би добили заштиту грађанских и политичких права, мимо своје воље, жртвујући „своју државно-правно идеологију зато, да спасу го живот својих људи и стекну заштиту власти у држави". Такође, сматрао је да због неспособности да се пронађе средња линија између српских и хрватских интереса чини само штету овом споразуму толико важном за државу.[35]

Већ у наредном броју *Народа* у тексту под насловом „Споразум II" Чокић је, ревидирајући свој став, истакао најпре да од овог споразума најјачих националних партија корист може да се извуче у порасту међународног угледа државе, будући да су водеће силе поздравиле овакав расплет парламентерне кризе након избора. С друге стране, у унутрашњој политици, Чокић је приметио да ће сада ове две странке *силом логике* морати да напусте своје „јевтино демагошко гледиште и упусте се у практичну сарадњу на заједничком делу стварања ове нове државне заједнице". Такође, подвукао је да је ова корист нарочито видна у хрватском случају, „где се напушта неплодан пасивитет и држање широких хрватских маса по страни, да се потражи решење хрватских

32 *Статистика избора народних посланика Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца одржаних 8. фебруара 1925. године*, Београд 1926, 101–102.

33 У стварању овог Блока, фебруара 1925, учествовале су ДС, ХРСС, СЛС, ЈМО и Независни радикали Настаса Петровића.

34 *Народ*, бр. 11, 1. 3. 1925; B. Gligorijević, *nav. delo*, 204.

35 Исто, бр. 32, 26. 7. 1925.

невоља на правом месту, у Народној скупштини и учешћем у влади". За радикале је изнео гледиште да су први пут до сада поделили власт са неким ко им је дорастао и да Пашић „зависи од г. Радића исто онолико колико и Радић од њега... и да је Радикалска свемоћ сада добила озбиљан коректив". Напослетку, дотакао се и свог некадашњег партијског колеге Прибићевића, за кога је закључио да је губитком власти коначно сведен на праву меру, одакле неће моћи да омета процес консолидације у држави, предвиђајући му политичку будућност у „локалним чаркама и зађевицама" које више приличе његовој „болесној борбености" која га је и ометала да „се попне до схватања правог државника". На крају је резимирао да је овај споразум тек предигра за један трајан и коначан споразум између сва три народа који „може довршити једино г. Љуба Давидовић".[36]

У периоду владе Пашић–Радић читава се опозиција, а пре свих демократе, преоријентисала на сређивање унутарстраначких прилика, као и на осмишљавање нових порука бирачима градећи на тај начин нову идеолошку позицију. Једна од таквих матрица била је критика централизма и његових последица по економски развој покрајина и државе уопште. За војвођанске демократе један од главних страхова било је стварање *пречанског фронта* насупрот државном централизму. У свом тексту „Криза централизма", Чокић је упозоравао да се већ и радикалски бирачи у Војводини све гласније буне против Београда и да терет све теже свакодневице потискује националне осећаје, што укупно представља „озбиљну опомену да са данашњим уређењем нису више незадовољни само Хрвати, Словенци, ни народне мањине, него да су незадовољни и Срби у својим новим покрајинама". Кривца за стварање оваквог фронта, Чокић види у режиму Николе Пашића, и његовом безобзирном економском потисикивању и исцрпљивању „нових крајева са стране повлаштених предузимачких група које су веома близу главним људима данашње централне управе", и наводи да његова „исцеђивачка и развраћена политика велико-београдске чаршије" може подстаћи да се сви „пречани" без обзира на „племе, веру и партију" удруже на економској основи против „Београда и његовог централистичког апсорбовања скоро целокупне земаљске привреде". Према Чокићевом схватању, ствари у држави су доведене пред саму алтернативу „или децентрализација власти или стварање пречанског фронта против Београда и Србије", при чему се деконцентрација власти из руку Београда треба извршити путем законског предлога о широким самоуправама Демократске странке, а у крајњој инстанци, ако то није довољно да се трајно реше размирице у земљи, приступити ревизији Устава.[37]

36 Исто, бр. 33, 2. 8. 1925.
37 Исто, бр. 1, 7. 1. 1926.

Истовремено, док је трајао процес консолидовања, демократе су пажљиво посматрале рад коалиционе владе радикала и ХСС која је често упадала у кризу због развоја супротности унутар својих страначких редова. Јак ударац радикалима задало је издвајање групе Љубе Јовановића из посланичког клуба, док се у ХСС-у одвојила група посланика око др Николе Никића, чиме је парламентарна већина владе Пашић–Радић била доведена на ивицу опстанка. Чокић је у свом спису „И они раде за нас" уочио да централна питања као што су „оскудица капитала, смањивање рада и предузимљивости, незапосленост, потпуни застој у промету, порески терети и корупција" и даље немају одговор, али и да поред свих ових тешких питања има нешто добро у свему томе, а то је да ће се због раскола унутар странака које чине владајућу већину, умерени и пристојни чланови ових партија померати све више ка демократама са интенцијом да „образују једну нову, велику и здраву политичку формацију која ће пуним правом моћи повести истинску политику Народног споразума".[38]

Управо у овом правцу промишљања политичке будућности Демократска странка се удружила са Југословенском муслиманском организацијом у септембру 1926. Чокић је формирање Демократске заједнице, између ДС и ЈМО, пропратио позитивним коментаром у тексту под насловом „Пред новим груписањем" и изразио оптимистично уверење да је на овај „начин учињен један огроман напредак у нашој партијској и може се мирно тврдити чак и у нашој државној политици. Чисто племенске и чисто верске организације почињу ликвидирати и ликвидираће временом потпуно", те је закључио да померање партијских снага постаје све видљивије и да води ка новом груписању које уз опрезан рад може довести до смиривања страсти у држави.[39]

Након смрти Николе Пашића у децембру 1926, у Радикалној странци дошло је до сукоба око питања наследника на месту председника партије. Конфронтација која је тињала још раније због сарадње са ХСС, сада је имала другачију природу и дубинску поделу која је оптерећивала рад извршне власти, будући да је посланички клуб радикала често опонирао својим страначким друговима у влади. Никола Узуновић, који је заменио Пашића на месту председника владе у априлу 1926, а није успео да превазиђе супарништво и приволи завађене стране на нормалан рад у скупштини и влади, смењен је и на његово место је дошао Велимир Вукићевић, који је саставио кабинет у који су ушли и представници Демократске заједнице у априлу 1927, што је уједно значило и крај коалиције са ХСС.

О овој влади, чији је главни задатак био да спроведе изборе, Чокић се похвално одредио и у свом чланку насловљеном „Пред изборима" истакао: „сви избори у овој земљи после 1918, вршени су против Демократске странке, за

38 Исто, бр. 18, 22. 5. 1926.
39 Исто, бр. 38, 9. 10. 1926.

рачун радикала, док су ови били сложни. Сада када је требало извршити неку анкету међу радикалским бирачима и кад је за ту задаћу одређен неутрални г. Вукићевић, који није ни пашићевац, ни узуновићевац није се могла више обићи ни Демократска заједница, јер је то не само пружало гаранцију да ће се посао извршити објективно него и да се он неће вршити на рачун Демократије и на њезину штету... под овим условима демократи су пристали да уђу у изборну владу. Демократска заједница је данас најбоља гаранција да ће се ти избори извршити објективно и у пуној слободи".[40]

Околности за Чокићев рад у оквиру Демократске странке у овој изборној години биле су у знатној мери измењене. Најпре је био замењен на дужности председника обласног одбора странке за Срем и на његово место је изабран Милан Попов, инжењер из Земуна. Чокић је остао члан одбора као представник месне организације демократа из Сремских Карловаца.[41] Међутим, и даље је фигурирао као један од кандидата и носилаца листе демократа за сремску област. Поред њега сремске демократе су желеле да виде као свог носиоца и др Војислава Маринковића, првака странке из Београда.[42] Пошто је Маринковић одбио кандидатуру, одржана је конференција сремског окружног одбора, на којој је Чокић добио исти број гласова делегата, седам, као и др Милан Ђ. Милојевић, амбасадор Краљевине СХС у Бечу, док су Милан Грол и др Милош Радосављевић добили по један глас. Овај спор разрешио је Извршни одбор демократа у корист Милојевића и њега поставио за носиоца изборне листе.[43]

На изборима одржаним 11. септембра 1927, у Срему је изашло 17 листа, од чега су радикали изашли у чак четири колоне. И поред овога, демократе су поновиле неуспех заузевши десето место са 1.927 гласа или 2,3%. Овом поразу није допринео ни излазак демократске дисидентске листе Дамјана Керечког, некадашњег секретара сремског окружног одбора, будући да је он заузео последње место са освојених 187 гласова (0,2%). Победу су однели радикали, односно листа коју је кандидовао Божидар Максимовић, са добијених 19.040 (23,1%), друго место је освојила ХСС (16.377,односно 19,8%), а на трећем месту су биле самосталне демократе са доста поправљеним резултатом – 13.152 гласа (15,9%), а уједно и последња листа која је освојила мандате. У Карловцима је тријумфовао ХСС са освојених 350 гласова, други су били самостални демократи са 266 гласова, а листа демократа освојила је шесто место са 52 гласа.[44]

40 Исто, бр. 17, 1927.
41 Исто, бр. 14, 2. 4. 1927.
42 Исто, бр. 27, 2. 7. 1927.
43 Исто, бр. 31, 30. 7. 1927.
44 *Статистика избора народних посланика Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца одржаних 11. септембра 1927*, Београд 1928, 160–161

Након атентата у скупштини на прваке ХСС у јуну 1928, проглашена је диктатура краља Александра 6. јануара 1929. којом је санкционисано распуштање скупштине и забрана рада свим политичким странкама и удружењима. Тек погибијом краља у Марсељу октобра 1934, стеге његовог личног режима су почеле да попуштају, па су партије напуштале дотадашњи пасиван положај и отпочеле да се укључују у политички живот. После периода шестојануарске диктатуре, многе парламентарне странке из ере Краљевине СХС остале су ослабљене, будући да је већи број виђенијих њихових чланова представљао упориште режима диктатуре, тако да су биле упућене на конкретнију сарадњу између себе. Ово је резултирало формирањем Удружене опозиције, у коју су поред демократа ушли и представници Сељачко-демократске коалиције (ХСС и самосталне демократе), Савеза земљорадника и ЈМО, док су радикали и Словенска људска странка прогласили апстиненцију. Заједничка листа Удружене опозиције је на изборима расписаним за 5. мај 1935. освојила 1.075.389 гласова (37,32%) насупрот владиној листи Богољуба Јевтића, за коју је гласало 1.748.024 бирача (60,65%).[45]

У обнову рада Демократске странке Чокић се укључио као члан Главног одбора. Није се кандидовао на изборима 1935. у име Удружене опозиције, али је имао значајан допринос у израђивању новог политичког промишљања партије у питању националног и државног уређења. На првом састанку Главног одбора демократа у јуну 1937. истакао је: „пре свега морамо се потрудити да тачно разумемо суштину хрватског незадовољства, јер људи који се међусобно не разумеју неће се никад споразумети. Наш рад на јединству пре балканских ратова и Светског рата био је доста кратак и није продро у најшире слојеве хрватских маса. После Светског рата ти најшири слојеви били су изненађени и постали резервисани. Кривицом нашом и њиховом настало је прогресивно размимоилажење, које је довело код Хрвата до потпуног разочарења и до извесне психозе... не треба заборавити да су некада и пре рата све српске странке програмски стајале на гледишту федеративне Југославије. Зашто се данас бојати од свега чак и од оног што мора бити”.[46]

Овај говор имао је нарочито одјека у хрватској штампи, па је тако загребачки *Обзор* у свом коментару подвукао а *Политика* пренела: „демократски прваци премда су се изјаснили за сложен облик државне организације, нису назначили тачно какав облик желе. Ми држимо да су се демократи изјаснили за федерацију, а у том нас поткрепљује и чињеница да су се за такво државно уређење отворено изјаснили у својим говорима др. Иван Рибар, др. Бубало из

45 Мира Радојевић, *Удружена опозиција 1935–1939,* Београд 1994, 40–41.
46 *Политика*, бр. 10436, 14. 6. 1937.

Дубровника и др. Симеоновић-Чокић... осим тога сам израз сложена држава инволвира теоретски пристајање уз федерацију".[47]

Неколико месеци након седнице Главног одбора демократа, партије Удружене опозиције, којима је приступила и Народна радикална странка, потписале су тзв. Народни споразум у Фаркашићу октобра 1937, којим су формулисале заједнички политички програм и чвршће се организовале пред изборе 11. децембра 1938. Заједничкој изборној листи коју су образовале, прикључила се Југословенска национална странка Богољуба Јевтића, а насупрот њих се налазила Југословенска радикална заједница Милана Стојадиновића у чијем саставу су као посебне целине опстајале СЛС и ЈМО. На изборима победу је однела ЈРЗ са освојена 1.643.783 гласа (54,09%), а за УО је гласало 1.364.524 бирача (44,9%).[48]

После избора 1938, Демократска странка је одржала конгрес у марту наредне године, први од последњег редовног сазива 1928, од када се услед отежаних околности није могла одржати ниједна званична партијска скупштина. За све то време Љуба Давидовић је водио и представљао странку уз помоћ чланова који су му остали лојални и као такви презентовали функционере, без процедуралних изборних радњи у партији. На овом страначком форуму, Чокић је изабран за једног од 27 чланова Извршног одбора, који је представљао врховни орган странке. Био је именован и за члана сталног састава Главног одбора, који је од тада званично водио послове странке.[49]

Пред почетак Другог светског рата на територији Југославије, услед неслагања са одлуком државног руководства да приступи Тројном пакту, дошло је до војног пуча 27. марта 1941. на чијем челу је био генерал Душан Симовић. У својим *Сећањима*, Чокићева сестра наводи да му је генерал Симовић нудио министарску позицију у пучистичкој влади, али да је он то категорички одбио.[50] Тројни пакт је 6. априла објавио рат Краљевини Југославији а убрзо потом је проглашена капитулација југословенске војске. Након поделе територије Краљевине Југославије између савезника Тројног пакта, област Срема која је потпала под надлежност новоуспостављене Независне Државе Хрватске, била је под налетом усташке пропаганде и расних законских одредби ове марионетске државе нацистичке Немачке. Међу првима на удару закона нових власти у Сремским Карловцима био је и др Стеван Симеоновић Чокић. Са 17 својих суграђана ухапшен је 19. јуна 1941. и се-

47 Исто, бр. 10438, 16. 6. 1937.
48 М. Радојевић, *нав. дело*, 66.
49 Десимир Тошић, *Демократска странка 1920–1941,* Београд 2006, 113–115, 119.
50 Т. Петровић, *нав. дело*, 451.

дам дана касније пребачен у логор Даница у Копривници.[51] Из Копривнице је крајем јуна депортован са стотинама других логораша у логор Јадовно на планини Велебит, где је, према сведочењу преживелих логораша, са још седам Карловчана убијен 25. јула 1941. године.[52]

У Сремским Карловцима је, иако су били некадашње црквено и политичко средиште Срба у Хабзбуршкој и Аустроугарској монархији, поред већинског српског становништва живела у процентима скоро половина других народа а највише Хрвата и Немаца. Стеван Симеоновић Чокић, потомак старе карловачке породице, што је са поносом истицао, свакако се на почетку своје политичке каријере руководио примером сложене етничке структуре свог родног места, будући да је још као посланик у хрватском сабору наглашавао потребу јединства и слоге између Срба и Хрвата.

Као један од вођа предратне Српске самосталне странке, са својим партијским друговима приликом формирања заједничке југословенске државе инсистирао је на националном унитаризму, односно јединству Срба, Хрвата и Словенаца, заснованом на државном централизму. Овакве концепције самосталци уносе у Демократску странку, која је настала уједињењем са српским Самосталном радикалном партијом. Ипак, приликом израде заједничког политичког програма ови ставови су донекле ублажени под утицајем самосталаца из Србије, па је у програмску платформу уврштен закључак о потреби увођења јачег утицаја администрације у самоуправним јединицама општина и срезова у односу на министарства.

Заоштравање политичких односа у земљи настало због владине уредбе из 1922. о подели државе на 33 области, чиме се намеравала елиминација историјских покрајина, узроковало је кризу и унутар редова демократа. Процес диференцијације мотивисан становиштем како превазићи политичку кризу у држави убрзо је довео до дефинитивног раскола демократа и издвајања групе посланика на челу са Светозаром Прибићевићем који оснивају Самосталну демократску странку, која је остала посвећена гледишту централистичког и унитаристичког курса. С друге стране, они који су остали уз страначког шефа Љубу Давидовића, а међу којима је био и Чокић, прихватили су се ревидирања своје политичке основе у погледу унутрашњег уређења и настојали да се приближе националним опозиционим партијама.

Чокић је у својим јавним наступима, у другој половини двадесетих година, заступао споразум између три главна народа Југославије утемељен на нацрту

51 *Споменица грађанима Сремских Карловаца жртвама немачке агресије и усташког терора и геноцида 1941–1944. године,* Нови Сад 1997, 21–22. Према сећању Чокићеве сестре управо из Копривнице је стигло писмо, последње од њега, у коме је јавио где се налази, да је добро и да ради у некој пилани. Т. Петровић, *нав. дело*, 486–487.
52 *Споменица*..., 30.

о самоуправама, у којима су предвиђена широка административна овлашћења историјским покрајинама са легислативном компетенцијом и финансијском аутономијом, што је у основи чинило захтев за ревизијом Видовданског устава. Касније ће, у годинама пред рат, његов став у крајњем исходу еволуирати ка принципима федералног уређења, објашњавајући овај процес као нужан у изналажењу трајног споразума са Хрватима. Међутим, његове покушаје да на споразуман начин пронађе решење за проблеме који су оптерећивали југословенску државу, од самог њеног настанка, бирачи нису ваљано тумачили, будући да је кандидована политика демократа доживљавала поразе на изборима. Тек је Чокићеве демократске аспирације демантовала европска сурова реалност новог поретка, која је завладала у Југославији априла 1941. године у којој је на стравичан начин изгубио живот.

Miloš Lekić

POLITICAL BIOGRAPHY OF DR STEVAN SIMEONOVIĆ-ČOKIĆ IN THE PERIOD 1918-1941

SUMMARY

This paper gives a short review of the role Dr Stevan Simeonović-Čokić had had in the political events within the Yugoslav state between the two World Wars. This man from Karlovci, lawyer, politician, chronicler of his birth place, publicist, culture worker, he left a remarkable trace in Sremski Karlovci and Srem, as well as at the territory of the former Kingdom of Yugoslavia. In this paper, we shall endeavour to present his engagement through the Democratic Party, where he was a member and a distinguished representative, on the field of political turmoil and struggles that had marked the period of the existence of the Kingdom SCS/Yugoslavia between 1918 and 1941. Democratic party, as well as Simeonović-Čokić himself, found the ideological start point of the young Yugoslav state in the principle of integral Yugoslavship based on centralism. Having understood that this sort of perception led to the aggravated relations in the country, above all with the Croats, they went the evolution way to find the solution for the long-term agreement among the three tribes in Yugoslavia.

000.00(00-00)XXXXXXXXXX
000.00(00-00)XXXXXXXXXX

проф. др Ненад Лемајић
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју
nenadlemajic@ff.uns.ac.rs

СУКОБИ ОКО ЦЕНТРАЛНОГ МИТРОВАЧКОГ ТРГА

Сажетак: Политичке структуре у градовима Војводине и Срема у једном периоду доживљавале су урбане центре својих градова формиране кроз XIX век као препреку стварању модерних градских језгара. Ови проблеми су у неким случајевима решавани компромисом али и бруталним рушењем делова старих језгара неких градова, као и прихватањем архитектонског наслеђа. Рад говори о томе како су се политичке структуре и стручне службе носиле са овом проблематиком у Сремској Митровици.

Кључне речи: урбанизација, градски трг, социјалистички урбанизам, Сремска Митровица, Бранко Василић.

Модерни развој човечанства, чији корени леже у индустријској револуцији XVIII века, а њено највеће убрзање се десило у XX веку, довео је до нових урбанистичких решења у развоју градова. Коришћење нових материјала потпуно је променило урбану слику данашњег света чак и у односу на другу половину XIX века. Модерне јавне и приватне грађевине протежу се стотинама метара увис захваљујући новим структурама и методама градње. Стари делови градова подлегли су пред урбаном динамиком и сачувани су само на фотографијама. Ипак су у већини европских градова сачувана урбана језгра која нас подсећају на XIX век а има и грађевина из старијег раздобља.

Очувана градска језгра су у Србији много ређа. Поготово је то карактеристично за пределе јужно од Саве и Дунава који су до 1830, а неки и неколико деценија дуже, били део Османске империје.

Зашто се у овим градовима нису очувале старе чаршије као што је то случај са градовима у Македонији или на Косову можемо разумети као последицу одређених историјских околности. Османски период историје српских про-

стора доживљаван је као потпуно нелегитиман, као једна врста дуготрајне окупације, а његово наслеђе туђе и супротно европском и нешто чега се требало што пре решити. Поред традиционалне одеће позног османског раздобља урбана архитектура чаршија у Србији свакако је у појавно визуелном смислу највише штрчала.[1] Модерне зграде су зато замениле некадашње чаршије затирући претходно урбано наслеђе чак и испод темеља.

Друкчија је ситуација била северно од Саве и Дунава где су се унутар Хабзбуршке монархије развили слободни краљевски градови или граничарска урбана насеља. Временом су ова насеља по европском моделу у свом центру добила низ репрезентативних зграда углавном насталих у другој половини XIX века, а понеке и раније. Велики узор су имала у престоници монархије Бечу, који је изашао из својих зидина 1857. и затим на месту некадашњег зида у наредне три деценије изградио улицу познату као Ринг (Ringstraße) са најрепрезантативнијим зградама.[2]

Ипак су и језгра ових градова долазила под удар модернистичких решења поготово у периоду после 1945. године.

Социјалистички реализам је био доминирајући правац у разним областима уметничког изражавања у Југославији у периоду после Другог светског рата. Уметност је стављена у службу изградње бескласног друштва и новог социјалистичког човека. У области архитектуре овај правац се испољавао кроз монументалност грађевина и развој општих визура које је требало да указују на стварање новог друштва и новог човека и буду контраст дотадашњој скромној реалности. Гвожђе, челик, бетон, касније и стакло, главни су материјали тог раздобља. Мада је један број јавних зграда у Србији био по обрасцима модернизма и функционализма (од којих је социјалистички реализам много тога преузео) сазидан у периоду пред Други светски рат, тек ће у социјалистичкој Југославији почети да ничу бројни објекти и тргови са јасном асоцијацијом на нову светлу будућност у којој ће човек доминирати природом прилагођавајући је својим потребама и потребама новог социјалистичког друштва. Често су баш у архитектури видљиви и елементи мегаломанских аспирација тадашњег друштва.[3]

---

1 Mark Mazover, *Balkan kratka istorija*, Alexandria press, Beograd 2003, 38–39. Бурни настанак националних држава на Балкану догађао се и кроз потпуну негацији претходног османског периода и враћање на средњовековне узоре који су по правилу били псеудотрадиционални. Такав начин размишљања очувао се често и до данас.

2 *Vienna's Ringstrasse, Nora Schoeller, Alfred Fogarassy, Hatje Cantz.*

3 О различитим теоријама везаним за форме социјалистичког реализма вид. Karel Tajge, *Vašar umetnosti*, *Razvoj sovjetske arhitekture: Obnova klasicizma i traganje za sovjetskim stilom*, 246–247; Charles Jencks, *The Language od Postmodern Architecture*, New York 1984; Greg Carleton, *Genre in Socialist Realism*, Slavic Review, 53/4, Cambridge 1994, 992-1009; Михаил Епштејн, *Постмодернизам*, Београд 1998.

Прве године по окончању Другог светског рата нису биле погодне за веће експерименте у архитектури. Изградња инфраструктура и тешке индустрије била је приоритет нових управљачких структура. Прилике су се почеле мењати почетком педесетих година када је у земљу почела пристизати значајнија помоћ са Запада. Прве успехе у социјалистичкој изградњи требало је глорификовати и на пољу архитектуре у новим градовима који су настајали индустријализацијом дотадашњих варошица и касаба. Аграрни вишкови становништва сливали су се у ове градове који су постајали центри нове социјалистичке индустријализације. Различити нивои политичких руководстава, често се угледајући једни на друге, тежили су да и кроз архитектонска решења укажу на успехе социјалистичке изградње. У већини градова то је било једноставно. Многе варошице некадашње турске паланке у којима је током друге половине XIX века уништено све што је подсећало на претходно турско раздобље (колоквијално називано пет стотина година патње и ропства) нису поседовале архитектонска наслеђа која би могла бити препрека новом социјалистичком граду. Северни део Србије, некада у саставу Хабзбуршке монархије, показао се као препрека тим настојањима. Многи градови и градићи овог подручја имали су значајну традицију урбанизације углавном током XIX века, а у неким случајевима и раније. Сукоби нових визија и потреба и старог наслеђа су се ту морали десити.

Урбано наслеђе војвођанских градова било је везано за традиције урбанизације у Хабзбуршкој монархији било да је реч о ужој Угарској (данашње области Баната и Бачке) или Хрватској (данашњи Срем).[4] Снажна урбанизација Хабзбуршке монархије отпочела је средином века наглим увећањем становништва Беча. Опште друштвене и економске прилике после револуционарне 1848. године нагнале су цара Фрању Јосифа да радикалном одлуком преобликује дотадашњи Беч у модерну индустријску престоницу.[5] На месту древних бедема нићи ће нови булевар, касније назван Ринг, који ће бити образац за урбанистичка решења широм Монархије.[6] Пешта а касније и Загреб даваће тон урбанистичким решењима у угарском делу Монархије.[7] Низ

4 *Просторно планирање у југоисточној Европи до Другог светског рата*, Историјски институт, Зборник радова, књига, 24; Балканолошки институт САНУ, посебна издања 114; Географски факултет Универзитета у Београду, Београд 2011.

5 Anthony Alofsin, *When buildings speaks, Architecture as Language in the Habsburg Empire and Its Aftermath, 1867–1933*, University of Chicago Press, 2006.

6 О Рингу вид. Andreas Nierhaus, *An Urban Revolution*, *The Ringstrasse project and its organization u Vienna·s Ringstrasse, The Book, Hatje Cantz Verlag, Osfildern, 2014. као и Vienna·s Ringstrasse, Nora Schoeller, Alfred Fogarassy, Hatje Cantz.*

7 Вид. Catharine Horel, *Urban change in The Southern cities of the Habsburg Monarchy: Westernization and national ambitions*, у: *Просторно планирање у југоисточној Европи до Другог светског рата*.

градова данашње Војводине и југа уже Угарске копираће основне поставке овог стила. Сремска Митровица је тек донекле могла пратити ова решења. Разлог лежи пре свега у чињеници да је њена значајнија урбанизација праћена ограничењима која је наметао положај у Војној граници.[8] Прве промене су се осетиле тек после развојачења Границе 1881. године. Нове градске власти суочиће се са наслеђем које им је готово случајно оставила дотадашња војна власт. Нови центар града формираће се око дотадашњег војног вежбалишта испред зграде Главне страже. На овом простору убрзо ће нићи градски парк.[9] Поред неколико зграда које су заостале из периода Војне границе обликујући јужну страну трга на источној страни, биће подигнута зграда Петроварадинске имовне општине а касније и зграда Соколског друштва, а на западној најрепрезентативнија зграда тог периода Српски дом. На северној страни је изграђено неколико репрезентативних грађанских кућа, међу којима се издвајају кућа породице Ненадовић и кућа Јелене и Теодора Бајића.[10] Тако су се формирале контуре данашњег главног митровачког трга.

Долазак новог револуционарног поретка значио је промену у свим сферама. Стварао се нови човек а за већину старог места је било углавном у ропотарници историје.

Када се шездесетих година Југославија значајније економски уздигла, формирани су нови урбани центри са високим зградама које су поред практичне примене славиле и достигнућа новог режима. Велики тргови дизани су по свим социјалистичким земљама. Југославија није заостајала. Један такав пример је свакако Трг Маркса и Енгелса (данашњи Трг Николе Пашића) у Београду. Тамо где су се у централним деловима града простирали остаци и традиција османске балканске градње то није био велики проблем. Данашњи Пожаревац, Чачак или Ужице пуни су модерних социјалистичких тргова са огромним високим зградама, у неким случајевима и вишим од десет спратова. Често су ова решења изазивала завист у градовима Војводине, где су политичким структурама а често и грађанима урбана језгра почела представљати проблем јер се није на савршеном месту могао поставити симбол новог времена (најчешће хотел, зграда поште, зграда радничког универзитета или општине). Најдрастичнији пример везан је за изградњу Српског народног позоришта у

8 О Митровици током XVIII и прве половине XIX века вид. Славко Гавриловић, *Митровица трговиште у Срему XVIII и XIX века (1716–1848)*, Београд 1984.

9 О развоју градског парка вид. Оливера Делић, *Приче из парка*, Сремска Митровица 2013. и Александар Декански, *Eo Ipso, монографија о једној митровачкој породици*, Историјски архив Срем, Сремска Митровица 2014, 9–12.

10 Детаљније вид. Марија Вукајловић, *Грађанске куће Сремске Митровице*, Историјски архив Срем, Сремска Митровица 2019, 24–28, 103–106.

Новом Саду и рушење северне стране Јеврејске улице почетком осамдесетих година XX века који изазива полемике до данашњих дана.

Почетком педесетих година нове власти Сремске Митровице пожелеће да своје успехе на пољу индустријализације и електрификације, што је тада било једнако социјализму, искажу и кроз одговарајућа архитектонска решења у центру града. Наслеђена буржоаска урбана решења била су за њих тек техничка препрека на том путу. Узор многим срединама у Југославији а посебно Србији био је београдски Трг Маркса и Енгелса, изграђен по идеалном идеолошком обрасцу развијеног комунизма, довољно велик за масовна окупљања и митинге. Без икаквих додатних садржаја осим споменика Марксу и Енгелсу са фонтаном и прекривен скупим мермерним плочама, личио је на велике тргове у многим градовима Совјетског Савеза.[11] Каснији пример социјалистичког трга настао је у Титовом Ужицу, граду који је свој успон добрим делом дуговао чињеници да је био центар партизанске Ужичке републике 1941. године.

Наравно да су и тадашњи митровачки руководиоци пожелели један прави социјалистички трг. Поготово што је место у послератном периоду доживело изузетну индустријску и демографску експанзију претварајући се од безначајне варошице у средиште среза, индустријски и управни центар Срема.[12] Од сваког таквог центра очекивало се да има велики трг са низом величанствених „социјалистичких" зграда. Пред митровачке урбанисте који су добили задатак да овај проблем реше поставиле су се две препреке. Не само да је постојало урбано језгро из XIX века већ су се ту налазили и остаци некадашњег античког града Сирмијума.[13]

У више наврата долазило је до сукоба концепција у реализацији супротстављних циљева изградње новог социјалистичког центра и очувања старије урбане традиције, како војноограничарске и грађанске тако и оне археолошке,

11 Много касније на Тргу су засађени платани, дајући му ипак какву-такву људску димензију. Дуго времена био је познат и као највеће паркиралиште у граду.

12 О формирању среза и територијалном развоју Сремске Митровице вид. Ненад Лемајић, *Територијално политички развој општине Сремска Митровица* у *Историјски архив Срем 1946–2001*, Сремска Митровица 2001, 79–116.

13 О зградама урбаног језгра Сремске Митровице детаљније Мирјана Жигмундовац, *Проглашена културна добра профане и сакралне архитектуре у Сремској Митровици,* Сунчани сат, 5, 1995, 125–138; Др Илија Бајић, *Прилог упознавању прошлости града Сремске Митровице у XVIII веку*, Сремска Митровица 1951. (прештампано и у *Сунчаном сату*, 24, 51–68); Арх. Бранко Василић, *Споменици архитектуре у Сремској Митровици и околини*, Сремска Митровица 1952. (прештампано и у *Сунчаном сату*, 24, 69–82); Гордана Прица – арх. Бранко Василић, *Архитектура у XVIII и XIX веку*, *Сремска Митровица* (монографија), Сремска Митровица 1969, 148–155; Ђенана Златкић, *Програм ревитализације старог градског језгра Сремске Митровице*, Завод за заштиту споменика културе Сремска Митровица *Споменица 1961–1996*, Сремска Митровица 1996, 109–121.

везане за остатке Сирмијума. Промена концепција и планова довела је до недоследних решења чије се последице виде и данас.

Већ у периоду непосредно по окончању Другог светског рата крајем 1945. архитекте и инжењери запослени у разним градским службама одлучили су да раде на изради регулационог плана града као предуслова будуће планске изградње. После неког времена за главног пројектанта одређен је реномирани архитект Милорад Нантовић из Београда. Планови су због разних разлога каснили годинама а раних педесетих дошло је до размимоилажења концептуалне природе, а различита мишљења су се највише преламала око самог центра града. Међу онима који су се супротставили изградњи новог социјалистичког трга посебно се истицао Бранко Василић, директор Музеја Срема, архитекта по образовању.[14]

У првом пројекту који је разматран фебруара 1953. било је предвиђено да се са западне стране парка изгради саобраћајница које би спајала садашњу улицу Ћире Милекића и Пинкијеву поред зграде Српског дома,[15] а да се јужно од Пинкијеве изгради паркирни трг који би оивичавале две улице са истока и запада пружајући се ка реци Сави.[16]

Средином педесетих овај сукоб је достигао врхунац. Наиме, концепт новог социјалистичког трга је попримио још радикалније форме. Нови предлог је предвиђао рушење читавог комплекса зграда како би се формирали нови трг, мали парковски део и паркирни трг јужно од Пинкијеве улице. У нови центар града требало је сместити пет репрезентативних објеката (зграда НОО, Робна кућа, зграда Стамбене заједнице, Народни универзитет и стамбена зграда). Да би се добио потребан простор, требало је срушити 13 грађевинских објеката, солидно грађених од тврдог материјала. У једној петицији Василић је истакао да је већина ових објеката и по величини и по квалитету градње значајна (Зграда СУП-а, Зелено дрво, Нова зграда у дворишту СУП-а, пошта и др.). Ових 13 зграда које се предвиђају за рушење, како наводи Василић, садржале су око 30 стамбених јединица, 10 локала, 1 кино-дворану, 1 банку и велики број градских просторија.

Одушевљење новим тргом исказано је кроз чланак у локалним Сремским новинама:

---

14 О Бранку Василићу вид. Петар Милошевић, *Архитекта Бранко Василић, први директор Музеја Срема*, Сунчани сат, 5, 109–121. и *Знамените личности Срема од I до XXI века*, Музеј Срема, Сремска Митровица 2003, 245–246.

15 О српском дому Донка Станчић, *Из живота архитекте Владимира Николића*, Сунчани сат, 4, 1994, 147–156.

16 Завод за заштиту споменика Сремска Митровица, Документација, Текстови архитекте Бранка Василића.

„*Зато уз помоћ макете није тешко дочарати коначне контуре административног центра. А то сазнање уме да понесе и одушеви. Јер расту зидови нове поште, до ње се предвиђа зграда војног одсека. Нове зграде Среског народног одбора и Среског комитета Савеза комуниста и других организација такође су саставни део новог центра. С друге стране улице довршавају се зграде Среског суда и Завода за социјално осигурање. Између њих израшће зграда ДОЗ-а* (осигуравајућег завода)*, а до СУП-а експрес ресторан са кафаном. Каква ће нова грађевина и када израсте уместо данашње зграде Секретаријата унутрашњих послова још је под знаком питања.*

Није тешко замислити продужење улице Бориса Кидрича (данашња Краља Петра I) *кроз парк, па управо до Саве. У том делу доминираће Раднички универзитет, прва осмоспратница, која ће се градити иза садашње поште* (данас Историјски архив Срем)*. Кад нестане блок на тргу Маршала Тита* (данашњи Трг Ћире Милекића) *од аптеке до продавнице „Звезде" на углу, центар ће понајвише изменити свој лик. Ту ће бити празан простор за паркирање па ће пуцати видик на грађевине нове општине са стамбеним зградама, салама и пословним просторијама. Док год нова општина не буде готова испред ње се неће рушити постојећи блок*."[17]

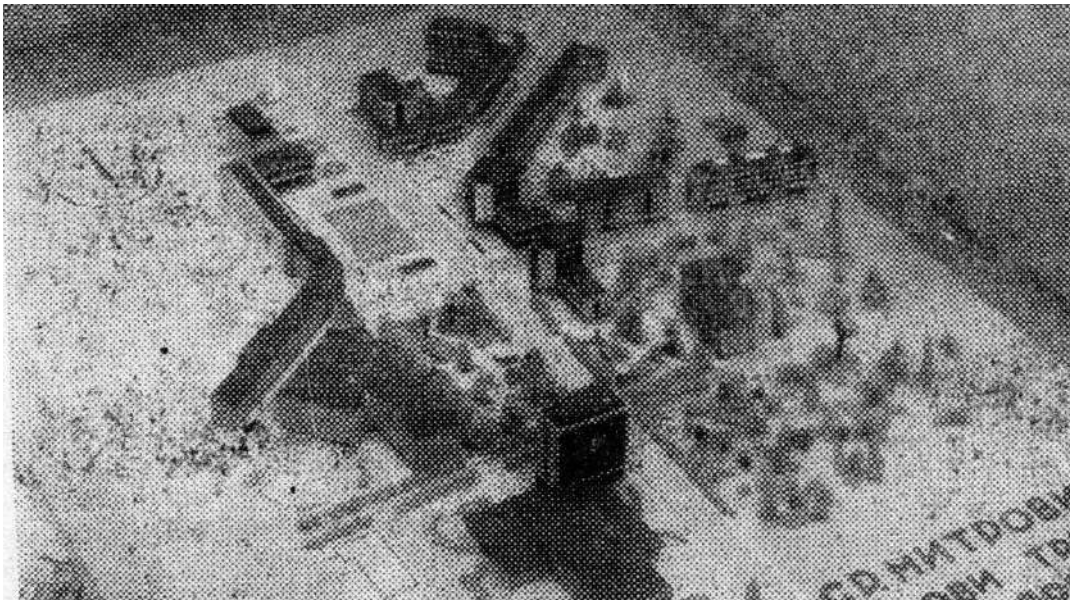

Макета пројекта центра града, Сремске новине, 4, 28. јануар 1961.

17 *Сремске новине*, 4, од 28. јануара 1961.

Сремске новине извештавају да то још увек није коначно и апсолутно решење а да ће поред струке своју реч исказати и зборови бирача.[18]

Овај предлог је убрзо изазвао бурну реакцију дела струке која је узвратила контрапредлогом да се ти нови објекти подигну јужно од Пинкијеве улице на слободном простору тадашњег Пионирског парка (и данас празан простор иза зграде Историјског архива Срем) и околног терена.

Тај простор, истакли су, може се слободно формирати у трг величине и облика какав се жели а зграда НОО, универзитета и хотела могу се ситуирати као слободностојеће, како би карактеру ових зграда најбоље и одговарало.

Да ли због значајних средстава које је требало уложити у рашчишћавање терена за велики трг или због супротстављања и савета струке, политика је одустала од ове идеје. Пошта је саграђена на ивици тог простора на углу данашње улице Краља Петра и Трга Светог Димитрија а хотел на простору јужно од улице Пинкијеве као слободностојећи објект, остале зграде су премештене на друге локације или нису грађене. Изградња хотела довела је у опасност читав јужни део Пинкијеве улице са низом грађевина из војноградничарског периода. Због тога је архитект Василић анимирао низ установа и стручну јавност, на првом месту Покрајински завод за заштиту споменика и Матицу српску. Колико је ситуација била драматична видимо из писма које је упутио Одељењу за уметност Матице српске и њеном секретару др Дејану Медаковићу:

„*Напомињем, уједно, да је урбанистичким решењем центра града Сремске Митровице предвиђено рушење не само неких војно-граничарских зграда <u>већ и уништење целокупног војно-граничарског амбијента</u>.*

Ово урбанистичко решење центра озбиљно је критиковано од стране наших најеминентнијих стручњака, архитеката, урбаниста, археолога историчара уметности, конзерватора и др. из Новог Сада и Београда.

Научно одељење Матице српске и Историјско друштво АПВ својеодобно су и службено известили Музеј Срема а преко овога и надлежне власти као и пројектанта, да принципијелно стоје на становишту, да све трговине материјалне и духовне културе које су у вези Војне Границе <u>треба ставити под заштиту</u>. Надаље, да граница као специфични оквир у којем су наши народи с једне стране чували своју слободу од укмећивања а Европу од Турака с друге, има своју одређену <u>историјску вредност</u>.

И поред свих упозорења надлежних власти и пројектанта урбанистичког плана, НОО остаје код одлуке рушења војно- граничарских објеката у <u>најскорије време</u>.”[19]

---

18 Исто.

19 Завод за заштиту споменика Сремска Митровица, Документација, Текстови архитекте Бранка Василића.

Интервенције које је Василић учинио имале су неке резултате па је Покрајински завод за заштиту споменика културе АПВ 23. јула 1963. Скупштини општине Сремска Митровица упутио допис да је на основу закључака са састанка одржаног 23. марта 1963, коме су присуствовали представници Урбанистичког друштва Србије, Археолошког друштва Југославије и Друштва конзерватора Југославије те представници Скупштине општине а са темом Сирмијум и урбане целине XVIII и XIX века у урбанистичком планирању општине Сремска Митровица и закључака који су са тог састанка достављени, одлучио да под заштиту стави следеће зграде:

1. Зграда главне страже (Стара пошта) у Пинкијевој улици бр. 3. Зграда је постављена испред градског парка.
2. Стан пуковског лекара (Дом народног здравља) у Пинкијевој улици бр. 4. Једноспратна зграда једноставне фасаде.
3. Стан војног судије (Дом народног здравља) у Пинкијевој улици бр. 5. Приземна зграда без архитектонских украса, западно од куће је изграђен декоративни улазни портал.
4. Судска зграда (бивши Средски суд), Пинкијева улица бр. 6. Једноспратна зграда без архитектонских украса.
5. Седиште бригаде (Окружни суд) у Пинкијевој улици Приземна зграда на којој је дозидан спрат 1900. године. На источној страни је отворено степениште са улазом и барокном настрешницом. Парапет степеништа украшен је на почетку лавовима из римског доба.

Завод је замолио општину да приступи извођењу препорука те да означене грађевине сматра објектима споменичке вредности и не нарушава њихов интегритет било каквом грађевинском делатношћу.[20]

Без обзира на овај допис, и даље је вршен притисак за рушење зграда. У страху да ће зграде заиста бити срушене, Василић је у једном допису из новембра 1963. затражио да се бар технички и фотографски сниме објекти којима је претило рушење. Он је предлагао да се путем конкурса потражи ново решење за приступ хотелу и паркирање возила.[21]

Ипак до тога није дошло, објекти су ускоро срушени а нови хотел „Сирмиум" је почео са радом 1964. године.[22]

---

20 Завод за заштиту споменика Сремска Митровица, Документација, Текстови архитекте Бранка Василића. Писмо Бранка Василића Матици српској од 9. јула 1963.

21 Завод за заштиту споменика Сремска Митровица, Документација, Текстови архитекте Бранка Василића. Писмо од 19. новембра 1963.

22 Идејни пројекат изградње хотела израдио је Пројектантски биро „Турист пројект" из Београда. Инвеститор је био Народни одбор општине Сремска Митровица. Комисија за ревизију пројеката Народног одбора Среза Сремска Митровица га је прихватила 17. септембра 1959. Историјски архив Срем, Фонд Народни одбор среза Сремска Митровица.

Простор око хотела остао је неуређен до данашњег дана и представља урбанистичку рупу у самом центру града. Две срушене зграде су делимично нарушиле склад војнограничарског комплекса. Војнограничарски комплекс је ипак тако сачуван а нови социјалистички трг није изграђен. Уместо њега на данашњем Тргу (улици) Светог Димитрија подигнуто је неколико зграда које су требале да красе замишљени социјалистички трг, а мали модерни трг (данас Трг Војвођанских бригада) који није био предвиђен првобитним планом, спаја данас улицу Краља Петра I и Трг Светог Димитрија и на њему је низ нових прилично добро уклопљених објеката.[23] На овом тргу нашао се већи број објеката који су требали бити подигнути на планираном мега тргу. Хотел „Сирмиум" је данас слободностојећи запуштени објекат који само висока стабла спречавају да поквари визуелни ефекат старог језгра. Простор парка и улице старог градског језгра су реконструисани у периоду од 2006. до 2008. године средствима самодоприноса; пројектни тим је водила архитекта Славенка Митровић Лазаревић а за његову реализацију као вођа тима био је задужен Бранислав Недимовић, тада општински службеник.[24]

Судар традиције и модерности оставио је бразде на градском језгру али га ипак није уништио. Урбанистима остаје да извуку поуке из дилема прошлих времена и једном реше урбанистичке мрље у самом центру града око хотела „Сирмиум" и у правоугаонику улице Краља Петра, Трга Ћире Милекића, Шећер сокака и Старог шора где два римска локалитета терме и хореа неумитно пропадају уједно спречавајући развој града.

23 Трг се почео градити почетком седамдесетих година а завршен је крајем те деценије. Прва зграда која је ту изграђена била је зграда Војвођанске банке (садашња ОТП банка) која је изграђена између 1. априла и 1. новембра 1971, пројектант је био Милорад Митровић а радове је извало Грађевинско предузеће „Пролетер". Две године касније, 1973. урађена је зграда *Сремских новина* и Љубљанске банке (данас су ту смештени ЈП „Срем гас" и делови општинске управе); пројектант је био архитекта Достанић а радове је такође извело Грађевинско предузеће „Пролетер". Касније је завршена и нова зграда Скупштине општине која је бочном страном излазила на Трг. У данашњем простору Интеза банке изграђена је крајем седамдесетих година градска кафана којом је руководило Угоститељско предузеће „Парк" (садашња централа Интеза банке у Сремској Митровици).

24 Детаљније Славенка Митровић-Лазаревић, *О пешачкој области у Сремској Митровици*, Сунчани сат, 14, 20–39.

Прилози

З А П И С Н И К

од 7. II 1953. г са препорукама за израду регулационог плана града Сремске Митровице

(извод)

17. Стари парк остаје непромењен. Западном његовом страном предвиђа се коловоз, који ће спајати улице Маршала Тита са Пинкијевом улицом. Од старог парка идући јужно према Сави предвиђа се паркирани трг у одговарајућој ширини. Источна и западна страна тога ново-пројектованог трга омеђена је једностраним улицама са модерним коловозима који везују Пинкијеву улицу са Савским Кејом. На Тргу се предвиђају слободно стојеће монументалне зграде јавног карактера у зеленилу.

Предлаже се пресецање једне нове улице која ће везивати Пушкинову улицу (Соларску) почев од Зелене пијаце са Улицом Филипа Вишњића и у продужењу према истоку са ново-пројектованом главном магистралом.

Између западне стране новопројектованог Трга и Паробродске улице предвиђају се слободно стојеће зграде.

ПРИМЕДБЕ НА УРБАНИСТИЧКОМ РЕШЕЊЕ ЦЕНТРА СРЕМСКЕ МИТРОВИЦЕ

1/ За уређење простора у центру града са пет нових грађевинских објекат (зграда НОО, Робна кућа, зграда Стамбене заједнице, Народни универзитет и Стамбена зграда) предвиђено је пројектом рушење 13 (тринаест) грађевинских објеката, солидно грађених од тврдог материјала. Неки од ових објеката су и по величини и по солидности значајни (Зграда СУП-а, Зелено дрво, Нова зграда у дворишту СУП-а, пошта и др.)

Ових 13 зграда које се предвиђају за рушење садрже око 30 стамбених јединица, 10 локала, 1 кино дворану, 1 банку и велики број градских просторија.

Рушење 13 солидних објеката ради добијања простора за трг и 5 нових објеката је (нерационалан) неекономичан.

2/ Пројектовани простор у центру града састоји се од старог парка који се пресеца продужењем Жељезничке улице и трга за митинге и паркирање кола секу 4 саобраћајнице од којих се неке ломе више пута што је са саобраћајног гледишта неповољно.

3/ Пресецањем парка и стварањем простора за паркирање кола на рачун парка практично сам парк губи на својој функционалности.

4/ Рушењем старе поште и обе зграде Дома здравља, пресецањем парка губи се скоро у потпуности Војно-граничарски карактер тога дела града. Од војно-грађевинских зграда остале би само три зграде које без свог амбијета губе на значају.

5/ Урбанистичко решење центра Сремска Митровица могло би се економичније и урбанистички повољније решити на слободном простору садашњег Пионирског парка и околног терена.

Тај простор може се слободно формирати у трг величине и облика какав се жели а зграда НОО, универзитета и хотела могу се ситуирати као слободно стојеће, како би и карактеру ових зграда најбоље и одговарало. Најпосле тај простор је ближе реци чему град и тежи.

(Завод за заштиту споменика Сремска Митровица, Документација, Текстови архитекте Бранка Василића.)

две слике

Nenad Lemajić

CONFLICTS OVER THE CENTRAL SQUARE IN MITROVICA

SUMMARY

Huge political and public changes had taken place at the territory of today's Mitrovica over the last two centuries and they had great effect on the urbanism and especially on the urbanistic solutions of the city centres in Serbia and Vojvodina. In some parts of the country, that had belonged to the Ottoman Empire, the oriental urban and urbanistic heritage was wiped away with the new progress, while at the territories that used to be a part of the Habsburg Monarchy this was partly appreciated and saved. When in some cases it was regarded an impediment to the modern socialist urbanistic transformation, there were often different compromises. Sremska Mitrovica found itself in in such situation when ambitious political leaders at the end of the 1950s and the beginning of the 1960s intended to form modern socialist town square. After the opposition of one part of the public instigated by Branko Vasilić, the idea was partly abandoned and the representative objects were relocated and built on new locations at the beginning of the 1970s on the Saint Dimitrije Square and the newly formed Vojvođanskih brigada Square. However, the border nucleus of the town was partially damaged by ruining two buildings and building the Sirmium hotel.

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА
CONTRIBUTION AND MATERIALS

000.00(00-00)XXXXXXXXXX
000.00(00-00)XXXXXXXXXX

Проф. др Милица Кисић
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју
milica.kisic.bozic@ff.uns.ac.rs

Доц. др Дејана Васић
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за историју и археологију
dejanavasin@yahoo.com

ПОВЕЉА КРАЉА ЖИГМУНДА ДУБРОВЧАНИМА О СЛОБОДНОЈ ТРГОВИНИ СРЕБРОМ У СРЕМУ

Сажетак: Током XIV века у области Срема дубровачки трговци су развили бројне послове који су укључивали и трговину сребром. Из тих разлога је настала потреба да се увоз и извоз сребра правно регулише, те су дубровачки поклисари издејствовали код краља Жигмунда повељу о слободној трговини сребром у Срему коју им је краљ издао 1387. године. У раду се износе текст повеље у издању Густава Венцела и њен превод на српски језик.

Кључне речи: Дубровчани, трговина, Срем, краљ Жигмунд.

Дубровачки трговци су своју делатност на поднебљу Срема почели развијати још крајем XIII века. У том периоду имамо податке о њиховом периодичном боравку на овим просторима. Већ током XIV века они су у Срему развили интензивнију трговину и у другој половини овог столећа имали сталну колонију у Митровици коју су често посећивали њихови трговци али и поклисари који су тим путем одлазили на угарски двор.[1]

1 Дејана Васин, *Трговина Дубровчана у Митровици у 14. веку*, Споменица Историјског архива Срем, 16, Сремска Митровица 2017, 14–21.

Повеља коју овом приликом представљамо је у ствари потврда трговачких привилегија које су Дубровчани добијали од угарских владара, уз додатак о слободној трговини сребром на подручју Срема. У годинама које су претходиле издавању ове повеље, Дубровчани су и даље били трговачким пословима везани за Митровицу. Браћа Бунићи, Лука и Симко, и ових година су као и раније имали послове везане за Угарску и Митровицу. Они су у лето 1381. у Угарску увезли робу коју им је брат Михајло Бунић послао из Аконе у Задар, а након две године су платили царину за ту робу.[2] У току 1382. и 1383. године Петар Гундулић је у неколико наврата путовао у Угарску као посланик своје владе, а априла 1383. године је заједно са Стефаном Лукаревићем од краљица Марије и Јелисавете издејствовао потврду привилегија које је дубровачким трговцима дао краљ Лајош.[3] Петар Гундулић се и раније бавио трговином у Митровици, а да ли је ова путовања користио у исте сврхе не можемо рећи, мада није искључено. Марин Бунић је 1385. године отишао у Угарску као поклисар да од краљице тражи потврду привилегије за трговину сољу.[4] Ових година је у Митровици умро и Оберко Пањуровић, који је можда био брат Милтена Пањуровића, који је често боравио у Митровици, па је дубровачка влада 27. септембра 1386 одредила Микоја Богојевића и Милтена Мартоливића за прокураторе који су требали да покупе и пошаљу у Дубровник Оберкову имовину која се налазила у Митровици.[5]

У октобру 1387. године је Марин Бунић поново био на двору, овога пута заједно са Јунијем Соркочевићем. Тада је краљ Жигмунд потврдио Дубровчанима привилегије које су им доделили ранији угарски краљеви.[6] Овом прили-

2 Симко Бунић је имао разгранате послове и у трговини по балканским земљама и у великој мери са суседном Италијом, где је извозио широк асортиман производа. Тамо га је заступао млађи брат Михајло који је примао и слао му робу коју је он продавао по Србији, Босни и Угарској. (Михајло Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике*, књига 1, Београд 1951, 335; Ирмгард Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, Београд 1960, 149–151; Душанка Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска у средњем веку*, Нови Сад 1986, 66).

3 М. Динић, *Одлуке већа* 1, 313–315, 328, 390; Јован Радонић, *Дубровачка акта и повеље 1/1*, Београд 1934, 118–119; Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 62.

4 Ј. Радонић, *Дубровачка акта и повеље* 1/1, 179; Марин Миха Бунић је имао брата Луку са којим је заједно пословао. Обим њихове трговине био је велик. У Италију и на Левант су извозили из унутрашњости Балканског полуострва највише олово а затим и сребро, бакар, злато, гвожђе, крзно и восак, а овамо су доносили со, уље, тканине и друго. Њихов отац и стричеви су се интензивно бавили трговином по Србији и били закупци царина у Призрену. Стричеви Марин Л. и Јоханес Л. Бунићи су били и истакнуте дипломате на српском односно угарском двору. Јоханес Л. Бунић је био један од тројице поклисара који су закључили уговор са краљем Лајошем у Вишеграду 1358. године. Маринов син Лука Бунић (1399–1430) био је у служби краља Жигмунда (И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 153–155).

5 Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 59 нап. 2.

6 Ј. Радонић, *Дубровачка акта и повеље 1/1*, 185–188; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 155.

ком су добили још једну важну привилегију која се односила на то да је краљ дозволио дубровачким трговцима у Срему да продају сребро из Босне и из Србије својим сугрђанима и да га извозе у Дубровник.[7]

Велико веће је децембра исте године пренело на кнеза и Мало веће право да бирају конзуле за своје трговце, између осталог и у Срему. Они су пре свега бирани из редова властеле, а ако је нема, онда из реда грађана. Уз конзула су бирана и још двојица судија који су имали право да суде у споровима. Јануара следеће године, дакле 1388, за конзула у Митровици је изабран Херве де Море јер тренутно тамо није било ниједног властелина, а за судије су изабрани Мишлен и Никша Ненадови.[8] Недостатак властеоских породица у овом периоду могао би да значи смањивање интензитета пословања Дубровчана везаних за Митровицу, али управо ових година је ту формирано трговачко друштво највећег забележеног обима на подручју Угарске. Најпре су се Марин и Лука Буниђи удружили са Јаковом Гундулићем и децембра 1389. године ангажовали Андрију Менчетића да годину дана тргује њиховом робом по Угарској на ризик друштва. За тај посао обећали су му 100 дуката и трошкове за коње и људе који су му потребни, а Андрија је по истеку уговореног рока био дужан да им поднесе рачун о пословању. Још док је овај уговор био на снази, фебруара 1390, саставили су друштво на шест месеци с једне стране Лука и Марин Буниђи,[9] Мартол Цријевић, Јаков и Павле Гундулићи, а с друге стране Михајло и Марин Растић[10] и Марин Кабужић као прокуратор Влаха Менчетића. Прва група компањона уложила је робу коју је требало да шаље у Сремску Митровицу тамошњем конзулу Хервеу де Мореу и Мишлену Мартоловом, робу која је требало да се шаље њиховом фактору Андрији Менчетићу, затим робу која је требало да се двема баркама шаље у Сењ Млечанину Бартоломеју који је одатле требало да је пошаље у Будим, затим робу коју је у њихово име требало са Леванта да довезе апотекар Иван Салинбено и сву робу која на њихово

7 Gusztáv Wenzel, *Magyar diplomacziai emlékek az Anjou-korból*, III, Budapest 1876, 650–651; Ј. Радонић, *Дубровачка акта и повеље 1/1*, 195–196.

8 М. Динић, *Одлуке већа*, 2, 450.

9 За Буниће је као њихов фактор радио и Лоренцо Риза, који им је набављао робу на Истоку. На Родосу му је опљачкано 28 џакова памука, па су Марин и Лука фебруара 1391. одредили Касота, властелина са Родоса, да покрене поступак у вези с овом пљачком. Касото је одобрење за ово требало да тражи од угарског двора. Вероватно је и овај памук био намењен њиховој компанији у Угарској. Лоренцо је радио и за Симона Гучетића коме се фебруара 1397. године обавезао да пошаље у Дријева извесну количину воска. Истог дана је обећао да ће му првом барком послати у Сењ два и по милијара тврдог бакра по мери града Будима, који је требало да иде за Загреб. (Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 68).

10 Чланови истакнуте породице Растић. Михаило Растић се активно бавио трговином и закупом царина и дипломатијом. Имао је истакнут положај на двору босанског владара, где је и његов син Мароје изградио каријеру. Други Михаилов син Аловизије Растић имао је изузетан утицај на двору деспота Ђурђа. (И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 391–392).

име стигне из Венеције и Фиренце, укупне вредности око 8000 дуката. Друга група компањона уложила је робу која је стигла из Венеције и ону која је тек требало да стигне у вредности од 2000 дуката. Послове друштва је у Будиму требало да води Михајло Растић. Од прихода првој групи је припадало две трећине а другој једна трећина. Нико од чланова друштва није смео да тргује по Угарској осим у склопу друштва, јер би и у том случају сви приходи припадали друштву. Ако која страна уложи више од онога што је планирано, и у добити ће учествовати сразмерно улогу. До 12. новембра 1390. године у друштво је уложено 10.499 дуката. Друштво је по Угарској пословало и следеће године, али уз другачије учешће у добити.[11] Слабљење интензитета дубровачког пословања у Митровици уочљиво је у периоду након Никопољске битке, када је овај град пострадао од турског пустошења. Насеље се временом опоравило, али су за дубровачко пословање нови градови постали много уноснији, а то су били најпре Београд, а потом и Смедерево.[12]

Повеља чији текст и превод прилажемо у прилогу значајан је извор за анализу трговачког пословања у Срему крајем XIV века, те сматрамо да завређује да буде доступна читалачкој јавности и на српском језику, а дата је према издању Густава Венцела (G. Wenzel, *Magyar diplomacziai emlékek az Anjou-korból*, III, Budapest, 1876, 650–651).

Propria commisio domini Regis.

Nos Sygismundus Dei gracia Rex Hungarie, Dalmacie, Croacie, etc. ac Marchio Brandeburgensis etc. notum facimus universis presentes inspecturis, quod nos humillimis et devotis supplicationibus fidelium civium et mercatorum nostrorum de Ragusio nobis per providos et sapientes viros, Junium de Sorgo et Marinum de Bona, concives Ambasiatores eorum porrectis Regia favorabiliter inclinati benignitate, annuimus et concessimus gratiose, ut mercatores ipsorum in terra nostra Syrmiensi residents a mercatoribus consociis eorum in terris Bozne et Rascie commorantibus argentum, terris tamen in eisdem reperiens et in usum provenicus, precio comparandi et emptum tandem iidem mercatores de Syrmia mercatoribus de dicto Ragusio, concivibus ipsorum, venditioni exponendi prefatique mercatores Ragusienses idem argentum versus Ragusium exportandi et deferendi tutam, liberam et absolutam habeant facultatem. Eapropter vobis fidelibus nostris universis cujusvis status, condicionis et preheminencie Regni nostri Hungarie hominibus, quibus presentes ostendentur, firmo precipimus Regio sub edcto, quatenus visis presentibus prefatos cives et mercatores Ragusinos circa exportacionem et delacionem ipsius argenti ad dictum Ragusium fiendam non impediatis nec dampnificetis quoquo

11 Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Уӣарска*, 67.
12 Д. Васин, *Тр̄овина Дубровчана у Миӣровици*, 25.

modo; sed permittatis dictum argentum ipsarum terrarum Bozne et Rascie eisdem juxta premissam nostram annuenciam exportare et deferre pacifice et quiete, sineque contradictione et impedimento aliquali. Et aliud pro nostra gracia facere non ausuri; presentes eciam semper apud eosdem mercatores Ragusienses volumus remanere post lecturam. Datum Bude in vigilia Beati Andree Apotsoli anno Domini M.CCC.LXXX. septimo.

Превод:

Ја, Жигмунд, по Божијој вољи краљ Угарске, Далмације, Хрватске итд. и маркгроф Брандебурга итд., овом повељом свима предочавам да, с обзиром на понизне и одане молбе Мојих верних грађана и трговаца из Дубровника, а које су ми у њихово име упутили Јуније Соркочевић и Марин Бунић, сугрђани и амбасадори њихови, а пошто сам им на све начине наклоњен, великодушно допуштам и уступам да имају сву слободу и потпуну могућност да трговци који бораве у Нашој земљи Срему од својих трговачких партнера који се заустављају у земљама Босни и Рашкој набављају вредно сребро које се налази у тим земљама и од којег имају користи, да купљено /сребро/ напослетку исти сремски трговци, трговцима реченог Дубровника, својим сугрђанима, најпре изложе на продају и да трговци Дубровчани то сребро преко Дубровника могу да извезу и преносе са сигурношћу. Стога свима вама, Мојим верним поданицима Мог узвишеног краљевства, којег год сталежа, а којима је ово предочено, издајем путем изричите краљевске наредбе да поменути дубровачки грађани и трговци извозе и преносе мирно и несметано речено сребро од земаља Босне и Рашке без заустављања и било чијег противљења, те да их у томе ни на који начин не ометате нити им причињавате било какву штету, већ да им то, по мојој одлуци, буде без икакве препреке и приговора допуштено. Нека се, управо због моје Милости, нико не усуди да поступа другачије. Нека ова повеља након објављивања трајно остане код истих дубровачких трговаца. Издато у Будиму, уочи празника < Андрије Апостола, лета Господњег 1387.

Milica Kisić
Dejana Vasić

KING SIGISMUND'S CHART TO THE INHABITANS OF DUBROVNIK ON THE FREE SILVER TRADE IN SREM

SUMMARY

During the 14th century in the area of Srem, the tradesmen from Dubrovnik had made numerous business deals that included silver trade as well. From these reasons, there had arisen a need to regulate legally the import and export of silver goods, thus the Dubrovnik trustees obtained from the King Sigismund the Chart on the free silver trade in Srem, issued in 1387. This paper presents the text of the Chart published by Gusztáv Wenzel, as well as its translation into Serbian.

000.00(00-00)XXXXXXXXXX
000.00(00-00)XXXXXXXXXX

Радован Сремац, виши кустос
Музеј наивне уметности „Илијанум“
Шид
radovansremac@yahoo.com

Dr. Uri Tadmor,
Publishing Director
Brill
uritadmor@yahoo.com

ДОКУМЕНТА ЈЕВРЕЈСКЕ ПРОВЕНИЈЕНЦИЈЕ ИЗ ПРВЕ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Сажетак: У архиву Српске православне црквене општине и основне школе у Шиду, налази се двадесет докумената хронолошког распона од 1810. до 1844. године а који су везани за Јевреје. У питању су рачуни које су издавали јеврејски трговци и занатлије за своје услуге пружене Српској православној црквеној општини у Шиду као и потврде о пријему новца након плаћања тих рачуна. Још један документ из истог контекста пронађен је у фонду *Шидско властелинство* у Историјском архиву „Срем” у Сремској Митровици.

Кључне речи: Шид, Српска православна црква, Јевреји, Бачка Паланка, занатлије.

Ужаси Холокауста, али и генерално незаинтересованост људи за очување историјске баштине, довели су до готово потпуног нестанка архива јеврејских општина у Подунављу. Поједини документи настали радом јеврејских заједница или појединаца могу се пронаћи у архивским фондовима различитог карактера. Свакако највећи број ових докумената везан је за пословање јеврејских трговаца и занатлија, било да су у питању издати рачуни и признанице или пословно рекламирање у тадашњим штампаним медијима. Нажалост, највећи део ове грађе сеже уназад тек докраја XIX века. Изузетно је ретка писана грађа јеврејске провенијенције старија од средине XIX века. Током сређивања архиве Српске православне црквене општине у Шиду, као и основне школе у истом месту, пронађено је двадесет докумената хронолошког

распона од 1810. до 1844. године који су везани за Јевреје. У питању су рачуни и потврде о пријему новца јеврејских трговаца и занатлија издати за услуге пружене Српској православној црквеној општини у Шиду, и то за потребе цркве и школе.[1] Још један документ из истог контекста пронађен је у фонду *Шидско властелинство* у Историјском архиву „Срем" у Сремској Митровици.

У питању су рукописни текстови, писани на немачком и српском језику, али хебрејским, латиничним и ћириличним писмом. Документи 1–2, 5 и 14–15 написани су на српском језику ћириличним писмом али су потписани хебрејским писмом. Документи 4 и 6–13 написани су на немачком језику али хебрејским писмом, документ 17 написан је на српском језику ћирилицом, 3, 18 и 19 на немачком језику латиницом, документ број 20 на српском језику латиницом, документ 16 има двојезични текст, немачки латиница и српски ћирилица, а документ 21 написан је немачким језиком али хебрејским писмом с тим да је један потпис латиничним а други ћириличним писмом.

Текстови написани на немачком језику хебрејским курзивним писмом веома су нечитки и нејасни и захтевају обраду стручњака из области хебрејске лингвистике. На њима су за сада читљиви само поједини детаљи попут имена, износа или разлога наплате. Будући да је почетком XIX века било веома мало писмених особа, а и они што су знали да пишу често то нису чинили исправно, могуће су грешке при настанку текста али и приликом нашег превођења. Јевреји у Хабзбуршкој монархији су говорили и писали јидиш (који је писан хебрејским писмом). Током XVIII века неке јеврејске заједнице (у Аустрији, Бохемији, Моравији) постепено су у говору прешле са јидиша на немачки језик. С друге стране, многе заједнице су наставиле да говоре јидиш. У сваком случају, било да су говорили немачки или јидиш, користили су хебрејско писмо. Хебрејска написана слова су потпуно другачија од штампаних слова, што значи да иако је нека особа научила да чита Талмуд и Тору то није значило и да је могла да се користи писаним словима. Дакле, морала су се учити посебно штампана слова, а посебно писана.[2]

---

1 Током XVIII и XIX века школство у Шиду, као и у осталим деловима Хабзбуршке/Аустроугарске монархије било је под покровитељством цркава. Као доминантна религија у Шиду, Српска православна црква је организовала целокупно школство у граду и то у оквиру Српске православне вероисповедне школе. Ову школу су похађала и римокатоличка и јеврејска деца, док су само гркокатоличка русинска деца имала своју школу. У другој половини XIX века одлуком државе обе школе су спојене у једну и то поново под патронатом Српске православне цркве. Због такве ситуације целокупна школска архива у Шиду налази се у оквиру архиве Српске православне црквене општине.

2 Детаљније о јеврејској култури вид. у делу: В. Радовановић, М. Михаиловић, *Животни циклус – обичаји код Јевреја*, Београд: Савез јеврејских општина Србије – Јеврејски историјски музеј, 2013.

Најстарији документат означен бројем 1 (сл. 1) датиран је на 22. новембар 1810. године а издао га је Лебл бен Јехијел Кефер. У питању је квита – потврда о примитку 11 форинти за стакло стављено на два прозора. Испод текста написаног на српском језику ћириличним писмом стоји потпис мајстора стаклара написан хебрејским писаним словима. Нажалост, не пише место становања мајстора.

Документат број 2 из 1813. године потврда је о примитку пара за репарацију – поправак црквених књига. Потврду је потписао *хакатин* (млади) Израел бен Мејер Кефер. *Хакатин* означава дечака који још није постао пунолетан, и веома је занимљиво да је потврду потписала малолетна особа. Вероватно је реч о шегрту. На потврди је, гледајући наопако, поново потписан „*хакатин* Израел".

Документат број 3 је комплетно исписан на немачким језику латиничним писмом. Потврду је потписао Јозеф Шпрингер 18. октобра 1821. године. У питању је потврда о плаћеном рачуну за поправку прозора на школи.

Потврду под бројем 4 је такође потписао 1821. године Јозеф Спрингер и то да је примио 2,15 гулдена за израду лампе на мермерном крсту у порти храма Св. Николаја у Шиду.[3] Код докумената 3 и 4 вероватно је у питању иста особа. Нажалост, Јозеф Спрингер, који је највероватније из Бачке Паланке, не се помиње ни у попису становника Бачке Паланке из 1828. године[4] нити касније у матичним књигама[5].

Документат број 5 је потврда о пријему 24 крајцаре за поправак прозора на школској згради. Овај пут је наглашено да је новац дао школски тутор Стефан Славуј и то мајстору Леополду Епштајну из Паланке. Датиран је на 2. јануар 1824. године. У Бачкој Паланци се помиње Леополд Епштајн 1854. године када му је рођена ћерка Рохла.[6] Такође, 1834. године се помиње Леви Липот када му је рођен син Лазар. Хебрејска имена Леви/Липот могу да одговарају немачком Леополд.[7]

Документат број 6, комплетно написан на немачком језику али хебрејским писмом, потврда је Саломона Кобијаса из Паланке да је 1825. године примио 2 гулдена и 45 крајцара за израду два прозора на шидској школи. О Саламону Кобијасу нема више података.

Документат број 7 (сл. 2) потврда је Моше Вајса из Паланке о пријему 2 гулдена и 30 крајцара дана 26. новембра 1829. године. Нажалост, због слабе

3 У питању је мермерни крст који и данас стоји у црквеној порти а који је постављен 1806. године.

4 M. Remer Connor, *German and Hungarians 1828. Land Census. Bacs Bordog, Hungary*, Las Vegas.

5 R. Sremac, *Jevrejske porodice u Bačkoj Palanci i okolini / Jewish Families in Bačka Palanka and the surroundings*, Šid: Zavičajni klub opštine Šid, 2019.

6 Р. Сремац, *нав. дело*, 32.

7 Исто, 31.

писмености мајстора није могуће интерпретирати тачан разлог за пријем новца. Вероватно се ради о некој занатлијској услузи. Моше Вајс би могао да буде Маркус Вајс чија је ћерка Пепи рођена у Бачкој Паланци 1825. године.[8]

Документ број 8 вероватно припада истој занатској радњи као и документ број 6, али га је потписао Делке Кобијас из Паланке. Потврдио је 1831. године пријем 3 гулдена и 15 крајцара за поправку прозора на школској згради у Шиду.

Документи број 9 и 10 нису потписана именом већ само местом „Паланка". Оба су за поправак прозора на школи, и то први из 1831. године на 2 гулдена и 30 крајцара, а други од 14. фебруара 1835. године на 1 гулден и 20 крајцара.

Документ 11 је потврда из 1835. године на 2 гулдена за школски прозор потписана од стране Ицика Клајна Млађег, „стаклара из Паланке". Ортографија је стандардна и слична оној у истовременим књигама штампаним на немачком језику користећи хебрејско писмо. Ово упућује на доста образовану особу која је добро познавала правопис. Исти мајстор исте године је потписао и потврду под бројем 12. У питању је потврда на 2 гулдена и 30 крајцара за радове на школи у Шиду. У матици рођених из 1859. и 1861. године као отац детета помиње се Исак Клајн, који би могао да буде овде потписани стаклар.[9]

Документ број 13 потврда је на 4 гулдена потписана 1836. године. Више података није било могуће сазнати. Оно што је занимљиво јесте да је у питању исти рукопис као и на документу број 7 који је потписао Моше Вајс.

Документ 14 је написан на српском језику ћириличним писмом али је потписан хебрејским писмом. У питању је потврда К. Х. Берлефа из Паланке да је 29. децембра 1836. године за поправку школских прозора примио 1 форинту и 30 крајцара од шидског школског тутора Мије Мауковића.

Документ број 15 је потврда на 30 крајцара које је црквени тутор Гаврило Георгијевић из Шида исплатио 5. априла 1837. године Ицику Клајну. Вероватно се ради о истом мајстору из Паланке као и у случају докумената број 11 и 12. Цео текст осим хебрејског потписа, написан је на српском језику ћириличним писмом.

Документ број 16 је двојезична потврда непознатог мајстора да је 7. јуна 1838. године примио 2 форинте и 6 крајцара за поправак прозора на школској згради.

Документ број 17 је написан на српском језику ћириличним писмом, потписан је 18. марта 1839. године. У питању је потврда Исака Клајна, клозера из Паланке, о пријему 1 форинте и 30 крајцара за поправак школских прозора. Вероватно је у питању исти мајстор који је издао потврде број 11, 12 и 15.

8 Исто, 97.
9 Исто, 54.

Документат 18 је написан на немачком језику латиничним писмом 6. септембра 1840. године. То је потврда мајстора Игнаца Штајнера на 3 форинте и 30 крајцара. Исти мајстор је издао и потврду број 19 за послове од марта, октобра и децембра 1841. године на укупну суму од 13 форинти и 43 крајцаре.

Документат 20 потврда је Симона Штајмница да је примио од тутора Митра Недељковића 7 форинти и 15 крајцара за поправак прозора у Шиду. Датирана је на 24. октобар 1844. године. Симон Штајмниц се као отац детета помиње два пута у матицама рођених, и то 1822. и 1836. године.[10]

Документат 21 из ИА „Срем" у Среској Митровици потврда је о пријему 1 форинте и 48 крајцара коју је потписао Јеврејин Гелка Кобијас, као и представници црквене општине у Шиду. Датирано је на 1844. годину.

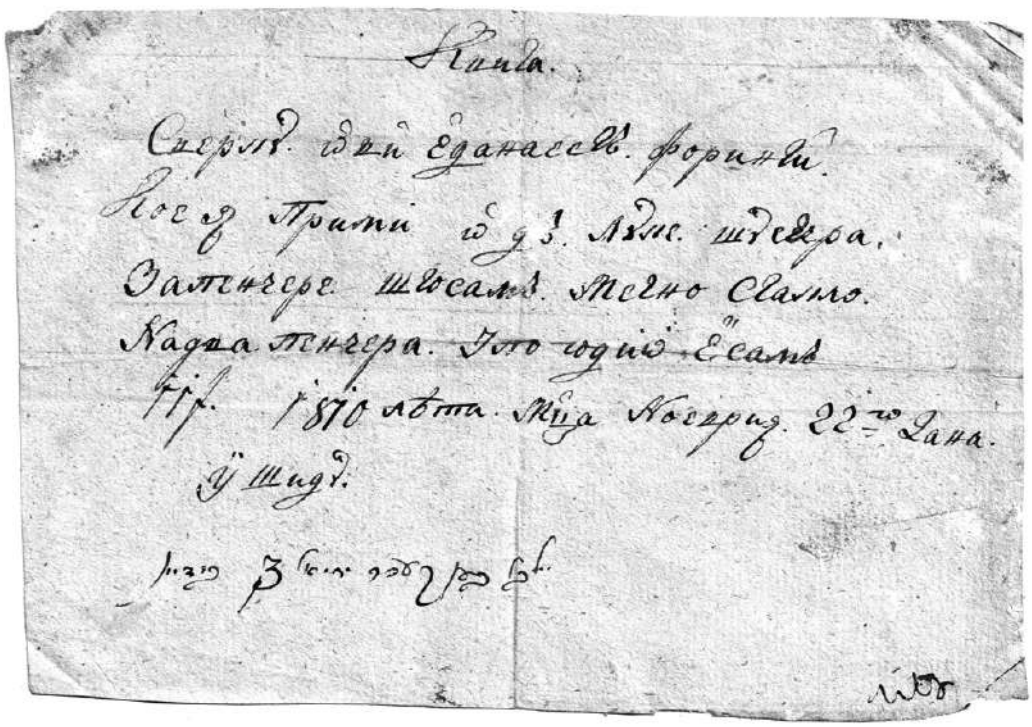

Сл. 1.

1 Исто, 88.

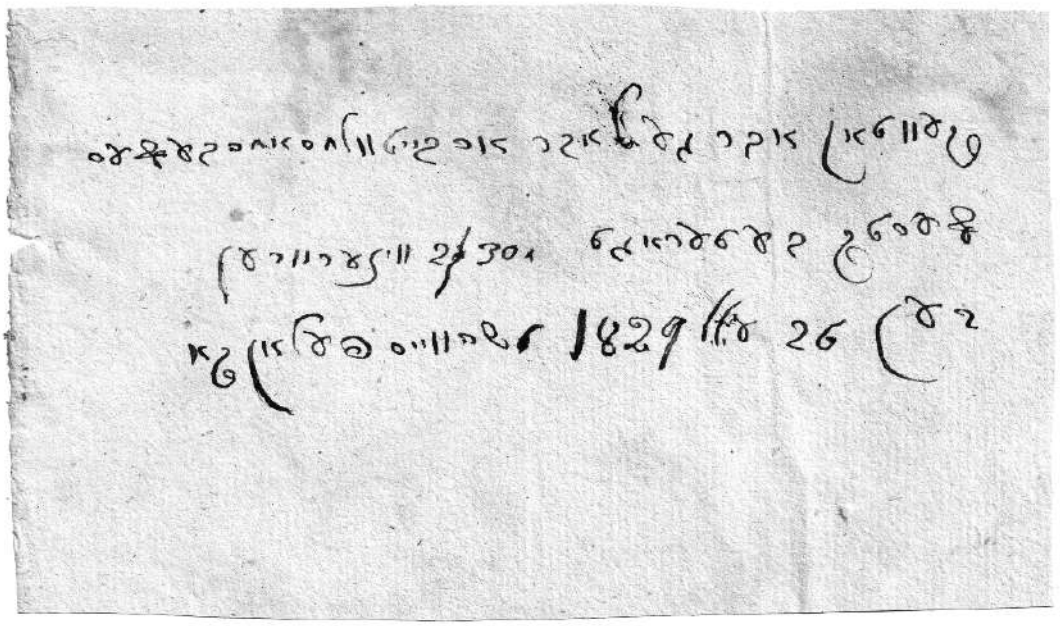

Сл. 2.

Ови документи су од изузетног значаја из више разлога. Први је проучавање развоја хебрејског писма у јеврејским заједницама у Подунављу. Други је проучавање развоја занатства и трговине у економски просперитетним варошицама какве су били Шид и Бачка Паланка (Стара и Нова) али и у самим јеврејским заједницама. Трећи разлог због којег су значајни ови документи јесте увид у међунационалне односе, конкретно односе Срба и Јевреја, могућност прочувања њихове сарадње итд. У контексту последње реченог, занимљиво је коришћење термина „чифутин" у документима 2 и 16. Веома је упитан разлог коришћења овог, често погрдног турског назива за Јеврејина, будући да документи говоре о неометаној и доброј вишедеценијској сарадњи Српске православне црквене општине у Шиду и јеврејске заједнице. Због свега реченог, верујемо да ће презентовање ових докумената стручној јавности бити од користи.

Radovan Sremac
Uri Tadmor

DOCUMENTS OF JEWISH PROVENIENCE FROM THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

SUMMARY

Today, it is extremely rare to find archival documents of Jewish provenience older than the second half of the 19th century. The main reason is destruction and stealing from the Jewish archives during the Second World War, and generally disinterest of people for the preservation of the historical heritage. In the archive belonging to the Serbian Orthodox church municipality and the Primary school in Šid, there are twenty documents of the chronological span between 1810 and 1844 concerning the Jews. These are the bills issued by the Jewish merchants and craftsmen for the service done for the Serbian Orthodox church municipality in Šid a s well as receipts after the bills had been paid. Another document from the same context was found in the fund Šid Manor of the Historical Archive ″Srem″ in Sremska Mitrovica. These are the handwritten texts, in German and Serbian language, but in Hebrew, Latin an Cyrillic alphabet. These texts are extraordinarily significant for the studying of the development of Hebrew alphabet in Jewish communities in the Danube region, as well as for the studying of the development of craftsmanship and trade, international relations etc.

000.00(00-00)XXXXXXXXXX
000.00(00-00)XXXXXXXXXX

проф. др Драгош Цветковић
Српска академија наука и уметности у Београду
Одељење за математику, физику и гео-науке
ecvetkod@etf.rs
др Љубомир Цветковић
ljubomir@ptt.rs

МИТРОВАЧКА ПОРОДИЦА КРСТОНОШИЋ

Сажетак: Аутори рада су, заједно са још два коаутора, објавили 2020. године књигу *Од лицидера до академика* у којој се укратко описује историја трговачке породице Крстоношић из Сремске Митровице. У овом тексту дајемо низ нових прилога тој историји. Прилози се односе на период од прве половине осамнаестог века до данашњих дана. Поред ослањања на објављену литературу, коришћени су документи, фотографије и разни предмети из породичне заоставштине, црквени протоколи. Приказана је породична Читуља у којој су забележена имена преминулих чланова породице. Наведено је низ детаља о професионалној делатности породице (лицидерски занат, трговина стоком и гвожђем, укључујући испоруке оружја устаницима у Првом српском устанку).

Кључне речи: Крстоношићи, Сремска Митровица, трговина, Читуља, надгробни споменици.

Трговачка породица Крстоношић[1] спомиње се у хроникама Сремске Митровице од прве половине осамнаестог века до данашњих дана.[2] Историја

2 У складу са временом у којем су живели, али и са чињеницом да језик и правила писања током 18. и доброг дела 19. века нису били стандардизовани, у историјским изворима се срећне различит начин писања презимена Крстоношић. Тако је 1817. Стеван своје презиме записао као Крестоношић, што је 1851. учинио и Никола, док је 1862. Александар писао презиме Керстоношић. Не чуди што су касније, после реформе језика и правописа коју је учинио Вук Караџић презиме писали у савременом облику, Крстоношић, што су чинили Александрови синови Спасоје и Сава. Нема пуно разлике ни у писању презимена латиницом, у историјским изворима, где такође влада хетерогеност. Уз то у документима, каква је породична Читуља, имена су писана у другачијем облику од оног какви су били у употреби у породици, те у Читуљи стоји Стефан, док су у породици користили народни облик Стеван, због чега смо се и ми определили за то варијанту.

3 Драгош Цветковић, Љубомир Цветковић, Срђан Цветковић и Марија Вукајловић, *Од лицидера до академика*, Сремска Митровица 2020.

породице је добро позната и документована, гледајући уназад, до средине деветнаестог века. Како се иде даље у прошлост, све је мање поузданих података и општа слика се полако расплињује и губи у тами историје. Као главни представници породице помињу се: Никола (1700? – 1770?), Александар (1745? – 1829?), Стеван (1778 – 1847), Александар (1816 – 1868), Сава (1854 – 1925) и Јелка (1904 – 1993, удата Цветковић) Крстоношић.

Има индиција да је породица Крстоношић дошла из Херцеговине у Срем, где је могао као дете стићи Никола. Он је био абаџија (кројач) и трговац стоком, који се помиње у Митровици 1720, 1732, 1740.[3] За време Првог српског устанка Александар Крстоношић је снабдевао оружјем устанике па је под именом „стари граничар" ушао у роман *Хајдук Станко* Јанка Веселиновића.[4] Александар (Allexa Kerstonoshich) се помиње и у архивској грађи. Тако се зна да је плаћао порез 1785/86 године.[5] Зато је оправдана шретпоставка да је 1804. или касније могао бити сматран „старим граничарем". Може се само претпоставити да је Стеван/Стефан његов син. На надгробном споменику Александру и његовој супрузи Јефимији уписана је 1829. година, док је на Стевановом наведено да је рођен 1778. године и да „поживе 68 година". Он је 1847. године трговачку радњу предао свом сину Александру.[6] У тој ранијој генерацији Крстоношића, судећи према надгробним споменицима, помиње се још Јудита Крстоношић (1744-1833) супруга Јефте Михаиловића. Вероватно је била Николина кћи и Александрова сестра.

Никола Крстоношић се у почетку бавио кројачким занатом, да би после прешао на трговину стоком. Томе је вероватно допринела чињеница да је у великом пожару који је захватио Сремску Митровицу, септембра 1726. изгорела његова кућа.[7] Пошто се трговина стоком првенствено одвијала увозом стоке из Мачве, Крстоношићи су у време Првог српског устанка могли да користе већ успостављене пословне везе како би Србима испоручивали оружје и муницију, које су прибављали из разних места Хабзбуршке монархије. У XIX веку, поред наведеног, били су мајстори лицидерског заната и трговци гвожђем.[8]

По свему судећи, лицидерским занатом је почео да се бави Стеван Крстоношић, што му је било главно занимање. Он је тај занат изучио негде у Хабзбуршкој монархији, а са школовања је донео и једну виолину, сачувану

4 Славко Гавриловић, *Митровица, трговиште у Срему XVIII и XIX века*, Београд, 1984.

5 Славко Беновић, *Сремски трговци и први српски устанак*, Зборник Матице српске за друштвене науке, 5, Нови Сад 1953, 13; Петар Милошевић, Радомир Прица, Мирјана Лесек и др., *Сремска Митровица*, Сремска Митровица 1969, 99.

6 С. Гавриловић, *нав. дело*, 186.

7 Д. Цветковић, Љ. Цветковић, С. Цветковић, М. Вукајловић, *нав. дело*, 2-3.

7 С. Гавриловић, *нав. дело*, 26.

8 Д. Цветковић, Љ. Цветковић, С. Цветковић, М. Вукајловић, *нав. дело*, 1-3.

до данас, на којој се види година 1769. и текст у којем се може прочитати реч Wien, тј. Беч.[9] На једном рачуну, потписао се 1817. године као Stephan Krestonoshich.

Породица Крстоношић око 1860. године

Лицидер Александар Крстоношић се помиње као један од претплатника на Летопис Матице српске 1834.[10] Почевши од те године, породица је била претплатник и на друга Матичина издања. То је био само један од мотива да Матица српска додели неколико диплома браћи Спасоју и Сави Крстоношићу, као својим редовним чланови. Поменута двојица, синови Александрови, унапредили су трговину гвожђарском робом кроз своју фирму „С. А. Крстоношић“. Уследио је економски просперитет породице, тако да је растао и њен углед. Спасоје Крстоношић је на изборима 21. маја 1886. године изабран за градског заступника, што је поновљено на изборима 24. октобра 1908. Оба избора је потврдило посебним документима Градско поглаварство у Митровици, са потписом градоначелника Ћире пл. Милекића.[11]

9 Исто.

10 С. Гавриловић, *нав. дело*,166.

11 Рад гвожђарске радње је обновљен после Другог светског рата, у јуну 1945. на основу потврде Трговинско-индустријске коморе у Новом Саду, из истог месеца. Радња је

Спасоје Крстоношић

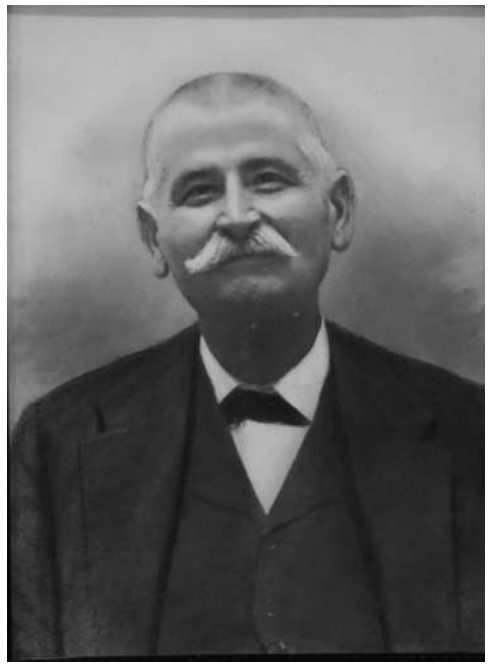

Сава Крстоношић

Важан историјски извор за прошлост породице је њена Читуља[12] – књижица са црним корицама која садржи пет листова у коју су уписивана имена пре-

---

национализована 1948. а нешто касније и свих пет локала који су се налазили у две породичне куће Крстоношића на Житном тргу.

12 Поред Читуље још један историјски документ се сачувао у породици Крстоношић, мада данас, са озбиљном историјском дистанцом, није јасно у каквој је он вези са породицом. Реч је о копији племићког грба Мојсија Станојевића, натпоручника петроварадинског граничарског пука, који је он са додатком von Ehrenberg добио 1776. док је копија учињена 1817. Племство је Станојевић добио за себе и своју породицу, како је наведено за сопствене и заслуге свог претка Станоја. Племство је тада добила и Јефимија рођењем Станојевић. У копији племићке дипломе је наведено: Благородства тїтлꙋ сїю Von Ehrenberg, полꙋчи в’ Дипломѣ Г. К. Моѵсей w̃ Станоевич’ в’ ц. Г. Вїеннѣ 28. Септ. 1776. Л., како за свою тако и за Праотца своегw Г. К. Станое Заслꙋгꙋ, и како за се тако и за свꙋ своју урожденꙋ фамїлїю, wт’ кое Ф. и Г. Ενφνмїа w̃ Станоевич’ происходит’ рожденїем. Преизображено в’ Дмитровицѣ 16. Їаннꙋарїа 1817. Л. (превод на савремени језик: Ову племићку титулу Фон Еренберг добио је у дипломи Г. К. Мојсије Станојевић у ц(арствујушчем) граду Вијени 28. септембра 1776. г(одине), како за своју тако и за заслугу свога претка Г. К. Станоја и како за себе тако и за сву своју сродну фамилију, од које ф(амилије) рођењем потиче и Г. Јефимија Станојевић. Пресликано у (Д) митровици 16. јануара 1817. г(одине)). (**E. J. Megerle von Mühlfeld, *Adels Lexikon des achtzehnten und neuzehnten Jahrhundert*, Wien 1824, 457;** М. Вукајловић, *Од лицидера и*

минулих чланова породице.[13] Њен први део је написан старом ортографијом. Према рукопису изгледа да је прве две странице написала једна особа. На почетку је име Никола, а следе имена предака који су живели у XVIII веку. Те прве две странице су настале вероватно око 1800, док су наредне две настале око 1850. године. Имена су уношена накнадно, по сећању, не увек у редоследу по којем су преминули. У списковима се појављују и имена чланова шире породице (супружници и њихови рођаци). На пример ан четвртој страни се појављује име Ђорђе, које се вероватно односи на Ђорђа Михајловића, власника пиваре у Шиду и брата од тетке Спасе и Саве Крстоношића. Било је више преминуле деце, што је у Читољи означавано напоменом „младенац", као што је у то време био обичај, чак и у црквеним матрикулама. На првој страници се после Николе, помиње Ружица вероватно његова супруга. На четвртој страни помињу се Драгиња и Ружа. Драгиња је била ћерка, а Ружа супруга Стевана.[14]

Александар Крстоношић (1816-1868) се 21. фебруара 1837. године оженио Екатарином, ћерком Саве Табаковића.[15] Имали су ћерку Марију (1839-1912) и синове Спасоја (рођен 30. маја 1850), Саву (рођен 10. јуна 1854) и Гаврила, који је умро млад, 1.4.1866.[16] Марија је живела са мужем Константином Калаином у Тифлису (Тбилиси) у данашњој Грузији. Сачувана су четири писма која су Марија и њен супруг слали из Тифлиса у Митровицу, под датумима 22. јун 1866, 30. октобар 1866, 24. март 1868. и 22. август 1869. Из њих се види да је Марију тешко погодила смрт брата Гаврилова, због чега је Константин Калаин тражио од њених родитеља да јој често пишу, као вид утехе. Марија је била врло нежна и према браћи Спасоју и Сави и, као старија од њих, саветовала их је у разним стварима. У писму из 1868. Константин најављује његов и Маријин долазак у Митровицу у мају, обећавајући да ће се телеграмом јавити из Цариграда. Марија је била забринута и за свог оца због његове болести. Нажалост, Александар је те, 1868. године, преминуо у 52 години живота. Марија Калаин се у позним годинама вратила у родитељску кућу, где је и преминула 1912. Њен супруг је добро говорио српски, а и његова мајка је долазила у Сремску Митровицу. Вероватно је Константин био пореклом из Митровице, а ради посла се упутио у Тбилиси, где је имао две фабрике. У прилог овоме је и чињеница да се у Митровици 1838. помиње „регименски шнајдер" Кала-

---

тројаца до академика, М новине, Сремска Митровица, 17. март 2010, стр. 11; Д. Цветковић, Љ. Цветковић, С. Цветковић, М. Вукајловић, *нав. дело*, 119-121)

13 Захваљујемо академику Александру Ломи који је помогао у тумачењу текстова у Читољи и грбовници Мојсија Станојевића .

14 Д. Цветковић, Љ. Цветковић, С. Цветковић, М. Вукајловић, *нав. дело*, 4. и 115.

15 Кумови на венчању су били Стефан Адамовић и Андрија Дисковић, грађани митровачки, а венчање је обавио парох Андрија Радовановић.

16 Д. Цветковић, Љ. Цветковић, С. Цветковић, М. Вукајловић, *нав. дело*, 5.

ин.[17] Можда је то био Константинов отац. Крстоношићи су сачували „порезну књижицу“ породице Калаин из 1892. године са адресом пребивалишта у Митровици (кућни број 383).

К. Калаин

Марија Крстоношић

Александрови синови су стекли добро образовање. Гаврило се школовао у Сомбору, а Спасоје у Винковцима. Сава Крстоношић је похађао школу у Панчеву, где је матурирао 1872. Сва тројица су више разреде гимназије похађали ван Митровице, јер у то време они нису постојали у Митровици.[18] Савина супруга Јелена, рођена Владић, родом из Шапца, завршила је Краљевску српску вишу женску школу у Београду. Сачувано је сведочанство о њеном положеном учитељском испиту из 1893. године.

17 С. Гавриловић, *нав. дело*, 106

18 **Д. Познановић, *Наставници и ученици митровачке гимназије – чланови академија наука и уметности*, Сунчани сат, 8, Сремска Митровица 1998, 103-117.**

Драгиња Крстоношић, ћерка Стефана Крстоношића удала се 23. маја 1846. године за Василија Јанковића, али је ускоро преминула приликом порођаја. Према подацима из матичних књига умрлих, Драгиња је рођена 1824. године, што је у супротности са проценом која је раније дата, да је рођена око 1810. Оваква процена је настала на основу њеног портрета коју је 1839. израдио сликар Јован Поповић и на њему је учинио старијом.[19]

На православном гробљу у Сремској Митровици постоји више споменика који припадају породици Крстоношић. Главна гробница је израђена од црног камена почетком 20. века. Иза ње налази се пет старијих споменика: Стевану, Јудити, Александру и Екатарини (подигли синови Спасоје и Сава), неутврђеном претку (најстарији споменик са нечитким текстом) и Александру (старијем). На споменику Стевану спомиње се његова унука Паулина, која се помиње и у Читуљи, а вероватно се ради о кћери Драгиње или непознатом Александровом детету. Поред главне налази се новија гробница где су сахрањени Младен и Јелка Цветковић.[20]

Код породице Крстоношић може се пратити генеза грађанског сталежа који се развијао од почетка 18. века на периферији Хабзбуршке монархије. Њени почеци у Сремској Митровици у вези су са занатством (кројачким) и трговином стоком, да би породица полако јачајући економски снажила свој утицај, повезивала се са другим трговачким и занатлијским фамилијама, као што је била породица Калаин. Богато породично наслеђе сведочи и данас о њеном значају и улози коју је имала у Сремској Митровици кроз више од два века.

19 Д. Цветковић, Љ. Цветковић, С. Цветковић, М. Вукајловић, *нав. дело*, 4.

20 Поред већ поменутих Крстоношића у XIX веку се помињу: Екатарина, рођена Табаковић, супруга Александра (? -1889), Катарина (1857-1933), рођена Вулпе, супруга Спасоја (1850-1909), Јелена (1876-1958), рођена Владић, супруга Саве (1854 – 1925), Катинка (1895-1983) удата за Душана Боснића (1891-1976), Олга (1897-1983), Александар (1899-1921), Владимир (1901-1928), Јелка (1904-1993) удата за Младена Цветковића (1901-1979). Катинка, Олга, Александар, Владимир и Јелка су деца Саве и Јелене. Потомке имају Катинка Боснић и Јелка Цветковић.

Прилози:

Драгиња Крстоношић

Репродукција грба

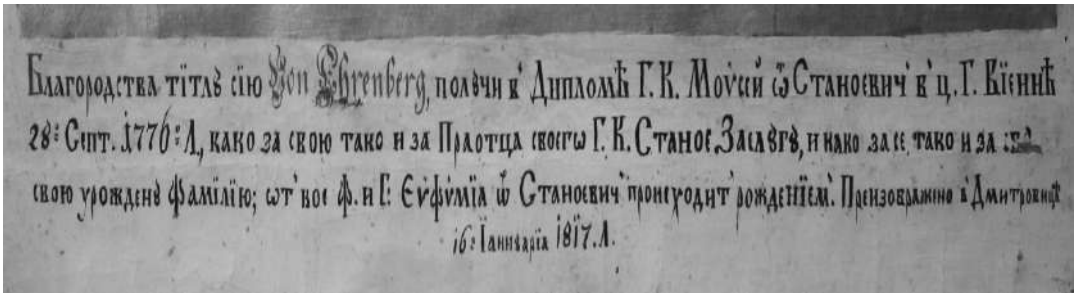

Благородства тїтлꙋ сїю Von Ehrenberg, полꙋчи в' Дипломѣ Г. К. Моѵсей ѿ Станоевич' в' ц. Г. Вїеннѣ 28: Септ. 1776: Л., како за свою тако и за Праотца своегѡ Г. К. Станое Заслꙋгꙋ, и како за се, тако и за свою урожденꙋ Фамїлїю; ѡт' кое Ф. и Г: Еѵфѵмїа ѿ Станоевич' происходит' рожденїем'. Преизображено в' Дмитровицѣ 16: Іаннꙋарїа 1817. Л.

Текст на доњој ивици грба

Dragoš Cvetković
Ljubomir Cvetković

THE KRSTONOŠIĆ FAMILY FROM MITROVICA

SUMMARY

In this paper we present several contributions to the history of the family Krstonošić from Sremska Mitrovica. The family has been mentioned in the town chronicles since the first half of the eighteenth century and was known for the iron trade in the past. In particular, the family was supplying the rebels in a Serbian uprising against Turks with arms, at the beginning of the nineteenth century. Together with the published literature on the family and town, we used documents, photographs and other artefacts from the family buildings, as well as materials from the town archive in Sremska Mitrovica. Texts from the family tomb monuments at the Serbian orthodox cemetery in Sremska Mitrovica were used as well.

000.00(00-00)XXXXXXXXXX
000.00(00-00)XXXXXXXXXX

mr. sci. stom dr Марина Релић
relicmarina@gmail.com

ФОТОГРАФИЈЕ СВЕДОЧЕ

Сажетак: Прве фотографије на територији Сремске Митровице правили су углавном странци, такозвани путујући фотографи који су тек после нестајања Аустроугарске почели да се везују за одређено насеље. Егитиус Даненбаум, фотограф и издавач оставио је бројне фотографије изузетног квалитета које сведоче о приликама у Сремској Митровици у последњој деценији XIX и првој половини XX века. Контекст фотографије као уметничког предмета и историјског извора је сложено питање, није га лако утврдити и у вези је са интересовањем сваког истраживача. Циљ овог текста је подизање свести о значају фотографије као документа, историјског извора, начина уметничког изражавања, укључујући и јачање свести о значају културног наслеђа и идентитета.

Кључне речи: фотоатеље, Егитиус Даненбаум, Сремска Митровица, фотографија, фотографи.

У Сремску Митровицу су прво дошли путујући фоографи из Новог Сада, Сегедина, Темишвара и осталих места Аустроугарске.[1] Они су сматрани слободним уметницима, а њихов друштвени статус није био регулисан законом због чега су се несметано кретали унутар и изван ганица земље. Фотографисање се дуго није посматрало као стицање добити те нису постојала професионална удружења, него су постојала само правила по којима су снимане фотографије (однос између објекта и позадине, начин осветљења, положај удова фигуре на фотографији, држање главе, правац погледа) и опште важећи интернационални принципи (године 1863. Ласло Темишварија у Пешти издао је приручник којег су се фотографи придржавали). Тек последње деценије XIX века фотографи почињу да се насељавају у градове као стално место боравка. Њихов посао је подразумевао да имају атеље, за посао да плаћају порез, због чега се уводе у књигу занатске коморе.

1 Оливера Дрезгић, Фотографија у Сремској Митровици (1860-1919), Сремска Митровица 1995, 9.

Фотограф Егитије Даненбаум (мађ. Egyed Dannenbaum Karoly) готово четрдесет година се бавио фотографијом, остављајући у наслеђе породици и Сремској Митровици богат фотоматеријал (сл. 1). Ипак, његов живот до данас није довољно расветљен, непознато је где се и када родио, као и где је преминуо. Штавише, његови потомци су дуго, све до 2006. сматрали да су немачког, а не јеврејског порекла. Што се тиче његовог професионалног живота ту није остало пуно загонетки, јер је његов рад био „...професионалан и квалитетан у сваком погледу. Атеље Даненбаумових био је отворен пуних 36 година. Радили су отац, мајка и син. Осим портретних снимака радили су и ван атељеа. Тако су забележили низ података о животу у граду. Једно време Даненбаум је издавао разгледнице и дописнице. Митровачки фотографи представљају генерацију која је за собом оставила дела изузетног квалитета, са разноврсним садржајем. У складу са временом у ком су живели, када се фотографија сматрала уметношћу, они су испунли свој задатак“.[2]

Егидије Даненбаум, аустроугарски Јеврејин, каријеру је почео у Оравици у данашњој Румунији, најпре ортачки у фирми Смихојс и Даненбаум, пре 1890, а потом је у истом месту радио самостално.[3] Затим се фотографијом бавио у Вршцу (Школска 1031), па са прекидима у Великом Градишту, између 1892. и 1900. (у кући Саве Маринковића).[4] Кратко око 1900. је радио и у Сомбору,[5] а од 1890. повремено, а потом стално у Сремској Митровици,[6] одакле је држао и фотографску филијалу у Шапцу (са прекидима до краја прве деценије XX века).[7] Док је боравио је Београду легитимисан је као фотограф из Вршца.

2 *Olivera Drezgić, Sremska Mitrovica na starim razglednicama (1980-1940)*, Sremska Mitrovica 1998, 11.

3 Историјски архив Београда, Управа града Београда, Картотека житеља града Београда и Земуна, Пријава (09.01.1933): Мила Даненбаум, Приватна домаћица; Историјски архив Срем, Гимназија – Сремска Митровица, Уписница бр. 155. за 1937/38. годину, уписан под ред. бр. 11.

4 Cristian Graure, *Un tinut redescoperit print imagine / Fotografia in Banatul montan intre1860 si 1910*, Resita, 2015; Драган Фелдић, *Фотографија у Пожаревцу и околини*, Пожаревац 2009.

5 Ferenc Nemet**,** *A banaty fenykepeszet torenete*, Novi Sad 2002.

6 *Пек*, бр. 4. од 16. августа 1892. Велико Градиште, Оглас: *Сликарски атеље Е. Даненбаума, „прима на израду сваковрсне сликарске послове по умереној цени. Снима слике свакој дана без обзира на време...сликар у кући і. Саве Маринковића*“; *Трговинско-занатлијски шематизам Краљевине Србије за 1902-1903*, саставио и издао Св. Р. Христић, Београд 1901; Оливера Дрезгич, *Сремска Митровица на...,*; Ersre photogr. Kunstanstalt E.K. Dannenbaum Mirovitz ad Save, Bračni par, posveta: Za uspomenu mojoj Seji Zorki od brata Jove i snajke Roksande 27/XII 909, venčani 11. Novem. 909. у Збирци Мирослава Александрића; Ferenc Nemet**,** *A banaty fenykepeszet torenete*, Novi Sad 2002; Горан Малић, *Деловање јеврејских фотографа у српској култури у XIX и XX веку*, Годишњак града Београда, LIII, Београд 2006, 113-173.

7 Збирка Мирослава Александрића, Фото атеље Даненбаум и син Сремска Митровица (печат), *Младић са пет младих жена и девојака*, посвета: „Za uspomenu na dan veridbe – 26. IV 1930. ujnice i ujaka“)као дописна карта); Исто, *Старији православни свештеник са већом*

Трговинско-занатлијски шематизми Краљевине Србије за 1896-1897. и 1900-1901. годину, бележе Егидиуса Даненбаума као јединог пријављеног фотографа у Великом Градишту. Ту је начинио један занимљив портрет касније познате београдске глумице Жанке Стокић, тада још девојчице, за који је користио картон фирме из Вршца (сл. 9).[8]

Највећи допринос фотографији остварио у Сремској Митровици.[9] Атеље у Сремској Митровици се налазио на самом улазу у Паробродску улицу са десне стране, где је данас шумско газдинство Војводинашуме. На тој адреси је и живео са супругом Емилијом рођеном Липковица, на којој се водила фотографска експозитура у Шапцу.[10] Имали су два сина и једну кћер. Старији син се звао Хуго (1888–1946) и такође се бавио фотографским занатом. Његово средње име је као и у Еугеновом случају било Карл. Млађи син Ото није се бавио фотографијом. У децембру 1922. се верио са Мициком Светз (Swetz). Имали су сина Рудолфа (рођен 17. маја 1925) који је наставио породичну традицију бављења фотографијом. Гимназијски списи га наводе као Немца (сл. 2),[11] услед чега се временом формирало погрешно убеђење да је породица Даненбаум немачког, а не јеврејског порекла. На жалост, недостају подаци на основу којих би се могло нешто више рећи о Оту и Рудолфу. Између Ота и Хуга, 19. маја 1900. Егидије је добио и кћер Милу (сл. 3). Удала се у Београд, где је провела читав живот, али потомство није имала.[12] Била је блиска са братом Хугом о чему говори велики број дописница које му је слала током живота (сл. 4). И она је значајна за развој фотографије, јер је 1933. поднела пореску пријаву управи града Београда за Фото атеље, када је он у Београду и званично регистрован.[13]

Хуго Даненбаум (сл. 5) је за собом оставио изузетан број фотографија. Био је ожењен Емилијом Ауман (1888-1946), Митровчанком, кћери Драгутина (1859-1929) и Алојзије Ауман (1864-1942). Са њом је имао троје деце – Хедвигу (1910), Штефицу (1913, сл. 6) и Драгутина (1921), који су свој живот провели у Сремској Митровици где и данас живе њихови потомци. Седмо колено од Еугена Даненбаум данас броји тринаест чланова.

Од 1914. Еугенов атеље у Сремској Митровици делује као „Даненбаум и син", тј. тада Хуго (сл. 10) креће стазама свог оца. Како су издавали

групом чланова своје породице (картон нестандардне величине; Збирка Драгана Петровића, Е. Даненбаум, Шабац (аверс), *Две девојке или младе жене*.

8 *Трговинско-занатлијски шематизам Краљевине Србије за 1900-1901*, саставио и издао Св. Р. Христић, Београд 1899.

9 Ferenc Nemet**,** *A banaty fenykepeszet torenete*, Novi Sad 2002.

10 Историјски архив Београда, *наведено*.

11 Историјски архив Срем, *наведено*.

12 Историјски архив Београда, *наведено*.

13 Исто.

фотографије, разгледнице и дописнице, на њима се, на полеђини, могу добити занимљиве информације (сл 7-8).[14] Хуго је начинио низ породичних фотографија које носе исте мотиве као и фотографије од значаја за Сремску Митровицу. Фотографија појединца била је стилизована тако да скоро цела фигура или портрет заузима централни простор, поред ње је простор са вазом и цвећем, негде су уметнути стубови, сликана позадина и слични реквизити из амбијента атељеа. Сви детаљи користили су се ради што вернијег опонашања из времена бидермајера у уметности.[15] Породичних фотографија претежно картонки, групних али и портретних има много и својим квалитетом одолевају времену и након 130 година (сл. 18-25). Свака фотографија коју је Хуго Даненбаум израђивао на полеђини је имала печат фирме. Његов отац на полеђинама картонки имао је штампану рекламу на латиничном и ћириличном писму, а напред, на фотографијама је био утиснут суви жиг (сл. 11-13).

Треба поменути, да је Даненбаум понекад користио картон - подлогу фирме из Митровице за потребе рада у шабачкој филијали.[16] Сачуване фотографије високог су квалитета. Осим портрета и грађанске фотографије (група) снимао је жанр-сцене, као и једну врсту социјалне документације.[17] Фотографише позоришне представе, школске приредбе и приведне догађаје.[18] Око 1900. године уносио је елементе сецесије у опрему фотографија.[19] Рекламирао се да фотографије прави у свим величинама, од визиткарти до природне величине, те да прима све врсте повећања, а слике је израђивао сваки дан. Издавао је разгледнице Митровице. Посебно је интересантно да је израђивао легитимације као што су годишње возне карте (сл. 14-15).[20] У послу су му помагали супруга и син, а по свему судећи тако је обезбеђивао рад фирме у два града у исто време. Фирма „Даненбаум и син" објављивала је фотографије (1923) у београдским новинама „Илустровани лист" (сл. 16).[21]

---

14 *Трговинско-занатлијски шематизам Краљевине Србије за 1900-1901*; Збирка Мирослава Александрића, Фото атеље Даненбаум и син Сремска Митровица (печат), *Младић са пет младих жена и девојака*, посвета: „Za uspomenu na dan veridbe – 26. IV 1930. ujnice i ujaka (kao dopisna karta)"; Исто, *Старији православни свештеник са већом групом чланова своје породице* (картон нестандардне величине; Miroslav Aleksandrić, *Fotografi i fotografski ateljei u Srbiji 1860.-1918*. Beograd, 2012.

15 Оливера Дрезгић, *Фотографија у Сремској Митровици...*, 11.

16 *Трговинско-занатлијски шематизам Краљевине Србије за 1900-1901*.

21 Горан Малић, *Деловање јеврејских фотографа у српској култури у XIX и XX веку*, Годишњак града Београда, LIII, Београд 2006, 113-173.

22 Илустровани лист, Београд, 16. децембар 1923, 2.

23 *Трговинско-занатлијски шематизам Краљевине Србије за 1900-1901*.

24 *Трговинско-занатлијски шематизам Краљевине Србије за 1902-1903*; Оливера Дрезгић, *Фотографија у Сремској Митровици...*, 15.

25 https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/Ilustrovani_list/1923/b050#page/0/mode/1up

Једна интересантна и несвакидашња фотографија Егидија Даненбаума, је *Грађанке за време картања* (сл. 17) која се чува у Музеју Војводине у Новом Саду. Настала је у Великом Градишту крајем XIX века, а припада музејској збирци Грађанска ношња.[22] На њој је фотографисао четири жене у току партије карата, а „током XIX и почетком XX века картање је на јавним местима спадало у врсту забрањених провода, па су тако многе кафане имале засебне собе за ову занимацију. „Жене картароши“ се налазе у приватном простору дома, и крајње су опуштене у својим поподневним тоалетама, док размишљају који је следећи потез који би требале да одиграју. На сточићу поред налази се послужење, можда слатко. Простор дневне собе или трпезарије може да буде женски, али картање није женска ствар. Тиме ова јединствена фотографија само добија на цени“.[23] Низ је збирки у музејума Београда, Новог Сада, Великог Градишта, Беле Цркве, Сремске Митровице у којима се чувају фотографије Егидијуса и Хуга Даненбаум.

Фотографије Даненбаумових могу се поделити на: фотографије у атељеима, грађанске документарне фотографије и просторне снимке града, историјске документарне фотографије и примењене фотографије.[24] Сачуване историјско фотографије документују прилике из времена Првог светског рата, почетак оружаних сукоба, војне јединице и живот становништва у ратним условима.[25] Међу последњим радовима из овог периода је фотографија освећења моста на Сави, који су заједно снимили фотографи Шимић и Даненбаум (сл. 26-31).

Сремскомитровачке разгледнице штампане у XIX веку илуструју мотиве градских објеката и целина. Како би разгледница угледала светлост дана и стигла до крајње адресе било је потребно ангажовати рад фотографа, графичара и издавача. Даненбаумови су се у оквиру атељеа бавили управо штампањем и издавањем разгледница које пружају вредност у документарности а илуструју развитак озбиљне архитектонске промене града. Разгледнице су такође и извор сазнања о култури, одевању, саобраћају, трговини и целокупном животу у граду у времену са краја XIX и почетака XX века.

Митровачки фотографи представљају генерацију која је за собом оставила дела изузетног квалитета, са разноврсним садржајем. У складу са временом у ком су живели, када се фотографија сматрала уметношћу, они су испунли свој задатак. Фотографије су извор сазнања о архитектури, култури, одевању, саобраћају, трговини и целокупном животу у граду у времену са краја XIX и

26 https://kultura.rs/objekat/2497492-gra%C4%91anke-za-vreme-kartanja.

27 http://www.arte.rs/sr/umetnici/teoreticari/dragana_garic-4758/tekstovi/moda_i_emancipacija_u_zenskoj_vizuelnoj_kulturi_srbije_i_vojvodine_krajem_xix_i_pocetkom_xx_veka-3768/

28 Оливера Дрезгић, *Фотографија у Сремској Митровици*..., 15.

29 Исто.

почетака XX века. С тога свака белешка има изузетан значај. *Verba volant, scripta manent*.

ПРИЛОЗИ:

Сл. 1. Едиције Даненбаум

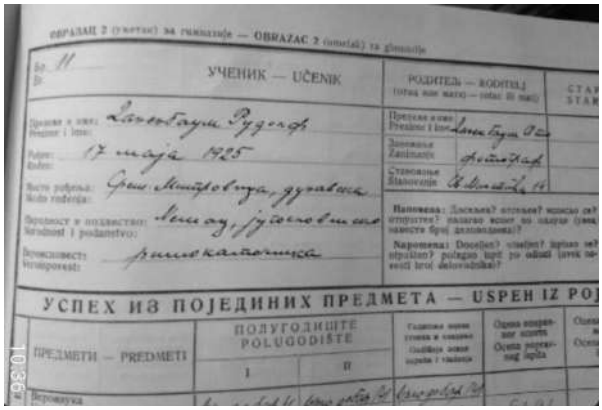

Сл. 2. Документ из Митровачке гимназије

Сл. 3. Мила Даненбаум (у средини)

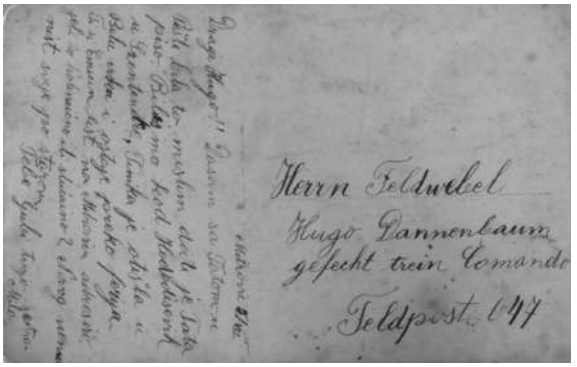

Сл. 4. Милино писмо брату Хуго Даненбауму

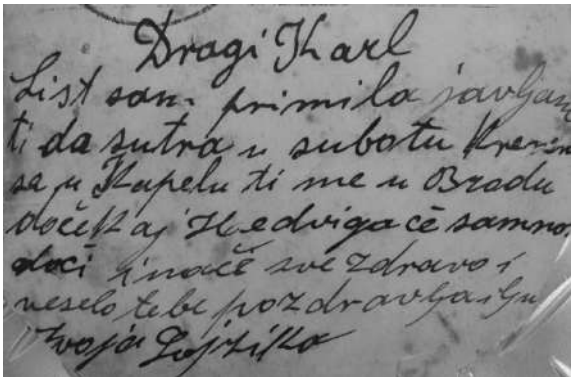

Сл. 7-8. Дописница од 14. јула 1927.

Сл. 5. Хуго Даненбаум

Сл. 6. Хедвига (десно) и Штефица (лево) Даненбаум, 1914.

Сл. 9. Жанка Стокић (Преузето са претраживача културног наслеђа Републике Србије)

Сл. 10. Хуго Даненбаум (скроз десно)

Сл. 11. Реклама фирме

Сл. 12-13 Суви жиг фирме Едуард Даненбаума

Сл. 14. Задња страна годишње карте за воз

Сл. 17. Грађанке за време картања

Сл. 15. Предња страна годишње карте за воз

Сл. 18. Алојзија Ауман

Сл. 16. Илустровани лист, Београд 16. децембар 1923.

Сл. 19. Штефица (рођ. Даненбаум) са супругом Андријом Штимцем и најстаријом кћери Хедвиге Уројић

Сл. 20. Хедвига (рођ. Даненбаум) са супругом Фрањом Уројићем

Сл. 21. Венчање Марије и Драгутина Даненбаума, 1941.

Сл. 22. Драгутин Даненбаум

Сл. 23. Драгутин Даненбаум

Сл. 24. Кћери Хедвиге Урошић, Бранка, Барбара и Зденка

Сл. 25. Деца Драгутина Даненбаума, Жељко и Власта

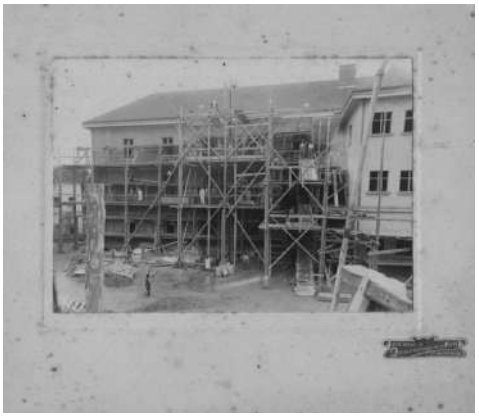

Сл. 26. Градња нове зграде Гимназије у Сремској Митровици 1929.

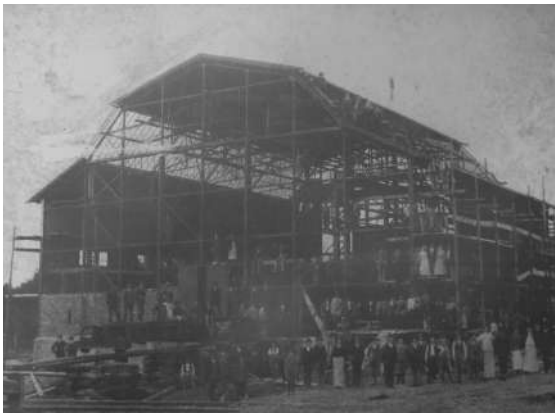

Сл. 27. изградња електричне централе у Сремској Митровици 1911.

Сл. 28. Скела Николе Живковића у Сремској Митровици, око 1910.

Сл. 30. Друштво Мајке Југовић у Сремској Митровици 1920.

Сл. 29. Српска народна самостална странка, Одбор за Срем, састанак 23. јануара 1908.

Сл. 31. Купалиште на Сави

Marina Relić

PHOTOGRAPHS WITNESS

SUMMARY

The first photographs on the territory of Sremska Mitrovica were taken mainly by foreigners, so-called travelling photographers who only after the disappearance of the Austro-Hungarian state became photographers of autochthonous origin. Egitius Danenbaum, a photographer and publisher, left numerous photographs of exceptional quality that testify to the situation in Sremska Mitrovica in the last decade of the 19th century and the first half of the 20th century. The context of photography as an art object and historical source is a complex issue. This context is not easy to determine and is related to the area of interest of each individual. The aim of this note is to raise awareness of the importance of photography as a document, source or as a trace of the past and ways of artistic expression, but also to initiate positive processes important for education and raise awareness of the importance of cultural heritage and identity.

000.00(00-00)XXXXXXXXXX
000.00(00-00)XXXXXXXXXX

Нада Симић-Лемајић
Историјски архив Срем
Сремска Митровица
n.simiclemajic@arhivsrem.org.rs

Дејан Уметић
Историјски архив Срем
Сремска Митровица

РУСКИ ЕМИГРАНТИ У СРЕМСКОЈ МИТРОВИЦИ

Сажетак: У раду се говори о руским емигрантима који су после Октобарске револуције дошли у Сремску Митровицу. Град није био значајан центар руске емиграције, али се ипак неколико десетина Руса доселило у њега. Ову популацију обогатили су Руси који су се доселили после Другог светског рата. Емигранти су били различитог занимања и социјалног порекла. Међу њима су се посебно истакле три жене: Ирина Непокојчицка, Јевгенија Свинарска и Лариса Иљинишна Крутиков Богдановић. Све три су завршиле Институт „Смољни" и биле веома образоване.

Кључне речи: бели Руси, емиграција, Сремска Митровица, Срем, Русија, Први светски рат.

Крај Првог светског рата и Октобарска револуција довели су до вероватно највећег преокрета у историји Русије. Слом државе, друштва, економије изазвао је егзодус становништва. Бројне избеглице које су се расуле по читавој Европи постале су познате под називом бели Руси. Историчари само апроксимативно могу утврдити њихов број и смештају га у размеру између милион и два и по милиона. Социјална и образовна структура избеглица била је изразито висока, што је читавом процесу емиграције дало посебну димензију. Највише руских избеглица сместило се у Немачкој и Француској али је значајан њихов део привремено или стално уточиште нашао у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Највећи део избеглица стигао је у Краљевину после пораза царске војске генерала Петра Врангела на јужном фронту. Евакуација са Крима у Цариград извршена је од 31. октобра до 3. новембра 1920. а избеглице су у Краљевину стигле у пролеће 1921. Био је то трећи и уједно највећи избеглич-

ки талас који је дошао у Краљевину. У првом таласу стигло их је око 2800, у другом после евакуације Одесе 7804, а у последњем са Крима 21.243 особе.[1]

Највише избеглих Руса сместило се у Београд, али и у друге градове – Скопље, Суботицу, Панчево, Крагујевац, Битољ, Белу Цркву. Због политичких разлога влада Краљевине није желела да се најистакнутији представници беле емиграције експонирају у главном граду па их је сместила у Сремске Карловце, где су боравиле и најутицајније личност у црквеном, војном и политичком погледу – митрополит Антоније Храповицки и генерал Петар Врангел. Генерал Врангел је у Сремским Карловцима септембра 1924. формирао Руски општи војни савез (РОВС) а овде је још 1921. формирана Руска православна заграничнa црква. Поред ових великих центара руске емиграције, избеглице су се разместиле у многе градове тадашње Краљевине. Они образованији којих је било у значајном броју лакше су добили посао у државној служби. Неки су се сместили и у Сремску Митровицу. У Митровици, као и у другим местима Срема, није било организованог доласка већих група емиграната али је један број придошлица својим радом оставио значајне трагове, а неки и потомке који и данас живе у овом граду.[2]

---

1 О руској емиграцији у Краљевини СХС/Југославији постоји бројна литература: *Руска емиграција у српској култури XX века*: *зборник радова*, књ. I–II, прир. Миодраг Сибиновић, Марија Межински, Алексеј Арсењев, Београд 1994; Мирослав Јовановић, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919–1924*, Београд 1996; Виктор И. Косик, *Русская Церковь в Югославии (20–40-е годы XX века*), Москва 2000; Мирослав Јовановић, *Руска емиграција на Балкану (1920–1940)*, Београд 2006; Виктор И. Косик, Владимир А. Тесемников, *Русский Белград*, Москва 2008; Алексеј Арсењев, *Руси у Банату*, Банат кроз векове. Слојеви култура Баната: Зборник радова, уредник Миодраг Матицки, Београд 2010, 663–712; Алексеј Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији: Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941–1945*, Београд 2011; Алексеј Арсењев, *Самовари у равници. Руска емиграција у Војводини*, Нови Сад, Футог 2011; Алексеј Арсењев, *Руси у Бачкој*, Бачка кроз векове: Слојеви културе Бачке. Зборник радова, уредник Миодраг Матицки, Београд 2014, 717–775; Јован Качаки, *План генерала Врангела о спасавању језгра Армије Југа Русије (беле) у Краљевини СХС*, Војноисторијски гласник, 1–2, 2004; Алексей Арсеньев, Ольга Кириллова, Милорад Сибинович, *Русская эмиграция в Югославии*, Москва 1996; Radovan Pulko, *Ruski emigranti na Slovenskem: 1921–1941*, Logatec 2004; Petra Kim Krasnić, „Reševanje ruske begunske problematike v Kraljevini SHS", Prispevki za novejšo zgodovino, LX-2, 2020; А. А. Салонски, *Демографија руске емиграције у Београду*, Београд 1935; Алексеј Арсењев, *Руска емиграција у Сремским Карловцима*, Сремски Карловци 2008; Несиба Палибрк-Сукић, *Руске избеглице у Панчеву 1919–1941*, Панчево 2005.

2 О боравку и животу избеглих Руса у Сремској Митровици објављено је неколико радова. Живко Попов је у зборнику својих текстова под називом *Митровица, град и људи у времену*, Сремска Митровица 2010, објавио чланак „Долазак Руса у Митровицу". Исти текст у скраћеном облику објављен је у часопису *Сунчани сат* (бр. 14, 2006). О архитекти Ирини Непокојчицки рад је објавила Оливера Дрезгић: *Архитекта Ирина Непокојчицка*, Сунчани сат, 14, 2006, 55–62, као и каталог изложбе: Оливера Делић, *Иринин камени цвет, поводом 70. година фонтане у градском парку, биографија инг. арх. Ирине Александровне Непокојчицки,*

Међу поменутим породицама и појединцима треба истаћи породицу Непокојчицки те Ларису Иљинишну Крутикову удату Богдановић, Игнатија Маслова, Јевгенију Александровну Свинарскају и Јакова Ивановича Шпилевоја.[3]

Породица Непокојчицки. Непокојчицки су били дворска руска породица која је углед стекла војном службом. Презиме је породица добила по месту Непокојчице, где су некада боравили. У времену пре Октобарске револуције поседовали су имања у Полтавској губернији у данашњој Украјини. У Сремску Митровицу су се населили 1920. Породицу су сачињавали Александар Павлович Непокојчицки, супруга Марија из породице Терешковић и деца Ирина и Николај. Породица Терешковић такође је живела у Сремској Митровици. Александар Павлович је имао чин пуковника. По доласку у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца једно је време предавао у Рускоj кадетска школи у Белој Цркви а радио је и у Београду. Умро је 1949.

Највише трагова у граду оставила је најмлађа чланица породице Ирина. Рођена је 1909. у градићу Лубни у данашњој северној Украјини. Као и многе девојке из емигрантских породица, школовала се у Институту „Смољни" у Великој Кикинди. Ту је и матурирала 1927. Школовање је наставила у Загребу, где је на Техничком факултету стекла 26. јуна 1937. диплому инжењера архитектуре. После Другог светског рата Ирина је радила као референт за зградарство Срема у Техничком одељењу Аутономне Покрајине Војводине смештеном у Сремској Митровици. Из овог периода остао је низ споменика и других пројеката иза ње. Док је рат још трајао, организовала је подизање пет споменика погинулим борцима од којих су два била за погинуле црвеноармејце. Најпознатији пројекат Ирине Непокојчицке је фонтана у Градском парку. Преминула је у Сремској Митровици 1948.

фонтана Камени цвет, Сремска Митровица, мај 2016. Драгоцена су и сећања самих избеглих Руса (вид. Кирил Свинарски, *Нешто као сећање*, Сунчани сат, 7, 1997, 161–173). Појединих података о руским емигрантима у Сремској Митровици има и у сећањима Петра Милошевића (вид. Петар Милошевић, *Сећање на Митровачку гимназију (1944–1948)*, Сунчани сат, 6, 1996, 149–161). Низ података о породицама које су се доселиле у Сремску Митровицу у различитим периодима а мање су познати прикупили су Нада Симић Лемајић и Дејан Уметић. Ови подаци су делимично објављени у каталогу изложбе: Ненад Нинковић, Горан Васин, *Руска емиграција и њихови потомци у Срему и Сремској Митровици*, Сремска Митровица 2018.

3 Јевгенија Свинарска, Лариса Крутикова и Ирина Непокојчицка образовање су стекле на чувеном Институту „Смољни"'. Овај институт је био најпознатија образовна институција за женску аристократску децу а налазио се у Петрограду. Касније су у њему школована и деца из неаристократских али углавном богатих породица. Настава се у њему највећим делом одвијала на француском језику. После Октобарске револуције поново је организован у Краљевини СХС, прво у Великој Кикинди а затим у Бечеју.

Иринин брат Николај Непокојчицки је после Резолуције Инфорбироа 1948. напустио Сремску Митровицу и Југославију и настанио се у Москви.[4]

Лариса Иљинишна Крутиков Богдановић. Лариса Крутиков је рођена 1915. у Николајеву (Миколајеву) у данашњој Украјини а у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца стигла је 1920. из Севастопоља са породицом: оцем Иљом Крутиковим, поморским инжењером и официром са чином капетана бојног брода, мајком Маријом Павловном Александровном, братом Вјачеславом и сестрама Маријом и Људмилом. Школовала се у Институту „Смољни" у Великој Кикинди између 1921. и 1932. године. У Петровцу на Млави, где се склонила из Београда на самом крају Другог светског рата, упознала је правника Васу Богдановића и за њега се удала октобра 1944. Брачни пар се потом настанио у Сремској Митровици где се Лариса бавила преводилачким пословима и држала приватну школу страних језика.[5] Живела је до 2015. у Митровици, где данас живи њен син.

Породица Свинарски. Јевгенија и Владимир Свинарски су пре досељења у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца живели у Варшави. Јевгенија (1874–1950) се родила у Виљнусу (некада Вилни) у данашњој Литванији. Отац Александар био је војни лекар а она се од детињства школовала у Институту „Смољни". Потом је живела у Варшави, где се удала за поручника Полтавског пука Владимира. Владимир је касније постао помоћник губернатора Варшаве. Имали су шесторо деце; најстарији син Борис погинуо је 1914. као официр руске војске на фронту у Галицији. Породица се потом преселила у Москву, а после Октобарске револуције стигла је у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца. Владимир и Јевгенија су се заједно са сином Кирилом настанили у Сремској Митровици. Касније су им се придружиле и две ћерке које су биле остале у Москви, а о судбини преостале две ћерке никада ништа нису сазнали.

По доласку у Сремску Митровицу Јевгенија се запослила код познатог индустријалца Чериха а Владимир је отворио малу млекару. Ускоро је Јевгенија почела да предаје француски језик у Митровачкој гимназији. Због недостатка формалне дипломе радила је као наставник од часа „дневничар". После Другог светског рата поново се запослила у гимназији као професор суплент руског и француског језика.

---

4 О Ирини Непокојчицки и њеној породици детаљније вид. О. Дрезгић, *Архитекта Ирина Непокојчицка*. Вид. и ширу верзију каталог изложбе Оливера Делић, *Иринин камени цвет, поводом 70. година фонтане у градском парку, биографија инж. арх. Ирине Александровне Непокојчицки, фонтана Камени цвет*.

5 Детаљно о Лариси Крутиков Богдановић вид. Ж. Попов, *Митровица, град и људи у времену*, као и Марија Вукајловић, *Грађанске куће Сремске Митровице*, Сремска Митровица 2019, 60–63.

Најмлађи члан породице Кирил Свинарски рођен је у Москви 1916. Дипломирао је на групи за романске језике Филозофског факултета у Београду. У рату је ступио у Југословенску народну армију и био на раду у Генералштабу до 1947, а потом био лектор на катедри за руски језик у Београду.[6] Умро је у Београду 2004.

Породица Шпиљевој. Јаков Иванович Шпиљевој (1890–1978) и његова супруга Марија доселили су се у Сремску Митровицу из Глине 1941. бежећи пред ратним страхотама. Јаков је по професији био геодет. Супруга и он били су изразито музички и уметнички надарени. Марија је давала часове клавира и балета а Јаков је после рата добио место наставника певања у Митровачкој гимназији. Ту је веома брзо створио изузетан мешовити хор који се истицао не само школским наступима и такмичењима него је учествовао и у музичком животу града.[7]

Игњатије Маслов предавао је руски језик у гимназији. Још у Русији бавио се учитељским позивом. После доласка у Сремску Митровицу оженио се учитељицом и са њом је имао три ћерке.[8]

Понеки податак је остао сачуван и о другим руским породицама и појединцима. Многи међу њима радили су у просвети али су се бавили и другим занимањима. У Митровачкој гимназији, поред већ поменутих, радили су Елеонора Панасенко Мирковић, Никола Шевердјаков, Љубица Јермоленко, Наташа Вохалски, Николај Радјаченко.[9]

* * *

О неким породицама које су у Митровицу дошле непосредно после Октобарске револуције знамо тек понеки податак. Породицу Римски-Корсаков чинили су муж и жена. Муж је био официр Црноморске флоте. Умрли су 1947/48. без потомства. Знамо и да су у Митровици у том периоду живели Николај и Анастазија Худјаков. Николај је био војно лице. Породица Скуратов, коју су чинили родитељи и син Јура, отворила је кафану која се налазила на углу данашњих улица Пушкинове и Светле.[10]

Знамо и за друге појединце и породице који су краће или дуже време боравили у Сремској Митровици. Један од њих био је инжењер Радич, који је услед материјалне оскудице брзо напустио место. За Александру Рудицину знамо да

6 Детаљније К. Свинарски, *Нешто као сећање*, Сунчани сат, 7, 1997.
7 Ж. Попов, *Митровица, град и људи у времену.*
8 Ж. Попов, *Митровица, град и људи у времену.*
9 Ж. Попов, *Митровица, град и људи у времену*, 174; Ђорђе Домазет, Ненад Лемајић, *175 година Митровачке гимназије*, Сремска Митровица 2013, 187–192.
10 Ж. Попов, *Митровица, град и људи у времену*, 169.

је била професор француског језика а Митровицу је напустила после Другог светског рата. Породицу Роговоја чинили су отац, мајка и две ћерке. Једна од ћерки, Татјана, била је оперска певачица и касније се удала за брата Ларисе Богдановић Вјачеслава. Породица Чечељ је живела у Митровици до 1948. а после Резолуције Информбироа напустила је Митровицу. Највероватније су се настанили у Мађарској. Знамо и за извесну Анастасију (Настју) која се издржавала радећи по кућама а имала је три ћерке.[11]

У Сремску Митровицу су се у различитим периодима досељавале и друге руске породице и појединци. Неки међу њима су ту остајали кратко, не остављајући осим имена неког другог трага. Други су пак остали да трајно живе и засновали породице. Они и њихови потомци данас чине део митровачког колоритног националног и регионалног мозаика.

Међу оним породицама које су се доселиле у времену после Другог светског рата у Сремску Митровицу, налазе се и потомци кубанског козака Стефана Атанасијева Лукјанченка (рођен 18. децембра 1894. у Бестрашној). Са њим је у избеглиштву био и његов брат Марко, који је умро млад, без потомства, у Београду. Стефан је био столар. Један од његових синова, Миодраг, 1975. доселио се у Сремску Митровицу са породицом – сином Владимиром и ћерком Сањом. Владимир и данас живи у Сремској Митровици, има сина Вању.[12]

У Котор је 1922. стигао Иван Аверкијевич Стеценко, рођен 19. јануара 1900. у Керчу, на Криму. Његови родитељи (мајка Јекатерина Ајваз) нису емигрирали, али су сина послали са рођацима у избеглиштво. У време емиграције имао је завршену гимназију. Најпре је живео у Белој Цркви и Београду, издржавајући се као радник на багеру. Потом, радећи у техничкој служби Речне пловидбе, прешао је у Сремску Митровицу и оженио се Милицом Ходоба. Добили су троје деце: Јекатарину (1932), која живи у Мартинцима, Николаја (1933–2020), који је живео са породицом у Сремској Митровици, и Марију (1937), која живи у Београду. Од 1937. живели су у кући на Сави. Са супругом Милицом Иван је пловио на броду „Уна". Преминуо је 28. децембра 1945.[13]

У Сремској Митровици живела је и породица Соколов. У Краљевину СХС је дошао Всеволод Соколов (Краснодар–Петроварадин 1880), по занимању агроном, који је током Првог светског рата био артиљеријски официр. После рањавања био је неко време у Одеси, Цариграду и Грчкој, а потом долази у Београд. Из Београда прелази у Сремску Каменицу, где је предавао у Официрској школи. Овде се оженио Чехињом Албином Коска. Имали су два сина: Леонида (1930–1948) и Владимира (1933). После школе у Каменици, Всеволод је радио у дирекцији поште у Новом Саду, одакле, у време Другог светског рата,

11 Ж. Попов, *Митровица, град и људи у времену*, 176.
12 Податке и фотографи дао је Владимир Лукјанченко, 2018. године.
13 Податке и фотографије дао је Никола, син Ивана Стеценка, 2018. године.

прелази у Сремску Митровицу, где се запослио у телефонској секцији. После пензионисања прешао је са супругом у Петроварадин. Владимир Соколов се школовао у Митровачкој гимназији, одакле 1952. прелази у Београд на студије. Цео живот је играо шах и био шаховски мајстор Југославије. Оженио се 1965. Пољакињом Хенријетом Конарковском, магистром Јагелонског универзитета, шаховским мајстором како Југославије тако и Пољске, учесницом на чак три олимпијаде. Поред тога што је признати шаховски теоретичар, Владимир је био и уредник шаховског часописа *Теоријски билтен*, који је излазио од 1961. до 1980. Данас са супругом живи у Београду. Имају кћер Силвану, доктора музикологије, која живи у САД.[14]

Породица Скуратович се у Митровицу доселила 1957. Као избеглице у Краљевину СХС дошли су Глеб Антонијевич Скуратович (рођен у Благовешћанску, Амурска област, 1888) и његова супруга Олга Жуковска. У Сремским Карловцима им се родио син Георгије (1924), а у Београду Леонид (1934). Пред Други светски рат породица се одселила из Београда у Вареш, где је Глеб био шеф лабораторије рудника Љубија, као инжењер рударства. Током рата супруга Олга је убијена (1942) у болници у Сарајеву. Георгије Скуратович се 1957. одселио у СССР, док се Леонид преселио у Сремску Митровицу. Овде се оженио Мирјаном Вујновић, са којом је 1961. добио сина Игора, који данас живи у Лаћарку. По занимању је инжењер пољопривреде, а са супругом Светланом Раденковић има три кћери: Исидору, Теодору и Анастасију.[15]

У Сремској Митровици је живео и радио Петар Хотомски. Његов отац Захарија Хотомски био је ожењен Рускињом Олгом Смирновајском. Имали су три сина: Владимира, Ростислава и Петра (1944–2011). Др Петар Хотомски је радио на Педагошкој академији у Сремској Митровици где је предавао математику све до 1986, када добија посао на Техничком факултету у Зрењанину. Тамо је радио до пензије 2011. године.[16]

У насељу Хесна, данас Булевару Константина Великог у Сремској Митровици, живела је породица Качкин. Отац породице Павле Качкин[17] дошао је после Октобарске револуције у Сремску Митровицу, ту се настанио и радио као кројач. Два пута се женио. Једна од жена му се звала Вера. Имао је ћерку Наду и сина Ђорђа који су завршили Митровачку гимназију. Ђорђе је био један од првих студената Рударског факултета у Београду. Павле Качкин је умро у Сремској Митровици, а његови потомци наставили су да живе у Београду.

14 Податке дали Владимир и Хенријета Соколов, 2018. године.
15 Подаци и фотографије добијени су 2018. године од Игора Скуратовића, Глебовог унука.
16 Подаци су добијени од Петрове супруге Симеуне Хотомски, 2018. године
17 Подаци и фотографије добијени су од породице Арбанас, некадашњих комшија породице Качкин.

Александар Горошко/Хорошко (Маријапољ, 1903. – Сремска Митровица, 1984) такође је уточиште нашао у Митровици. Његов отац Дионисије био је свештеник, мајка Марија и брат Владимир остали су у Русији. Брат Владимир био је физичар, научник, радио је на Атомском институту у Москви. Александар је дошао 1921. или 1922. из Маријапоља (Украјина) као царски официр, козак. Радио је једно време као жандар у Козлуку. У време Другог светског рата доселио се у Сремску Митровицу. Након рата је радио као сликар и фирмописац. Писао је и називе бродова у Бродоградилишту у Мачванској Митровици. Био је ожењен Маријом из Руме. Имали су двоје деце, Петра и Верицу. Петар је радио као комерцијалиста у „1. новембру" а био је и професор практичне наставе у Средњој технолошкој школи. Потомци и данас живе у Сремској Митровици.[18]

Међу емигрантима који су напустили Русију 1920. био је и Срећко Рељић са породицом. Срећко је у Русију отишао крајем XIX века, код свог стрица који се тамо бавио трговином. Био је ожењен Рускињом Јевдокијом рођ. Колосов и са њом је имао петоро деце: Василија, Петра, Раису, Марију и Милана. Живели су у Крапоткину, Краснодарска област. Након емиграције породица Рељић је живела у Шапцу. Њихов син Василиј Сергејевич Рељић, рођен 1901. у Русији, оженио се Персидом Грујић и са њом је имао двоје деце: Војислава и Гордану. Гордана се удала за Александра Кутузова, професорица је историје у пензији и има две ћерке: Татјану удату Виденовић, која живи у Београду, и Александру Кутузов Антић, историчарку уметности која као и њена мајка живи у Сремској Митровици.[19]

Познати митровачки геодета Михајло Љубимов руски је емигрант. Рођен је 20. септембра 1894. у Риги од оца Павла и мајке Марије рођене Соколов. Михајло је основну школу, гимназију и четири семестра Рударске академије завршио у Риги. Године 1916. био је мобилисан и упућен на Војну академију коју је завршио децембра 1916. Почетком 1917. послат је на фронт, где је исте године заробљен у Галицији. Ту остаје до 1920. Пут га потом води преко Мађарске, Краљевине СХС и Бугарске у Русију, на Крим, где је поново мобилисан, али је због рањавања у децембру 1920. евакуисан у Краљевину СХС. Михајло ће фебруара 1921. добити први посао у Митровици и у њој ће остати све до смрти 1957. Прву службу је добио код Обласне дирекције катастра, потом је службено премештен у Среску катастарску секцију у Шапцу, где је остао до јула 1923. По повратку у Сремску Митровицу радио је код геодета Самојла Петрашевића а потом код Владимира Флиса на пословима комасације све до ослобођења. Окупационе власти ухапсиле су га 1941, али је после неко-

18 Подаци и фотографије добијени су од породице Горошко, 2020. године.

19 Податке и фотографију је дала Александра Кутузов Антић, унука Василија Сергејевича Рељића, 2021. године.

лико дана пуштен из затвора. Након ослобођења 1944. радио је у Катастарском одсеку као геодета. Био је ожењен Немицом Вилхелмином, рођеном Форман (умрла 1980). Живели су у Водној а касније у Кузминској улици. Памтили су га по изузетно лепом свирању на усној хармоници и певању. Говорио је више страних језика. У породичној заоставштини постоји сачувана, врло уредна, руком писана свеска са руским песмама и романсама. Михајло и Вилхелмина си имали три ћерке: Јелену, рођену 1938, Лидију, рођену 1941, и Ксенију, рођену 1947. године. Потомци данас живе у Новом Саду и Аустралији.[20]

У гимназијској уписници за 1937/38. годину наводи се име ученице Ане Аљњнков, која је рођена у Митровици 1. 2.1922. године од оца Димитрија, пуковника у пензији, и мајке Олге Аљенков, са станом у Јелачићевој улици број 12.[21] Из гимназијског дневника за 1948. годину сазнајемо да је школу похађала Рускиња Александра Јакоби, рођена у Сремској Митровици 1935. године, од оца Сергија Јакобија. Поред Александре, породица Јакоби је имала и сина Бориса. Из Митровице су се одселили за Нови Сад.[22]

Међу радницима који су одржавали понтонски мост на Сави налазио се 1924. Рус Александар Потјамин. У Записнику седнице Градског поглаварства Митровице наводи се да је он руковалац материјалима на понтонском мосту и да остаје и даље у служби због потребе и савесности и „што браћу Русе избеглице у сваком погледу потпомоћи треба“. У Записнику са VII редовне седнице Градског заступства одржане 14. маја 1937, такође се спомиње Потјамин, сада покојни. Наведено је да је провео 16 година у служби као градски службеник, био веома савестан и марљив иако као руски избеглица без држављанства није могао остварити право на пензију. Записано је и да је преминуо на послу. Даље се наводи да се одобрава месечна новчана помоћ на захтев његове супруге, удовице, Варваре Потјамин од 250 динара.[23]

Имена једног броја Руса сачувана су у Матичној књизи умрлих православне цркве Светог Стефана. Тако се помињу Исак Чернишев, трговац, рођен на Кубану 1861, преминуо 1949, затим, Евгеније Непокупној, техничар, рођен 1898. у месту Славјанску на Кубану, преминуо 1950, Јосиф Писаренко, 1892-1956, Герман Герасимов, рођен 1886 у Астрахању, преминуо 1956, Јефим Раслаков,

20 Податке и фотографије су дали Ксенија Љубимов и Влатко Штефановић, ћерка и унук Михајла Љубимова, 2021. године.

21 Историјски архив „Срем“, Гимназија – Сремска Митровица, Уписница бр. 155 за 1937/38. годину, уписана под редним бројем 1.

22 Историјски архив „Срем”, Гимназија – Сремска Митровица, Дневник за 1948. годину, уписана под редним бројем 16; Изјава добијена 2018. од Љубице Јанковић, некадашње ученице а касније професорице филозофије у Митровачкој гимназији (Гимназији „Иво Лола Рибар”).

23 Историјски архив „Срем“, Градско поглаварство Сремска Митровица, Књига 3, седница I, 1. јануар 1924; Књига 5, седница VII, 14. мај 1937.

1865-1957, Владимир Аврамов, 1890-1958, Катарина Ратковска дев. Асејева (супруг Борис), рођена у месту Куск 1885, преминула 1961, Николај Худјаков, (супруга Анастасија Коналкин), рођен у Москви 1886, преминуо 1964, Иван Целих, рођен у Одеси 1890-1966.[24]

О неким Русима сазнајемо само на основу њихових споменика на православном гробљу. Ту су имена две жене чија је презиме Склевицки, Марија Владимировна († 7. јун 1938) и Анастасија Сергејевна (1870–1940). Ту су и: Ана Теофанова фон Курсел († 5. јун 1937) и Анастасија Коноз (1865–1962). У Беочину је између два светска рата основано Српско православно црквено певачко друштво „Фрушка гора". Оснивач и први хоровођа био је свештеник Глиша Бабовић Безбрадица, а руски емигрант Дудњик, чиновник из Новог Сада, радио је једно време као хоровођа.[25] Део избеглица је наставио у новој домовини да се бави пословима којима се бавио у Русији. Пример тога може да се види у околини Сремске Митровице, у Засавици, или у околини Шида, у Беркасову, кроз судбину две породице – Покров и Жарков.

У Засавицу је дошао као руски емигрант Јаков Покров, рођен 6. априла 1895. у Калајчаку, близу Одесе, од оца Хермана и мајке Марије. Имао је петорицу браће и две сестре, али је у избеглиштво кренуо сам. У Русији је обрађивао земљу на очевом имању и тим послом је наставио да се бави и у Засавици, најпре код породице Котарлић, а потом Варсагић. Живео је у ванбрачној заједници са Јеленом Ивановић, чије је презиме понео њихов син Живадин.[26]

Породица Жарков из Беркасова доселила се у Срем после Другог светског рата. У Краљевину СХС је емигрирао Петар Иванович Жарков (рођен између 1893. и 1897. у Краснодарској области). Преко Дубровника, пошто је у рату изгубио ногу, пребачен је на опоравак у Земун. Завршио је коларски занат, којим се бавио у Босни, у селу Раковац, где се преселио и оженио Маријом Холод, са којом је добио тринаесторо деце. Услед ратних околности 1943. је прешао у Бачку, у Савино Село, одакле после 1945. прелази у Беркасово. Умро је 1986, а у Беркасову и данас живе његови потомци.[27]

Велики број руских избеглица запослио се у просвети. Многи су радили у Митровачкој и Румској гимназији.[28] У Митровачког гимназији забележено је

24 Историјски архив „Срем", Матична књига умрлих православне цркве Светог Стефана, Сремска Митровица, 1949-1968.

25 Јован Јерков, *Хорско пјевање у Војводини 1838–1938*, Зрењанин 2011.

26 Податке и фотографије дао је Велибор Ивановић, унук Јакова Покрова, 2018. године.

27 Подаци и фотографије су добијени од Петровог унука Владимира Жаркова, Беркасово, 2018. године.

28 Ж. Попов, *Митровица, град и људи у времену*, 174; А. Арсењев, *Самовари у равници, руска емиграција у Војводини*, 79–86; Годишњи извештаји гимназија у Сремској Митровици и Руми.

четрнаест руских наставника: Василиј А. Гаврилов (музика, предавао и у Земуну), Александар Дољиков, Љубица Јермоленко (географија и хигијена), Александар А. Костјук (историја, географија, математика, немачки, лепо писање, цртање, певање, предавао је и у Бечеју и Сенти), Игнатиј Маслов (руски, предаво и у Руми), Олга Маслов (географија), Елеонора Панасенко Мирковић (руски), Николај Радченко (руски), Јевгенија Александровна Свинарскаја „Мадам" (француски), Јаков Сењкевич (математика), Јевгенија Сењкевич, Фјодор Червењицки, Николај Шевердјаков (математика, физика, хемија), Јаков Иванович Шпиљевој (певање). У Руми су радили: Варвара Љахова, Николај М. Мантулин (певање), Борис Викентијевич Матусевич (француски, историја, математика, физика, латински и немачки), Марија А. Платонова (цртање, лепо писање, ручни рад и гимнастика), Дмитриј Михајлович Ротов (математика, физика, хемија и хигијена, предавао и у Новом Саду),[29] Наталија Ротова, Марија Синицка (математика, физика, хемија, предавала је и у Бечеју), Марина Суворина Фирст, Владимир Јевгенијевич Хлодовски (лепо писање и гимнастика, предавао и у Сремској Митровици и у Белој Цркви).

За историју школства у Руми и Шиду значајна је и породица Крутиков.[30] Николај Крутиков (Варшава, 1. август 1900. – Београд, децембар 1981) преко Бугарске дошао је у Краљевину СХС. Изгубио је два брата у револуционарним борбама, а стриц му је емигрирао у Париз. По доласку у Краљевину СХС, Николај је завршио Музичку академију у Београду у којем је живео до 1936/37. и где се венчао са Тамаром Круглов (рођена 27. марта 1912. у Јекатариносло ву у данашњој Украјини). Тамарини родитељи (мајка Ана и отац Владимир) са њом су преко Херцег Новог стигли у Словенију, у место Храновец. Као и супруг, Тамара је завршила Музичку академију у Београду. Као просветни радници брачни пар Крутиков се често селио, те су тако живели у Кавадарцима,

29 Александар Михајлович Ротов (рођен 6. августа 1903. у Новочеркаску) по доласку у Краљевину СХС настанио се у Билећи, где је завршио Кадетску школу, затим студирао агрономију у Загребу па стажирао у Модричи. Како би зарадио за живот, током студија, основао је тамбурашки оркестар и са њим је наступао и на Јадрану. Тако је у Тивту упознао Румљанку Марију (1910–1985), за којом је дошао у Руму и запросио је. У то време у Руми је живео његов рођени брат Димитрије, који је предавао у Румској гимназију. Александар је радио у Суботици, Руми и Сремској Митровици. У току Другог светског рата једно време је био у заробљеништву. Сахрањен је на румском гробљу. Александар и Марија су имали сина Ивана (рођен 26. априла 1932). Податке и фотографије дао је Софијин рођак Тахир Алагић из Руме, 2018. године; Румска гимназија 1912–1962, Рума 1962.

30 До нових података о руским избеглицама, који су били просветни радници у Руми и Шиду, а које наводимо у овом раду, дошли смо током истраживања о емигрантима у Срему те их стога прикључујемо теми овог рада.

Бихаћу, Дервенти, Шиду, Руми и Београду. Имају три ћерке: Наталију, Ирину и Зинаиду.[31]

У Шиду је извесно време радио Иван Сергејевич Иванов, рођен у Оренбургу 1894. године. У Москви је завршио Правни факултет, а као правник је радио у више места Краљевине СХС/Југославије. У Шиду, где је радио у Среској управи, са супругом Маријом, рођ. Медурић, добио је сина Славољуба. Стрељан је у Ужицу септембра 1941. Потомци живе у Новом Саду. [32]

Руски емигранти које је у Срем довела горка судбина дали значајан допринос као вредни радници у различитим областима, највише кроз образовање али и као инжењери, службеници, радници и земљорадници, као људи који су оставили траг у овој њима братској земљи која их је са пуно љубави прихватила.

31 Подаци и фотографије добијени су од Зинаиде Крутиков Миљевић, Тамарине кћери, 2018. године.

32 Податке је дао унук Јован Иванов који живи у Новом Саду, 2018. године.

ПРИЛОЗИ:

1. Евгенија Свинарска на Криму 1922.

2. Евгенија Свинарски

3. Кирил Свинарски као преводилац са Леонидом Брежњевим и Јованком Броз

4. Породица Свинарски

5. Гимназијски хор и Шпилевој

6. Јаков и Марија Шпилевој

7. Глеб Скуратович у лабораторији у Верешу

8. Леонид, Мирјана и Игор Скуратович у Москви 1966.

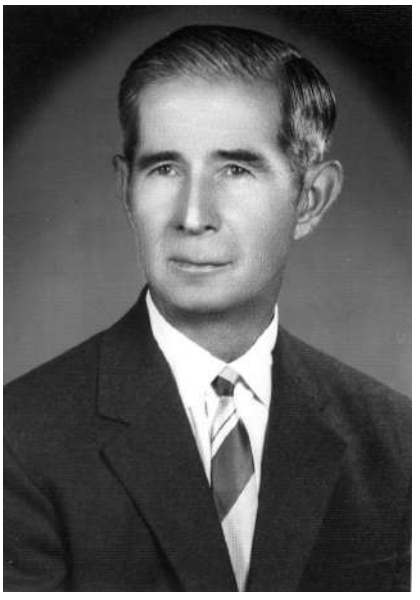

9. Александар Горошко

10. Лариса Крушиков Богдановић

11. Породица Качкин

12. Михајло Љубимов

13. Стефан Лукјанченко

14. Стефан Лукјанченко

15. Иван Стеценко

16. Иван Стеценко и брод Уна

Nada Lemajić
Dejan Umetić

RUSSIAN EMIGRANTS IN SREMSKA MITROVICA

SUMMARY

The end of the First World War and the October revolution brought about probably the biggest turnover in the Russian history. The collapse of the state, of the society, economy, caused the population exodus. Numerous refugees scattered all around Europe, became known as the "white Russians". The social and educational structure of the refugees was remarkably high which gave the whole process a special dimension. Most of the Russian refugees settled in Germany and France, but a significant number found their temporary or permanent residence in the Kingdom od Serbs, Croats and Slovenes. The majority of the Russian refugees settled in Belgrade, but also in other towns such as Skopje, Subotica, Pančevo, Kragujevac, Sremski Karlovci. Some of them went to Sremska Mitrovica. There was no organized arrival of a bigger group of emigrants, however a number of newcomers left a significant trace in the cultural and educational life of the town, and even offspring still living today in Mitrovica. Families Stecenko, Bogdanović, Lukjačenko, Skuratović, Kutuzov, Ljubimov, Goroško, Hotomski, Sokolov, Pokrov, Žarkov, Kačkin, they all link their family roots to Russia. Nowadays, rare descendants of the Russian refugees are not organized in any sort of cultural or educational association, but the town has got a Serbian-Russian friendship association which endeavours to revive their already slightly forgotten heritage.

АРХИВИСТИКА
ARCHIVAL SCIENCE

000.00(00-00)XXXXXXXXXX
000.00(00-00)XXXXXXXXXX

Мр Дејан Јакшић,
архивски саветник
Архив Војводине
Нови Сад
dejan.j@arhivvojvodine.org.rs

ПРЕПИСКА ЈОВАНА ЂОРЂЕВИЋА У СПИСИМА ДРУШТВА ЗА СРПСКО НАРОДНО ПОЗОРИШТЕ

Сажетак: У оквиру фонда Архива Војводине *Друштво за Српско народно позориште* (Ф. 35), који садржи документациону грађу истоимене важне националне и културне организације, посебно је занимљива, жива и садржајна, обимна преписка оснивача и управника Позоришта Јована Ђорђевића. Неуморни јавни радник на разним пољима и у позоришној делатности, дописивао се са многим јавним личностима. Значајан део обимне преписке, највише везане за позоришну делатност, сачуван је у овом фонду. Рад преноси садржај и карактер преписке коју је Ј. Ђорђевић водио са сарадницима, глумцима, повереницима и званичницима. Бележе се ставови, цитати, интересантне појединости, мишљења о свом и другим народима у којима се издвајају негативна искуства српских глумаца у Загребу. Уводни део рада говори о Позоришту, Друштву и његовим органима, структури, садржају и изворној вредности фонда, који нам пружа својеврстан увид у разне сегмента живота у другој половини XIX и првој половини XX века, и обиље података о знаменитим личностима и јавним делатницима из овог за националну културу и историју важног времена, који су били непосредно везани за Друштво или су с њим сарађивали.

Кључне речи: Јован Ђорђевић, Српско народно позориште, Друштво за Српско народно позориште, Позоришна дружина, повереници, глумци, Хрвати.

Српско народно позориште (СНП) у Новом Саду је најстарије стално професионално позориште код Срба. Основано је 1861. године из потребе за неговањем националне културе, књижевности и језика. Имало је јасан циљ и друштвену функцију, културну мисију, уз чврст ослонац у широком политичком и националном покрету српског народа. Иако здушно прихваћено и помагано од народа, СНП се упорно борило, не само са државним званич-

ницима него и са опонентима и расколима у својој средини. СНП је било нарочит, јединствен духовни покрет заједништва који је упркос свим поделама, сукобима, различитим интересима, спајао социјалне и класне групе српског друштва. Било је углавном путујуће позориште које је, после краће сезоне у Новом Саду, одлазило на гостовања по разним местима да врши своју националну мисију. До Првог светског рата вођена народна институција, после рата ради у веома тешким, потпуно новим политичким и друштвеним условима нове заједничке јужнословенске државе која је тежила брисању националне одреднице. Међуратни период је најнеповољније раздобље у историји СНП-а, када је радило под више имена и организационих облика и када није успело да достигне ниво предратног. После Другог светског рата СНП добија статус државне установе.

За старање о СНП-а, Српска читаоница на Оснивачкој скупштини 1862. године установљава Друштво за Српско народно позориште (ДСНП). Главни органи су били Главна односно Ванредна скупштина и Управни одбор која су чинила два бројем једнака одсека – Позоришни и Економски. Главни задатак скупштине био је да води надзор над иметком СНП-а, да се брине о умножавању фонда. Друштвене послове обављали су Главна скупштина и Управни одбор.

Позоришни одсек је руководио књижевно-уметничким пословима и управљао Позориштем, постављао редитеља и глумце и одређивао им плате; утврђивао репертоар и распоред представа, разматрао и подмиривао потребе Позоришне дружине (ПД); набављао оригинална и преведена дела за потребе репертоара и одобравао комаде који се могу узимати у припрему; пратио рад на пробама, уметнички развитак и понашање глумаца и спроводио над њима дисциплину; изрицао глумцима казне у дисциплинском поступку итд. Редитељ и ПД били су под непосредном управом и надзором Позоришног одсека, особито његовог председника.

Економски одсек се бавио материјалним пословима и био је добро повезан са месним одборима који су прикупљали средства и чланарине. Фонд ДСНП-а био је намењен финансирању рада, подизању зграде Позоришта и набавци намештаја и опреме, обезбеђивању репертоара али и другим потребама. Чинили су га чланарина, прилози појединаца, новчана помоћ организација, закладе и легати. Ипак, највише готовинских прихода доносила је ПД од приређених представа.

Српска народна ПД, глумачка екипа и стручни сарадници, била је основа Позоришта. На самом почетку, из јасних разлога своје мисије, предвиђено је било да посећује места насељена Србима широм Монархије. Било је неопходно да се организује добро разграната мрежа месних позоришних одбора која би се у локалним срединама бавила организацијом представа и разним

питањима везаним за организацију рада у локалу али и целини. Одбори су радили повремено, по потреби, док су људи који су се прихватали нелаке дужности повереника били стално у функцији.

ДСНП је у пуном обиму своје мисије радило до почетка Првог светског рата, када је настао привремени прекид у његовом раду, као и раду позоришне трупе. Друштво је наставило са радом у периоду Краљевине СХС/Југославије, али са далеко мањим значајем и утицајем на рад ПД-а. ДСНП је престало са радом почетком Другог светског рата.

* * *

Документациону грађу важне националне и културне организације чува фонд (Ф. 35) Архива Војводине *Друштво за Српско народно позориште*. Грађу фонда чине: документа о оснивању ДСНП-а и позоришне трупе СНП-а, записници са годишњих скупштина и акта Главне скупштине, записници и акта Управног одбора, записници и акта Позоришног одбора, записници и акта Економског одбора, грађа о раду других позоришта, нормативна акта и др.

Тематика списа целог фонда обухвата многе теме: рад Друштва и Позоришта, обезбеђење материјалних и правних услова, живот и статус глумаца, репертоар, гостовање, извођење представа, документи о културним и политичким питањима, преписка итд. Ова врста документације је есенцијална за историчаре уметности и театрологе, јер према садржају упућује на историјски развој позоришне уметности у нашој и суседним државама.

Фонд садржи обиље података о многим знаменитим личностима и многим јавним делатницима тога времена, који су били непосредно везани за Друштво или су с њим сарађивали. Актери збивања у вези са Позориштем и Друштвом су легендарни глумци и јавне личности. Прошлост им је дала патину, али се у документима виде и људи „од крви и меса", са манама и врлинама. Сматрамо да је овај фонд добар и још неискоришћен извор за биографске податке о личностима из овог за националну културу и историју важног времена. Документи овог фонда пружају нам својеврстан увид у разне сегмента живота у другој половини XIX и првој половини XX века: односи у друштву, стремљења, размимоилажења, вредности, политичке вододелнице. Посебно је занимљива, жива и садржајна, обимна преписка оснивача и управника Позоришта Јована Ђорђевића (кутије 9 и 10).

Јован Ђорђевић (1826–1900) био је неуморни јавни радник, књижевник, новинар и уредник, професор, политичар, писац текста будуће химне „Боже правде" и много тога још. Био је драг и поштован пријатељ, којег су новосадски пријатељи звали Фатер (отац), а по карактеру неуморан, истрајан, темељан, свестран, озбиљан, необично даровит и мудар. Сматрајући да је

улога Позоришта незамењива у очувању народног језика и културе, посветио му је велики део живота и енергије. Оснивању СНП-а претходио је читав низ новинских чланака којима је побудио војвођанско српство за оснивање такве једне институције. У Позоришту и Друштву обављао је све управне и артистичке дужности и заслужан је за оснивање СНП-а као установе са професионалним континуитетом. Позван је 1868. године за првог директора Народног позоришта у Београду, где је наставио каријеру.

Пословно и приватно дописивао се са многим јавним делатницима, глумцима, повереницима, представницима цркве и власти. Значајан део обимне преписке, наравно највише везане за позоришну делатност, сачуван је у Фонду ДСНП-а Архива Војводине. Овај рад, ослањајући се искључиво на документе фонда, има за циљ да прикаже садржај и значај Ђорђевићеве преписке, расветли неке односе и схватања, пренесе ставове, цитате, мишљења и расположења, кроз неколико личности и целина које су се издвојиле.[1]

АНТОНИЈЕ ХАЏИЋ. Антоније Хаџић је наследио Ђорђевића у управи СНП-ом и пола столећа био везан за развој ове народне институције. Хаџић је у Пешти био секретар Матице српске и уредник *Летописа*, а потом својеврстан емисар позоришта – водио је акције за помоћ, посебно међу тамошњом српском интелигенцијом. Иако просторно удаљен, сасвим је био у току са позоришним пословима и бригама, са Ђорђевићем се саветовао о репертоарским и техничким питањима.

Део њихове вишедеценијске преписке, која према неким подацима броји укупно више од 150 писама, сачуван је у овом фонду. Овде су сачувана само Хаџићева писма упућена Ђорђевићу. Позната су њихова настојања и личне жртве за унапређење позоришног живота, а у овој преписци открива се њихов међусобни однос и омогућава нам се да завиримо у овај, мање познат, интимнији део њиховог старања за Позориште.[2]

Писма могу послужити за реконструкцију организације рада СНП-а и ДСНП-а: о глумцима и репертоару/делима и *Српском дневнику*, текућим питањима Позоришта, путовањима.[3] Са Лазом Костићем Хаџић је сарађивао у Пешти и тражио процену вредности првог драмског дела овог „нашег младог

1 Препоручујемо да се за цели фонд користе књиге искусног архивског радника Ненада Предојевића, архивског саветника, који је исцрпно пренео садржај целог фонда преко подробних аналитичких описа, а за преписку: Ненад Предојевић, *Друштво за Српско народно позориште – Нови Сад (1861–1941)*, Аналитички инвентар, свеска 3, Архив Војводине, Нови Сад 2020, електронско издање, електронски оптички диск (CD-ROM).

2 Божидар Ковачек, *Преписка између Јована Ђорђевића и Антонија Хаџића 1859–1898*, Нови Сад 1973, 7–9.

3 Архив Војводине, Нови Сад, Ф. 35, Друштво за Српско народно позориште, 9/47, 69, 98, 183, 309; 10/93, 95, 146, 237, 238, 273, 277 (у даљем тексту: ДСНП).

песника”.[4] Препоручује доносиоца писма, Стевана Пантелића, јер сматра да има великог глумачког дара и да би временом могао постати значајан глумац.[5] Преводи на мађарски за потребе СНП-а (позив за оснивање СНП-а, *Уставa*). Јавља да „од Мађара још никаква беритета”, да предстоји „бој” са њима и да треба добро наоштрити пера, а Ђорђевићу „мађарски не иде тако од руке”.[6]

Иако су се дуго дописивали и били у присним односима, писма садрже мало личног. Хаџић Ђорђевићу саопштава да нема времена за писање опширнијег писма, али да једва чека да Ђорђевић дође, да је болестан и да га није могао посетити, а кад је Ђорђевић био у Београду, да још не може доћи у Београд јер није добио пасош, а и болестан је па и није за путовање; свој недолазак правда немогућношћу да добије пасош.[7] За ситуацију у Новом Саду, у лето 1868, наводи: „Овде се збивају свакојаке покоре: сметања, збацивања и истраге”, и констатује да ако то потраје није сигуран да ли ће неко од њих бити ту кад он на зиму дође у Нови Сад.[8]

ДРАГИЊА РУЖИЋ. Писма која Ј. Ђорђевић размењује са глумицом Драгињом Ружић су присна, отворена. Честитали су једно другом личне светковине, она му писала шта је сањала, извињавала се што га је у „фантазији” увредила. Ословљавала га је са „поштовани фатер” и потписивала са „ваша tohter и докторова Буца или Бело месо”.[9] Детаљно му је преносила догађаје око организовања представа, понашање колега, материјалне прилике, пикантерије и догодовштине са путовања.[10] Њен супруг Димитрије такође је писао „куму”.[11]

Драгиња Ружић је била надмена, држала је себе бољим глумцем од других, захтевала је похвале за њене велике глумачке способности, и да њено име не буде на огласним таблама прво. Како каже, имала је куражи да изађе на бину пред вуковарске фрајлице, није хтела да иде у Осијек а ни у Београд, јер весели комади нису за Београђане, већ само они „који смрде на барут”, „а ми барута више немамо”. Жали се на Панчевце како су шкрти и „изроди”, „ту су се јако оцрнили”, „само да живе главе извуку”.[12]

---

4 ДСНП, 9/179, 235.

5 ДСНП, 9/13. Стеван Пантелић (1842–1886) замонашио се и постао шабачки владика Самуило. Његов отац Јован, директор Карловачке гимназије, оштро се противио синовој намери („да се прођете једанпут за свагда и мене и мога сина”), ДСНП, 9/154.

6 ДСНП, 9/42, 145; 10/217.

7 ДСНП, 10/66, 292, 293, 294, 297.

8 ДСНП, 10/279. Догађаји око смењивања Милетића са места градоначелника и атентата на кнеза Михаила.

9 ДСНП, 9/2, 10, 18.

10 ДСНП, 9/18, 20, 21, 27, 29, 80, 85, 106, 168, 172, 175, 198, 338–340.

11 ДСНП, 10/6, 117, 124, 135.

12 ДСНП, 9/5, 24,102, 167, 205.

Са већином колега била је у лошим односима и није оклевала да лоше ствари пренесе Ђорђевићу. Писала је како је на једној вечери у градској Касини у Вуковару, глумац Алекса Савић тако гласно певао и викао, а њу и опсовао, да је хтела да напусти ПД, као и о томе да је Савић око себе окупио неке лоле, какав је и сам, па су свакога дана „ождрљекани".[13] Димитрије Марковић је, када су у Вуковару били код судије на вечери, украо сребрну кашику, па је продао у Осијеку, а другу коју је украо, она не зна ни где, није могао да прода, јер није била од сребра. Наводи и да је Марковић од једног апотекарског калфе набавио отров и да је намеравао да отрује четворо људи.[14] Стеван Јовановић треба да се искључи из ПД-а јер је већ више пута направио скандал, у кафани лупа флашама о сто и зидове, псује бога глумцима и вели да су ништарије, дружи се са бившим затвореницима и руши углед Друштву.[15] Жали се на неморал глумаца, како наносе велику штету угледу члановима СНП-а. Наводи као лош пример Јованку Кирковић која се понаша „као у борделу каквом".[16]

С друге стране, Драгиња Димитријевић и Јованка Кирковић моле Ђорђевића да све учини да тиранија Драгиње Поповић Ружић у ПД-у престане, јер Позориште није њено власништво, већ народно. Ружићка се врло ружно понаша према осталим члановима, њих две третира као да су јој слушкиње и оне то више не могу да трпе, те ако је не укроти, оне моле да буду отпуштене из СНП-а. Жале се на њене хировите поступке, неподношљиву нарав, на њену надобудност и ћудљивост, однос према осталим члановима ПД-а које редом третира као ниже вредне, а посебно глумице. Кирковићку Драгиња просто прогања.[17]

О Лази Телечком Драгиња Ружић је имала негативно мишљење – он, каже, као редитељ не показује нимало поштовања према глумцима, већ их третира као робове, али га глумци донекле поштују иако је „балавац којем стално марамица за нос треба". Није хтео да им подели новац који им је припадао од зараде, а са својим друштвом се части у оближњим селима. Прави скандале са бећарима, а обавезе своје не испуњава. Све у свему, против Телечког она има много аргумената, свакојаких замерки; уколико се он не замени, она и језгро ПД-а, старији глумци, спремни су да напусте СНП.[18] За Телечког каже и да је недоучен, а није ни талентован као што се мисли, јер је њу више пута питао како шта на бини треба урадити.[19]

13 ДСНП, 9/25.
14 ДСНП, 9/36.
15 ДСНП, 9/104.
16 ДСНП, 9/108, 170.
17 ДСНП, 9/162, 177, 178.
18 ДСНП, 9/202, 204.
19 ДСНП, 9/205.

Писала је Ђорђевићу какве је све муке пролазила пошто је била приморана да напусти СНП, за које се жртвовала и давала све од себе да тај народни завод опстане, те да потражи ухлебљење на страни, и то код Хрвата, који Србе Власима зову и говоре да су у Загреб дошли да Хрвате „повласе", па гладује како би, макар и хрватским новцем, могла из дугова да се извуче.[20] Када су видели како је надарена, не дају јој улоге, те већ четрнаест дана ништа не игра, а утолико јој теже пада Ђорђевићева намера да у Нови Сад позове хрватску глумицу Ивану Бајза, мада не зна баш да ли је то истина или су то „хрватске керефеке". Не може заборавити да је Ђорђевић за њу много учинио, али од тога сада нема вајде, јер у Загребу трпи глад и иде у последњим остацима негдашње лепе гардеробе, коју је углавном распродала.[21] Обавештава га да их Хрвати мрзе, да говоре да Срби кваре њихов језик, те моли да јој се, заједно са Ружићем, омогући да се врати кући у Нови Сад и поново постане члан СНП-а.[22]

ПОВЕРЕНИЦИ

Светозар Крестић, Ђорђевићев изасланик, позоришни агент, рачуновођа и глумац, извештавао је о финансијским питањима: дуговања, прикупљање средстава, план гостовања, локалне прилике. Ишао је у градове широм Монархије где су живели Срби и у Србију.[23] Посебно се трудио око Бечa. Наилазио је и на такве одговоре у којима му се замера да нису ништа дали за њихову цркву, па неће ни они за њихово позориште, или се изговарају да немају новца. Наводи да имају много непријатеља у Бечу, да се многи изговарају налазећи разне разлоге, да им увек понешто замерају, шаљу га на разне стране, предлажу да се обрати цару и слично, али од свег његовог трчања и труда углавном нема ништа. Пробао је и код пријатеља Грка и Бугара, међутим све без успеха. Одзив је био слаб. Пише да има и таквих одговора да Србима у Бечу ни црква не треба, а камоли позориште. Вели да у Бечу има 500 Срба који поседују добра у вредности од 3-4 милиона и више, али се слабо одазивају на његове захтеве да помогну СНП-у. Обишао је трговце, а чека аудиенције код аристократије, и ређа по данима кад ће код кога ићи. Код неких код којих је већ био није ништа урадио, иако поседују у Бечу и по пет кућа; просто је срамота како немају разумевања за народне циљеве. Но, он не одустаје и моли да га пред одбором

20 Вид.: Дејан Јакшић, *Међународни односи кроз списе Друштва за Српско народно позориште*, Споменица Историјског архива „Срем", бр. 19, Сремска Митровица 2020, 26–41.
21 ДСНП, 9/251.
22 ДСНП, 10/29, 80.
23 ДСНП, 9/268–271, 273, 278, 281–283, 285, 287, 291, 295, 296, 299, 301, 318, 344; 10/33, 37, 41, 42, 44, 124.

Ђорђевић брани како се не би рекло да га плаћају забадава да обија прагове Срба и „рацке аристократије" по Бечу.[24]

Алекса Радовановић и други Карловчани позивају се на Ђорђевићево обећање да би ПД дошла у Карловце и извела десет представа уколико би се гарантовао приход од 480 форинти. Они рачунају да ће приход бити и већи, а за ПД су обезбеђени станови, бесплатан превоз и сала, као и гардероба. СНП треба да обезбеди декорацију, постављање бине, музику, штампање огласа и улазница, и да приложи неку незнатну суму за карловачку болницу. Тврде да ће Позориште имати знатну материјалну корист, али да све треба извести пре него што отпочну виноградарски радови. Они се обавезују да ће обезбедити дозволе власти, као и да ће измолити благослов светих отаца.[25] После неколико година га обесхрабрује да ПД гостује у Карловцима, јер су Карловчани, иако велики родољуби, сада у великој оскудици и нису кадри трошкове покрити пошто су и сами „од чокота у ово време живети осуђени". Зато Радовановић препоручује да се можда иде у Митровицу; у Руми, где је био да извиди, једнако је лоше, горе него у Сомбору, можда би чак и у Иригу боље прошли.[26]

Заступник у Сомбору адвокат **Гедеон Леовић** детаљно пише о представама, књигама, репертоару и др.[27] **Панта Манојловић** из Велике Кикинде жали се на проту Влаховића који није послао прикупљене прилоге за СНП, и то избегава, јер је то „један од оних попова као што су они грци фанариоти, по турском, само може ли кога огулити и преварити, тај је одмах готов".[28]

Ђорђе Јовановић („Ђура учитељ") из Темишвара моли да се бројни дугови глумаца врате јер „овде су сви Срби, ал само дотле, кад се не мора шта давати".[29] Трговац **Стојановић** из Темишвара је захтевао више пута да му се исплате трошкови које је имао за барут и свеће, које су код њега направили глумци СНП-а приликом гостовања у Темишвару.[30]

Повереник из Вуковара **Јован Марковић** пише да су „наши мили гости", глумци, испраћени у Осијек. Публика је уопште врло задовољна, глумци су просто усхитили вуковарску публику. Препоручује да се предузме нешто како би се у односима међу члановима ансамбла искорениле мржња и завист.[31] Повереник **Никола Мандукић** из Вршца детаљно описује сукоб две стране у Позоришном одбору у Вршцу. Оштро је критиковао лош рад свог наследника

24 ДСНП, 9/275, 276, 280.
25 ДСНП, 9/45, 60, 62; 10/105, 109, 350.
26 ДСНП, 10/245.
27 ДСНП, 9/51, 148, 157, 193, 252.; 10/47, 88.
28 ДСНП, 9/129.
29 ДСНП, 9/216, 224, 232, 249, 259; 10/46, 71.
30 ДСНП, 9/138, 214.
31 ДСНП, 9/30, 144; 10/255.

на том месту Милете Брадваревића и наводио све његове пропусте и сплетке које чини.[32]

Димитрије Михаиловић водио је ПД у Осијек 1861. године и о томе детаљно извештава. Том приликом уложио је напоре, и успео, да се са немачком заједницом и позориштем успоставе добри односи. Српски глумци могу улазити на немачке представе бесплатно, као и Немци на српске; представе су се давале неизменично, било је таквих посетилаца који ни реч српски не знају али су им се представе допадале.[33] Глумац Димитрије Мита Марковић својим „лудовањем" му је нанео доста једа. Марковић, који је „почео опет фантазирати", изазвао је скандал, претио и правио интриге и против себе окренуо целу ПД, те је решено да добије отказ. Михаиловић упозорава Ђорђевића да, ако се појави Марковић са својим лажима, ништа не треба да му верује и да га одбаци као да га никада није ни било.[34] **Давид Миланковић** из Осијека вели да би добро било да ПД гостује раније, и то пре „римске и наше Велике недеље".[35] Повереник из Осијека **Коста Крестић** сматра да треба сазидати зграду Народног позоришта у Београду.[36]

Заслужни јавни радник, добротвор, управник поште, покретач недељника на народном језику *Суботички їласник* **Божидар Вујић** у честој кореспонденцији са Јованом Ђорђевићем давао је умесне сугестије и предлоге: да позивнице треба штампати латиницом,[37] да комедија није оно што суботичка публика очекује и да би јој се више свидело да су игране историјске представе као што су „Хајдук Вељко" и „Сан Краљевића Марка", а пошто је у публици и буњевачких газда, сматра да би било добро да је комад прерађен за ову прилику.[38] У једном писму детаљно извештава Ђорђевића о гостовању СНП-а у Суботици, од тога како су глумце дочекали и сместили, до извештаја о представама, посећености и приходима. Све је било пуно, а поред Срба било је много и Буњеваца и Мађара. Током представе начињена је извесна грешка – „да смо ми и само историјско начело повредили" – поред српске стављена је крај трона и мађарска застава, „само братске љубави ради". Буњевачки прваци подстицали су своје сународнике да дођу у позориште, па се и њима мора одати нека почаст. Глумци су били одлични, посебно похваљује Николу Недељковића, који је зачудио публику спремношћу Србина да је свагда готов живот дати.[39]

32 ДСНП, 9/218, 228, 239; 10/197, 223, 228, 249, 275.
33 ДСНП, 9/8, 24, 33, 35, 37, 55.
34 ДСНП, 9/31–33.
35 ДСНП, 9/40, 194, 224, 264, 268.
36 ДСНП, 9/72, 82; 10/155, 165, 190, 254.
37 ДСНП, 9/88.
38 ДСНП, 9/105.
39 ДСНП, 9/100.

Вујић је у јесен 1863. године упозоравао да се на конкурс пријавило само Мађарско позоришно друштво, за време од 1. новембра „кроз целу зиму", али да одговор није добило, а други театри се нису ни пријавили. Знајући своје суседе, „браћу Буњо-Мађаре", који би свом друштву о доласку српске дружине могли писати, препоручује да се буде тактичан. Прикупљање прилога иде тешко, јер је велика оскудица у „свим класама народа". Притисак који се на њих врши да месечно дају прилоге може изазвати огорчење и отпор. Има оних који су потписали да ће дати новац, али то до тада нису учинили. Од Ђорђевића је тражио да се пошаљу текстови драмских дела како би их играли на мађарском, али им се није изашло у сусрет.[40] Расправља о делима, гостовањима, преводиоцима и преводима, којима пребацује да поред свих историјских драмских дела која постоје имају два, и то „шкандалозна противу повести српског народа".[41]

Емил Манојловић, правник и политичар из Суботице, препоручује СНП-у да се осигура прикупљањем претплате, јер су дневни трошкови позоришта велики а Срба је у Суботици мало, а и они ће убрзо одустајати уколико се не обавежу, и додаје: „На Буњевце пак се ослањати, била би мистификација".[42]

ГЛУМЦИ

Јован Ђорђевић, управник, бринуо је о глумцима, репертоару, гостовањима.[43] Захваљујући његовој очинској бризи, тешко оболели глумац **Ђорђе Пелеш** преживео је тифус. Пелешев отац је желео да му син заврши богословију, али се он определио за глумачки позив и „сада није за ништа друго", и зато моли Ђорђевића да води бригу о њему и да му буде други отац.[44] **Драгиња Драга Данкулов** била је толико болесна да је „почела крв бацати грудима"; писала је присна писма „слатком фатеру".[45]

Александар Поповић, глумац у „љубавним и љубавно-јуначким улогама", истицао је своје преводе и безуспешно се из Истражног затвора у Руми препоручивао за редитеља.[46] Из Загреба Поповић обавештава да тамошње позоришно друштво намерава да дође у „ове крајеве". Наводи да их у Загребу Хрвати презиру, називају Србе Власима. Пошто су уочили да су српски глумци талентованији, дају им само мање улоге и то у мање значајним и непопу-

40 ДСНП, 9/184, 219, 227.
41 ДСНП, 9/ 84, 101, 109, 111, 112, 115, 174, 225; 10/130, 147, 159, 167, 176, 252.
42 ДСНП, 9/83; 10/348.
43 ДСНП, 9/136, 153, 192, 200, 206, 319; 10/85, 173, 174, 260, 285, 301, 334.
44 ДСНП, 10/149, 150, 156, 171, 198.
45 ДСНП, 9/324, 321; 10/22, 38, 43, 59, 60, 62, 67, 284, 341.
46 ДСНП, 9/41, 46, 48, 49, 57, 63, 64, 66, 75, 76, 81, 107, 108, 110, 118, 121, 134, 147, 150, 158, 161, 163.

ларним комадима, а он неће допустити да хрватско позориште обилази српске крајеве и опомиње народном пословицом „Терај вука из авлије, јер ће ти и у собуући".[47]

Емилија Милка Гргурова јавља да су на Преображење давали у Броду представу када је наишла олуја и све их растерала, а таман је она била на сцени. Побегла је с чутуром у руци, а из публике јој је неко у последњем тренутку добацио букет цвећа. После су јој рекли да би добила и више само да није наишло невреме.[48] Ђорђевић је пита да ли ће доћи у Карловце, где ће се одржати сабор, а она одговара: „само кад помислим на њих крв ми се смрзне".[49] Трговац **Матић** из Карловаца од кога је побегла тражи од Ђорђевића потврду о њеном ангажовању јер већ седам година води судски процес да се разведе од ње.[50] Преписка се наставила и касније.[51]

У анонимном писму панчевачки грађани траже од Ђорђевића да не прими глумицу **Јулку Теодоровић** у ПД због њеног неморалног владања, због чега је и протерана из Београда.[52] **Фотије Иличић**, незадовољан статусом који је имао у Београдском позоришту, моли за пријем.[53] Веома коректан хрватски глумац из Загреба био је **Стјепан Андријевић**.[54]

Димитрије Коларовић уверава Ђорђевића да ће своју плату оправдати улогама које игра у комадима, чије текстове зна напамет. Наводи позоришне текстове и које улоге игра (преко двадесет) и да је стекао завидну вештину уз одобравање публике.[55] Детаљно је описивао своја путовања и проблеме, посебно у Хрватској, када је покушавао да се извуче од радног уговора у Загребу.[56] Ипак, због његовог понашања и изгреда Ђорђевић је записнички констатовао да је Коларовић ангажован у СНП-у у новембру 1861. године, да је родом из Земуна, „где о њему ништа добро чуо нисам", и наводи: „у кући није се слагао са својим оцем и матером". Био је „како чујемо затваран". Даље таксативно наводи ексцесе поменутог глумца (пијанства, туче, ометање извођења представа и друго), те је даљи опстанак у ПД-у, вероватно и супрузи му, неодржив.[57]

---

47 ДСНП, 9/243.
48 ДСНП, 9/294; 10/8, 148, 172, 236, 240.
49 ДСНП, 9/306, 317.
50 ДСНП, 10/9.
51 ДСНП, 10/219, 234.
52 ДСНП, 10/225.
53 ДСНП, 9/262; 10/90.
54 ДСНП, 9/320, 345; 10/20, 199, 262. Његова жена Јозефина, која је требало да буде ангажована као глумица, извињавала се да за неке улоге не зна довољно добро српски.
55 ДСНП, 9/23, 199.
56 ДСНП, 8/289, 263, 292.
57 ДСНП, 10/162, 218.

Драга Димитријевић (Дејановић) обавештава Ђорђевића да ће се сложити са његовим мишљењем о њеној драми коју му је послала, и уједно га моли да је прими за глумицу. Наводи колико би желела да поново наступа у позоришту и обећава да ће се примерно понашати. Наводи да би се пре убила него своје име окаљала. Била је изузетна жена наше романтичарске епохе – песник, публицист, полемичар, али без глумачког дара.[58]

ХРВАТСКО КАЗАЛИШТЕ

Јован Суботић, који се трудио да развије српско-хрватске односе, наводи да су у Загребу често давали, или припремају, представе из српске националне историје које су код публике имале леп пријем и замера што СНП није дало ниједан комад из хрватске историје, како би се показало да се од хрватских дела не туђе. Предлаже „Звонимира" којег играјући наше позориште не би ништа изгубило, напротив, то би му олакшало посао у Загребу где ради на изградњи заједничког храма Талије и код Србаља и код Хрвата. Моли да га не оставе самог, да ствар не изгледа као да је то жеља појединаца, већ настојања већине родољуба и код једних и код других. У Загребу је проблем ћирилица, али сваким даном има све више присталица.[59] Након тога, изненађује Суботићево писмо упућено Ђорђевићу у којем га обавештава о намери да се врати у Нови Сад, јер Хрвати замерају што Србин води хрватско позориште, а неки Срби што он као Србин служи Хрватима.[60] Суботић је Ђорђевића детаљно обавештавао о успеху представа, глумцима и др. У једном писму жали се на Ђорђевићев однос према његовом рукопису, који му је послао на оцену, а који већ две године „лежи у помрчини реперторије закључан", и моли га да му исти врати.[61]

Ђорђе Рајковић је тражио отпуст из СНП-а, на годину дана, јер је добио повољну понуду из Загреба и ишао би да доучи глумачку вештину.[62] Из Загреба пише да је лепо примљен и да сматра да му је Ђорђевићево писмо препоруке прокрчило пут и омогућило тако добар пријем у Загребачком народном казалишту. Други глумци, Срби, нису пролазили тако лако. Истина, пише, има неколико глумаца који га не гледају радо, зато што је Србин, а често чује да се говори како ће хрватско позоришно друштво на крају бити састављено од самих Срба. Потом констатује да би тако и требало да буде, јер Хрвати уопште

58 ДСНП, 10/147.
59 ДСНП, 9/231, 329.
60 ДСНП, 10/192.
61 ДСНП, 9/240, 258, 264, 274; 10/134, 178, 207.
62 ДСНП, 10/14.

не знају да говоре.[63] Из Загреба дојављује Ђорђевићу да Загребачко казалиште на пролеће намерава да гостује у Темишвару, Вршцу и другим већим местима, и да гледа да их на сваки начин спречи, јер ће СНП-у нанети велике штете. Моли да не каже Суботићу да му је то он дојавио. У Загребу се позориште слабо посећује, и Србе мрзе. Једва чека да прође сезона и врати се у Нови Сад. Моли да га поново прими у ПД, јер је већ пет година глумац, и сматра да се доказао.[64] Тужио се да се у ПД-у са њим и његовом женом лоше поступа. Да је знао да ће тако бити, не би ни дошао.[65]

Глумац **Милош Цветић**, који је био ангажован у Хрватском казалишту, доста критички описује стање у Казалишту, где се, по његовом мишљењу, „највише туђе лудорије представљају", које нити су добро преведене нити су за нашу публику (српску и хрватску). Нема лепе речи ни за глумце који су, по њему, лоши, а и споразумевање међу њима је махом на страном језику. Што се тиче дела која се стављају на репертоар, она су мање-више туђи комади који „ни мрвице морала немају", а главни комади су оперете.[66] Премишљао се о повратку у ПС.[67] Глумац **Лазар Поповић** тврди да у Загребу „Хрвати гоне Србе" са свих страна и да би радије у немачко позориште него да остане код Хрвата, тако да је инсистирао да се врати.[68]

Димитрије Деметер из Загреба, „Артистички и Књижевни Управитељ Народног Хрватског Земаљског казалишта", обавештава да у предстојећој сезони на репертоар Казалишта желе да поставе игре са репертоара СНП-а и желе препис комада написан латиничним писмом „без отезања".[69]

ПОЗОРИШНА САРАДЊА

Пионирски рад **Јована Кнежевића** на стварању професионалног позоришта, одушевљење публике и глумачки састав, Ђорђевић је искористио за стварање СНП-а, не бирајући средства да оцрни конкурента. Кнежевић испрва доживљава Ђорђевића као сарадника, извештава га о свом успешном раду и тражи испомоћ, али примећује да је дошло до извесног размимоилажења и пита да ли га је нечим ненамерно увредио.[70] Из Темишвара се жали што му је, као пријатељ, нанео штету пишући писмо тамошњој општини против њега и његове позоришне дружине. Каже да је тиме себе највише осрамотио,

63 ДСНП, 10/45.
64 ДСНП, 10/76, 94.
65 ДСНП, 10/1.
66 ДСНП, 10/214.
67 ДСНП, 10/245, 246, 276.
68 ДСНП, 9/334; 10/56, 103, 185.
69 ДСНП, 10/195.
70 ДСНП, 9/4.

тим пре што никада његове представе није ни видео нити познаје његов позоришни персонал.[71] Упосленици код Кнежевића су сведочили да је атмосфера у ансамблу лоша, дисциплина никаква, а и Кнежевићев систем рада врло је неугодан.[72] Када је Кнежевић убрзо преминуо, његова удовица је због лошег материјалног стања заосталу библиотеку и гардеробу понудила на откуп по најнижој могућој цени.[73]

Са суоснивачем СНП-а и првим начелником Друштва **Стеваном Брановачким** Ђорђевић је водио стрикто пословну преписку: финансије, административне перипетије, утврђивање статута, преводи.[74] Са **Јованом Београдцем**, деловођом и секретаром ДСНП-а, дописивао се о процедуралним питањима, рачунима и финансијама, преплати, књижевном раду, процедуралним питањима, новинским чланцима, контактима са народним првацима, пресељењу Матице итд.[75]

Александар Панаотовић шаље Ђорђевићу „скицу за народни театер", с детаљним објашњењима, могућности надградње првог и другог спрата, описом унутрашњег и спољашњег изгледа позоришне зграде, те цени изградње „зданија", с напоменом да би било добро да се гради од квалитетног и чврстог материјала.[76] **Никола Крстић**, док је био судија Касационог суда у Београду, обавештава га о новцу који ће послати кнез Михаило, о послу на изградњи зграде Народног позоришта у Београду и под којим би условима његова дружина дошла у Београд.[77] У преписци са **Матијом Баном**, Бан обавештава о свом залагању за подизање зграде Народног позоришта у Београду „које ће државно бити". Држава је одлучила да уступи плац на Стамбол-капији и предвидела 12.000 златника, с тим да се сав материјал бившег позоришта, затим Стамбол-капије и „других разрушених зданија држави принадлежећих" уступи за подизање зграде Позоришта.[78] Свестрани **Јован Бошковић** бавио се и театром. Као представник тзв. Другог позоришног одбора у Београду, пребацује Ђорђевићу да ситничари у тренутку када им они пружају братску руку љубави и желе да сва три позоришна одбора, загребачки, новосадски и београдски, у оквиру „књижевно-уметничке свезе", раде на опште народно добро.[79]

---

71 ДСНП. 9/152.
72 ДСНП, 9/93, 201.
73 ДСНП, 9/303.
8 ДСНП, 9/230, 234; 10/78, 120, 235, 243.
9 ДСНП, 9/217, 220, 288, 290, 293; 10/ 34, 39, 49, 52–54, 64, 79, 96, 100, 106, 107, 113, 114, 123, 136, 138, 140, 141, 157, 160, 179, 211, 213.
10 ДСНП, 9/16, 17.
11 ДСНП, 10/258, 272.
12 ДСНП, 10/202, 261, 265, 286.
13 ДСНП, 9/188; 10/ 68.

Каснији велики критичар Ђорђевића и рада СНП-а **Ђорђе Станковић**, правник и публициста из Велике Кикинде, куди српску интелигенцију, потготово профанисано свештенство, али правно помаже и хвали Ђорђевића.[80] Око детаља драмског репертоара Ђорђевић се саветовао са **Миланом Јовановићем Морски**м.[81]

Патријарх Самуило Маширевић моли да се у устројство школа и наставе не упушта и да се позове на привилегије које је српски народ добио од Царевине, као и закониме из 1848. и 1868. године, којим су им права загарантована. Према његовом мишљењу, за то је компетентан Црквено-народни сабор који за то има највиша одобрења.[82] **Епископу Лукијану Николајевићу** жао је што прети опасност да се укине школски лист, али верује да ће са Натошевићем лист успети да се одржи.[83]

Симеон Поповић, парох из Великог Бечкерека, описује како му је као свештеном лицу тешко пао поступак глумца СНП-а Марковића, који је ноћу његову кћерку украо и одвео са собом. Апелује на Ђорђевића да као родитељ саветује Марковића да прибави потребне документе од надлежних духовних власти и што скорије се ожени његовом ћерком, као и да то не буде у Новом Саду, већ у Темишвару, а он ће се побринути да и његова кћи има све неопходне дозволе и исправе.[84] Присна су писма слободоумног проте **Васе Живковића**, народног делатника из Панчева, аутора познатих песама („Милетићева песма", „Радо иде Србин у војнике"), о организацији представа, репертоару, глумцима.[85]

Лаза Костић из Пеште пише о репертоару Позоришта и замера што се његово дело „Максим Црнојевић" још не изводи („Ви нисте фатер, Ви сте деда."). Моли да подстакне Милетића да „каже једаред ил бело ил црно" о његовом драмском делу „Максим", пре свега јер му је потребан новац како би укоричио „Шекспиров албум". Поздравља Ђорђевића у име „свеколике омладине".[86] Обавештава га са својих путовања. За време боравка у Београду срео се са Вилијамом Дентоном и за њега коментарише: „Енглез! Комерц и путешествије!", што би могло да се протумачи као: Енглез, тргује и путује.[87] Осврће се на политичку ситуацију у Европи и Мађаре, проблеме са цензуром, одустајање од бављења правом и повратак у Нови Сад, где мисли да своју каријеру настави као професор гимназије.[88]

14 ДСНП, 9/135, 171.
15 ДСНП, 10/32, 48, 241.
16 ДСНП, 10/280.
17 ДСНП, 10/57.
18 ДСНП, 9/210.
19 ДСНП, 9/159, 238, 244.
20 ДСНП, 9/242; 10/35, 51, 58, 72, 336, 337.
21 ДСНП, 9/98, 101, 110, 116.
22 ДСНП, 10/118, 180.

ПАЈА МАРИНКОВИЋ. Паја Маринковић из Панчева, позоришни глумац, економ и благајник, замењивао је управника Ђорђевића на гостовањима, посебно 1864. године из које је сачуван већи број писама. Из Винковаца он пише Ђорђевићу да је тамошња публика одушевљена што је ПД дошла у Винковце, а сутрадан ће играти „Милоша Обилића”.[89] У другом писму не може да нахвали Винковчане како су дочекали ПД. Грађанство им у Винковцима указује велико поштовање, и то не само Срби, којих је мало, већ и Немци и Шокци, а како се односе према њима најбоље говоре жеље многих Немаца и Шокаца да им чланови ПД-а држе часове српског језика, које би посебно плаћали. Давали су представе из српске историје, а Срби су поносни што могу да покажу како и српски народ у просвети иде у корак са образованим и напредним светом.[90] Представама присуствује сва винковачка господа и власт и нико представе не напушта, већ седе као заковани за седишта. Било би препоручљиво да се у *Српском дневнику* појави неки текст о гостовању СНП-а у Винковцима, а да се обавезно спомену и „браћа римске вере” и Немци, јер их је на представама увек више него Срба, којих у Винковцима и иначе нема много, „премда им много не верујем, јер су Швабови (Швабе), па хоће да ласкају”.[91] Не може да се начуди финоћи и увиђавности градских власти према њима. Друштво је и сада свуда једнако са поштовањем и уважавањем примљено, јер поштеније публике од винковачке тешко да може бити.[92]

Маринковић из Вуковара обавештава да је код њега дошла „швабска директорка” (директорка Немачке позоришне дружине) да се споразуме с њим око редоследа давања представа, а после је директор Немачког позоришта био против да у среду игра ПД јер, наводно, он није дужан да зна кад је који српски светац и када они могу да играју, а када не.[93] Из Осијека се жали на распуштеност Позоришне дружине, која у Новом Саду зазире од УО-а, а чим крене у друга места, почиње недолично да се понаша, што је неприкладно за чланове СНП-а, озбиљне глумце, на које се често може гледати као на несташну децу. Да није Ђорђевића и Телечког, он би се из ПО-а одавно повукао, али су му они узори, па док они издржавају, и он ће. Посебно се жали на Зорића, Недељковића и Коларовића, те препоручује да им Ђорђевић упути једно строго писмо у којем би их опоменуо и позвао да се држе реда и постојећих правила за глумце.[94]

23 ДСНП, 9/323.
24 ДСНП, 9/326.
25 ДСНП, 9/327, 330, 333.
26 ДСНП, 9/328, 336, 340–342, 346.
27 ДСНП, 10/65, 69.
28 ДСНП, 9/197.

У Славонском Броду имао је проблема са глумцима: међусобне туче, незадовољство смештајем, препродаја улазница, инциденти („ово нису људи, него права деца”). Тражи да му пошаље овлашћење на основу којег би могао управљати глумцима. Посебан проблем му представља то што глумци воде своје жене и децу са собом. Проблеми нарочито има са појединим глумцима.[95] Из Митровице је такође писао о организационим проблемима.[96] Маринковић је такође писао из Нове Градишке, да су певали у тамошњој цркви, која је била пуна народа обе вероисповести и свима се све јако допало. Обавештава да има мало више трошка око плаката и позивница, јер мора да их штампа у Пожеги, пошто „овде не зна нико ћирилицу да чита, већ само латиницу”.[97] Детаљно описује муке које има са глумцем Петром Видаковићем, који прави скандале, оговара чланове дружине где год стигне, те захтева његово искључење. Видаковић се правдавао Ђорђевићу, али се и издао да је рачунао на то да ће га Хрвати звати у Загреб.[98] Касније му је писао из Баната и других крајева.[99]

29 ДСНП, 10/2–4, 10, 12, 13, 15, 16, 21.
30 ДСНП, 9/302, 308, 310, 314, 316.
31 ДСНП, 10/23–25.
32 ДСНП, 10/27, 28, 30, 31.
33 ДСНП, 10/50, 111, 119, 143.

Dejan Jakšić

CORRESPONDENCY BY JOVAN ĐORĐEVIĆ IN THE SCRIPTS FOR THE SERBIAN NATIONAL THEATRE

SUMMARY

Serbian National Theatre (SNT) in Novi Sad is the oldest professional Serbian founded (1861) out of a necessity to nurture culture, literature and language. To take care of SNT, there was established the Society and its bodies. Theatre company, crew and associates were the basis of the Theatre and visited places inhabited by the Serbs all around the Austria-Hungary. The documents belonging to the significant national and cultural institution of the same name are kept in a fund (35) in the Archive of Vojvodina – Society for the Serbian National Theatre. The thematic of the script encompasses a lot of theatre themes, as well as the general cultural and social issues, with a plentiful of data on the public workers of the time.

The voluminous correspondence by the Theatre's founder and manager Jovan Đorđević is particularly interesting, lively and rich in content. Tireless public worker on numerous fields, Đorđević had dedicated a large part of his life and energy to theatre. Within the Theatre and the Society he did all the administrative and artistic duties and deserves credit more than everyone for the foundation of the SNT as an institution with the professional continuity. Professionally and personally, he exchanged letters with a lot of public workers, and a significant part of this stately correspondence, mostly connected to the theatre life, is kept in this fund. The paper demonstrates the content and the character of the correspondence he had had with his associates, actors, confidants and officials. There are noted his standpoints, quotations, interesting details, opinions on his own nation and other nations, where the negative experiences of Serbian actors in Zagreb are singled out.

000.00(00-00)XXXXXXXXXX
000.00(00-00)XXXXXXXXXX

Мирјана Медалић, виши архивист
Историјски архив „Срем”
Сремска Митровица
mirjanamedalic@yahoo.com

Јасмина Латиновић, виши архивист
Историјски архив Београда
Београд
latinovicka@gmail.com

ОСНОВНИ ЕЛЕМЕНТИ ЗАПИСНИКА О СТРУЧНОМ НАДЗОРУ

Сажетак: Архивисти који обављају послове на заштити архивске грађе и документарног материјала ван архива, у пракси, до примене новог закона, имали су велике потешкоће и проблеме при усклађивању застарелих законских норми и прописа са актуелним стањем на терену. Нова законска регулатива јасно је дефинисала поступке и процедуре које треба следити у процесу настајања Записника о стручном надзору. Проблем које су ауторке текста уочиле јесте неунифицираност и неједнообразност рада на терену. Огледни примерак *Записника о стручном надзору* као и огледни примерак *Решења о извршењу наложених мера* може бити само полазна тачка за израду једног јединственог обрасца који би сви архивисти који раде на пословима заштите документарног материјала и архивске грађе ван архива користили у свом раду.

Кључне речи: архивска грађа, документарни материјал, „спољна служба”, управни поступак, Закон о архивској грађи и архивској делатности, друштвено-економске промене, стручни надзор.

Поступак стручног надзора над системом канцеларијског пословања код ималаца и стваралаца обухваћен је Законом о архивској грађи и архивској делатности при чему је јасно дефинисано да „јавни архив обавља стручни надзор над евидентирањем, класификовањем, одабирањем, архивирањем, чувањем, стручним одржавањем и заштитом архивске грађе, односно над

њеним одабирањем из документарног материјала, који се налази код стваоца и имаоца архивске грађе и документарног материјала и налаже предузимање мера за отклањање утврђених недостатака у погледу заштите архивске грађе и документарног материјала".[1]

Закон дефинише да послове у вези са контролом система канцеларијског пословања и послове стручног надзора може обављати само лице које је запослено у јавном архиву и које има најмање пет година радног искуства у струци, дакле, на архивским пословима унутар саме институције.

Ранијим Законом о културним добрима[2] поступак стручног надзора није био јасно дефинисан те су архивисти упориште налазили у Закону о општем управном поступку[3], Закону о инспекцијском надзору[4], који је био детаљна смерница у поступку обављања стручног надзора, и законским и подзаконским актима који се односе на канцеларијско пословање у органима државне управе и локалне самоуправе те стручним упутствима из области архивистике.

Сада Закон о архивској грађи и архивској делатности ставља архивистичку струку у раван са инспекцијским надзором, при чему се чланом 9 наведеног Закона јасно дефинише да привредни субјект мора да ***омогући овлашћеном лицу*** *надлежног јавног архива* ***стручни надзор*** *над евидентирањем, класификовањем, одабирањем, архивирањем, чувањем, стручним одржавањем и заштитом архивске грађе, односно над њеним одабирањем из документарног материјала.*

Треба нагласити да су архивисти који обављају послове на заштити архивске грађе и документарног материјала ван архива, у пракси, до примене новог закона имали велике потешкоће и проблеме при усклађивању застарелих законских норми и прописа са актуелним стањем на терену. Законска и подзаконска регулатива и прописи, на које су се архивисти позивали у свом раду, нису предвидели нове ствараоце архивске грађе и документарног материјала који су *дошли* са друштвенополитичким променама, социјалном и културолошком трансформацијом и приватизацијом некада познатих и великих друштвених предузећа. Јачање приватног сектора у привреди и све већа примена нових технологија на терену надмашили су оперативне могућности и техничку опремљеност архивске струке у Републици Србији.

Појава електронског документа, електронског потписа, електронског жига, те дигитализација архивске грађе, као и све присутнији активан систем електронског пословања код ималаца и стваралаца, захтевали су одређену писме-

34 *Службени гласник РС*, број 6/2020.
35 *Службени гласник РС*, број 71/94.
36 *Службени гласник РС*, број 18/2016 и 95/2018.
37 *Службени гласник РС*, број 136/2015 и 44/2018 и др. закон и 95/2018.

ност и едукацију архивиста који раде на пословима заштите, како би увид у документарни материјал и архивску грађу и контролу истог могли спровести на адекватан, законом прописан начин.

Такође су неопходне одређена „е-писменост" и техничка опремљеност приликом преузимања и коришћења такве документације у архивима које ни до данас нису адекватно спроведене. Техничко-технолошко описмењавање запослених нужност је којом се морају позабавити највише државне инстанце.

Стручни надзор као поверени посао. С обзиром на то да су архиви као установе заштите 2020. године добили Закон о архивској грађи и архивској делатности[5], архивисти који су обављали послове заштите архивске грађе и документарног материјала у настајању морали су да поштују и поједине одредбе Закона о општем управном поступку[6] али и закона и подзаконских аката који се односе на канцеларијско пословање у органима државне управе и локалне самоуправе[7]. Добра смерница у поступку стручних надзора био је и Закон о инспекцијском надзору[8] и архивисти су обављали поверене послове као вршиоци јавних овлашћења у име државе.

Управни поступак правно је регулисан поступак у којем се одлучује о управној ствари доношењем управног акта – решења. Закон о управном поступку дефинише две врсте управног поступка:

- *Општи*, који подразумева општа правила која се примењују у решавању управних ствари у којима се доноси управни акт – решење, у следећим областима: грађевинарство, социјална заштита, држављанство, и
- *Посебни*, који регулише надлежност органа и организација у одређеним управним областима које се уређују посебним законом, као, на пример, порески поступак који се регулише Законом о пореском поступку и пореској администрацији.

Однос општег управног поступка и посебних управних поступака је *lex specialis derogat legi generali*, постојање посебног закона које искључује примену општег.

Записник о стручном надзору који архиви сачињавају приликом контроле система канцеларијског пословања може се тумачити и као *управни акт, појединачни правни акт којим орган, непосредно примењујући прописе из одговарајуће управне области, одлучује о праву, обавези или правном интересу странке, или о процесним питањима*, која се односе на правни субјект.

38 *Службени гласник РС*, број 6/2020.
39 *Службени гласник РС*, број 18/2016 и 95/2018 .
40 *Службени гласник РС*, број 20/92, 10/93, 14/93, 67/16, 3/17, 44/93.
41 *Службени гласник РС*, број 136/2015 и 44/2018 и др. закон и 95/2018.

Након сачињавања Записника о стручном надзору, надлежни архив је био у обавези да изда Решење о извршењу наложених мера, што Закон тумачи као управни акт у који спадају решења, а у посебним ситуацијама и закључци. Према Закону о управном поступку (ЗУП) постоје две категорије органа и организација који су дужни да поступају по одредбама овог закона: органи државне управе и други државни органи, предузећа и друге организације којима је Законом поверено вршење управних јавних овлашћења. Архиви као установе заштите документарног материјала и архивске грађе спроводе, надзором пре свега, контролу заштите оних категорија које су одложене *ад акта* са роком чувања трајно, односно контролу и заштиту архивске грађе, али и контролу и заштиту, те правилно усмеравање на адекватно и правовремено уништавање документарног материјала код имаоца и стваралаца који је у депоима одложен са одређеним роком чувања.

На основу својевремено донетог законског прописа који се односи на заштиту података о личности,[9] архивистима који раде на пословима заштите документарног материјала и архивске грађе на терену, приликом обављања поступка стручног надзора, наведени Закон изазвао је проблем у погледу увида у поједину врсту документације. Наиме, теренски обилазак обављан без службене легитимације стварао је додатни притисак. Такође, издавање архивске грађе из архива у оним фондовима који евентуално нису имали мишљење имаоца и стваралаца о начину коришћења архивске грађе и без дозволе стваралаца и имаоца, мишљење о доступности могло је да изазове одређене непријатности у самим архивима приликом издавања такве документације странкама.

С обзиром на то да су поступак стручног надзора на подручју Републике Србије архивисти који раде на пословима заштите архивске грађе и документарног материјала до сада обављали без службене легитимације која досадашњим законским прописима није била предвиђена, велики број архивских установа није радио на идентичан, унифициран начин.

Новим Правилником о обрасцу и начину коришћења службене легитимације овлашћеног лица у обављању стручног надзора у заштити архивске грађе и документарног материјала ван архива[10] прописани су образац и начин коришћења службене легитимације овлашћеног лица за обављање стручног надзора над евидентирањем, класификовањем, одабирањем, архивирањем, чувањем, стручним одржавањем и заштитом архивске грађе, односно над њеним одабирањем из документарног материјала, који се налази код стваралаца и имаоца архивске грађе и документарног материјала. Службена легитимација требало би да буде израђена на офсет папиру беле боје, правоугаоног облика, димензије 65 х 95 мм. Такође је овим Правилником предвиђено да буде

42 *Службени гласник РС*, број 87/2018.
43 *Службени гласник РС*, број 24/2021.

штампана на заштићеном папиру и заштићена провидним пластифицираним материјалом. Правилником је предвиђено и да назив службене легитимације буде великим словима: *СЛУЖБЕНА ЛЕГИТИМАЦИЈА ОВЛАШЋЕНОГ ЛИЦА ЗА ВРШЕЊЕ СТРУЧНОГ НАДЗОРА У ЗАШТИТИ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ И ДОКУМЕНТАРНОГ МАТЕРИЈАЛА ВАН АРХИВА.*

Јасно писмено упутство надлежног министарства о унифицираном Записнику о стручном надзору до сада није постојало. Архиви у Србији мање-више су радили по сличном принципу узимајући одређене параметре у поступку стручног надзора:

1. Податке о Друштву или краћи историјат уколико се, по процени архивисте, ради о регистратури од већег значаја;
2. Податке у вези са нормативним актима – Правилник о канцеларијском пословању (ранији назив) односно Општем акту о начину евидентирања, класификовања, архивирања и чувања архивске грађе и документарног материјала и Листа категорија регистратурског материјала и архивске грађе (ранији назив) односно Листа категорија архивске грађе и документарног материјала са роковима чувања;
3. Податке о обрасцу архивске књиге;
4. Податке о излучивању (ранији термин) односно уништавању безвредног документарног материјала са роком чувања;
5. Податке о депоу;
6. Податке о количини и друге податке који би, по процени архивисте, могли бити од значаја за надзор над контролом система канцеларијског пословања надзиране регистратуре односно имаоца и ствараоца.

Новим Законом[11], чланом 9, предвиђено је да раније поступке, за чије смо упориште тражили стручна упутства или подзаконска акта, сада Закон јасно прописује те отвара могућност јаснијег дефинисања самог поступка стручног надзора.

Стваралац и ималац дужан је да:

- *Обезбеди одговарајући простор и опрему за смештај и заштиту архивске грађе и документарног материјала*
  Надзором установити све податке који су у вези са депоом. На који начин се одлажу документарни материјал и архивска грађа, какви су хигијенски услови депоа, осветљење, манипулативно-оперативне могућности, која је врста полица. Установити податке у вези са противпожарном заштитом и друге информације које би јасно одредили депо у којем се

44 *Службени гласник РС*, број 6/2020.

одлажу архивска грађа и документарни материјал. Треба нагласити да су поједини архиви у пракси имали и могућност фотографисања депоа, те фотографије улагали у досијее имаоца и ствараоца.

- *Одреди одговорно стручно лице за заштиту архивске грађе и документарног материјала и поступање са архивском грађом и документарним материјалом*

Надзором је евидентирано задужено лице код имаоца и ствараоца са којим је архивиста сачињавао Записник о стручном надзору. Отуда податак да је та особа и задужена за поступање са документацијом на терену, али такав податак није био правило. Сада Закон дефинише да унутар самог привредног субјекта одговорно лице Друштва мора да *одреди одговорно стручно лице за поступање са документарним материјалом и архивском грађом.*

- *Евидентира, означава, класификује, датира и архивира архивску грађу и документарни материјал*

Један од кључних података за сваки Записник о стручном надзору јесте податак да ли ималац и стваралац благовремено евидентира документарни материјал и архивску грађу која је настала радом самог Друштва, да ли је адекватно означава и класификује према врсти. Ова врста података, треба истаћи, сигурно је била срж сваког Записника о стручном надзору.

- *Предаје архивску грађу надлежном архиву под условима и у роковима предвиђеним овим Законом*

Такође један од података који је евидентиран у записику у складу са чињеницом да ли је било ранијих поступака предаје документарног материјала и архивске грађе архиву или је у питању процедура примопредаје коју би требало започети након истека рока од 30 година од постојања Друштва.[12]

- *Осигура трајно чување архивске грађе у електронском облику, њено одржавање, мигрирање односно пребацивање на нове носаче у прописаним форматима до предаје архивске грађе у електронском облику надлежном јавном архиву*

  Податак који до сада архивисти нису узимали или су ретко евидентирали ту врсту информација. Када је у питању ова обавеза ствараоца и имаоца, питање архивиста је коју врсту података би требало да узимају. Да ли само податак о некој врсти електронских података, начину мигрирања документације унутар самог привредног субјекта те е-кореспонденције изван регистратуре. Да ли и где чувају податке настале у е-формату и слично.

---

45 Вид. Закон о архивској грађи и архивској делатности, *Сл. гласник РС*, 6/2020, чланови 17, 18, 19 и 20.

- *Води архивску књигу на прописаном Обрасцу*
  Податак који је био важан сегмент сваког Записника о стручном надзору. Поједине колеге контролом су обухватале целокупан упис у Образац архивске књиге педантно бележећи да ли су све рубрике адекватно попуњене, да ли се називи из Обрасца подударају с називом на спољном омоту јединице чувања, да ли Образац садржи све Упутством[13] предвиђене колоне/рубрике, да ли се назив који је евидентиран у Обрасцу подудара са називом из важеће Листе категорија и слично.
- *Достави надлежном архиву препис архивске књиге најкасније до 30. априла текуће године за документарни материјал настао у претходној години*
  Податак који је такође представљао један од основних када је у питању стручни надзор над радом имаоца и ствараоца. Поједине колеге евидентирале су га Записником, педантно истичући датум слања преписа архивске књиге, прослеђене бројеве из обрасца архивске књиге ОД–ДО, те најранију годину уписа односно крајњу евидентирану годину уписа. Неке колеге евидентирале су, међутим, само последњи препис архивске књиге који је достављен надлежном архиву.
- *Прибави мишљење надлежног архива пре предузимања мера које се односе на архивску грађу и документарни материјал (статусне промене, физичко пресељење, адаптација простора, отварање стечаја или ликвидације, микрофилмовање, дигитализација и друго)*
  Обавеза у вези са статусним променама према надлежном архиву ималаца и стваралаца постојала је и раније али је новим Законом јасно дефинисана не само та врста обавезе која је касније, приликом примопредаје архивске грађе надлежном архиву од непроцењивог значаја (због установљавања настанка и поретка појединог Друштва). Сада је та врста обавезе проширена и подацима који се тичу чак и физичког пресељења документарног материјала и архивске грађе те података којим би требало да информишу надлежни архив да евентуално желе свој документарни материјал који је настао у папирној форми да пребаце на микрофилм или у дигитални облик чувања. Када је у питању отварање стечајног поступка, и та врста обавезе је сада јасно дефинисана новим Законом. Постоје недоумице да ли је дати рок од годину дана за окончање стечајног поступка реалан, али то је друга проблематика.
- *Одабира архивску грађу и издваја ради уништења безвредан документарни материјал којем је истекао рок чувања, годину дана од дана утврђеног рока*

13 Упутство о канцеларијском пословању, *Сл. гласник РС*, 10/93 – Образац О-21.

Податак који је такође био незаобилазан приликом сваког надзора над системом канцеларијског пословања. Упоређивање претходних уништавања документарног материјала са стањем на терену јесте незаобилазни поступак нашег стручног надзора. Терминолошки је сада разумљивији и јаснији; ранији назив *излучити* стварао је нејасноће на терену и отварао могућност претходне терминолошке едукације.

- *Омогући овлашћеном лицу надлежног јавног архива стручни надзор над евидентирањем, класификовањем, одабирањем, архивирањем, чувањем, стручним одржавањем и заштитом архивске грађе, односно над њеним одабирањем из документарног материјала*
  Кључна ставка у Закону о архивској грађи и архивској делатности која архивистима који раде на заштити документарног материјала и архивске грађе ван архива несметано омогућава најаву и улазак у одређену регистратуру/Друштво.
- *Поступа у складу са мерама и роковима које надлежни архив наложи Решењем а на основу претходно сачињеног Записника о утврђеном стању заштите архивске грађе и документарног материјала*
  Треба нагласити да су до сада поједини архиви издавали Решење о извршењу наложених мера, док су неки архиви поступак окончавали једино Записником о стручном надзору. Проблем приликом издавања Решења била је поука о правном леку по којој није јасно дефинисано ком тачно органу ималац и стваралац може да се жали и у ком року.
- *Обавести надлежни јавни архив о свим променама које су од значаја за архивску грађу најкасније у року од 30 дана од дана њиховог настанка*
  Такође битан податак за очување документарног материјала и архивске грађе у настајању. Али, према мишљењу аутора текста, остављен је предугачак рок за јављање надлежном архиву, на пример у хитним ситуацијама, када дође до поплаве, пожара, крађе, намерног или ненамерног уништења и сл., требало је размишљати да се рок за јављање надлежном архиву значајно смањи.

Новина дефинисана Законом свакако је чињеница да је сада *стваралац и ималац дужан да обезбеди стручно оспособљавање и усавршавање као и проверу стручне оспособљености запослених који управљају документима.* Међутим, недоумица у вези с тим је ко тачно спроводи обуку и проверу стечених знања. Сведоци смо да је у протеклом периоду семинар / вебинар / стручно усавршавање / радионице, или како год називили неку врсту едукације, могао да спроводи било ко – што је, према мишљењу струке, погрешно. Специфичности архивистике као помоћне историјске науке, спој знања и теренског рада од непроцењиве су вредности за преношење правих и валидних информација

те едуковања одговорних лица у вези са поступањем са документарним материјалом и архивском грађом.

Записник о стручном надзору. Ауторке текста дале су предлог Записника о стручном надзору код стваоца и имаоца који је евидентиран у службене евиденције јавног архива. Предлог Записника садржи све елементе предвиђене новим Законом о архивској грађи и архивској делатности и може бити полазна тачка колегама на подручју Републике Србије за израду новог валидног ОБРАСЦА по коме би сви архивисти који раде на овој врсти послова могли убудуће радити. Наведени Записник о стручном надзору, који бисмо морали да унифицирамо, садржи предлог описа свих ставки које смо до сада појединачно узимали за критеријуме наших Записника о стручном надзору.

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ „СРЕМ”
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ЗАШТИТУ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ ВАН АРХИВА
Вука Караџића 4, 22000 Сремска Митровица
Телефон: 022 621 861; 022 613 592
Број: 02-5/2
Датум: 01. 03. 2021. год.
М. М.

З А П И С Н И К

О ИЗВРШЕНОМ СТРУЧНОМ НАДЗОРУ НАД ЕВИДЕНТИРАЊЕМ, КЛАСИФИКОВАЊЕМ, ОДАБИРАЊЕМ, АРХИВИРАЊЕМ, ЧУВАЊЕМ, СТРУЧНИМ ОДРЖАВАЊЕМ И ЗАШТИТОМ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ

Надзирани субјект

На основу члана 23 Закона о архивској грађи и архивској делатности (*Сл. гласник РС* бр. 6/2020) и увида у стручни рад на заштити архивске грађе и документарног материјала стваоца и имаоца:

Назив стваоца/имаоца_____

Адреса и место:_____

Остали подаци:_____

(назив имаоца и стваоца, адреса, телефон, службени мобилни телефон, е-адреса)

састављен дана **01. 03. 2021**. године у _____часова

Приликом сачињавања записника присутни су:

1. **Мирјана Медалић**, виши архивист

_____
(радник стручно надзорне службе архива)

2. _____, дипл. правник
(име, презиме и функција одговорног стручног лица)

Ималац/стваралац регистрован-а код **Трговинског суда у Сремској Митровици**, дана:____ _____ године.
Број решења: **Фи-000000**; оснивач: **АПВ, број одлуке** _____ _____ одговорно лице у функцији директорке, _____ у функцији руководиоца правне и финансијске службе
мб – 00000000; **ПИБ – 000000000**; **шд – 8610 болница**

УТВРЂЕНО ЧИЊЕНИЧНО СТАЊЕ

у вези са питањима обавезе правних лица која стварају, управљају и користе документарни материјал и архивску грађу у свом раду а који уживају посебну заштиту у складу са Законом о архивској грађи и архивској делатности (*Сл. гласник РС* бр. 6/2020) и то:

- Обезбеди одговарајући простор и опрему за смештај и заштиту (члан 9, тачка 1)
- Одреди одговорно стручно лице за заштиту архивске грађе и документарног материјала и поступање са истим (члан 9, тачка 2)
- Евидентира, означава, класификује, датира и архивира архивску грађу и документарни материјал (члан 9, став 3)
- Предаје архивску грађу надлежном архиву под условима и у роковима предвиђеним Законом (члан 9, тачка 4)
- Осигура трајно чување архивске грађе у електронском облику (члан 9, тачка 5)
- Води архивску књигу на прописаном обрасцу; доставља препис (члан 9, тачка 6 и тачка 7)
- Прибави мишљење надлежног архива пре предузимање мера које се односе на архивску грађу и документарни материјал (члан 9, тачка 8)
- Одабира архивску грађу и и издваја ради уништења безвредан документарни материјал којем је истекао рок чувања (члан 9,

тачка 9)
- Доставља потребне податаке надлежном архиву (члан 9, тачка 10, тачка 11 и тачка 12)

1. Приликом прегледа надзираног субјекта заједнички је утврђено и констатовано чињенично стање како следи:

а. Кратак историјат / Основне информације / промене статуса стваоца и имаоца

(*чл. 9 Закона о архивској грађи и архивској делатности*)

Подаци о оснивању правног лица, установе, органа, организације (*број и датум акта*), подаци о организационим и статусним променама, регистрацији у надлежном суду, евиденцији у АПР.

Увидом у садржај досијеа, утврђено је да у омоту списа 2 постоје подаци о имаоцу и ствараоцу: оснивачки акт као и копије Решења/Одлуке о правним и другим променама које су се догодиле у протеклом периоду. Такође је прослеђен и кратак историјат.

1.2. Управљање документима код ствараоца/имаоца

(*чл. 9, став 4 и члан 14 Закона*)

1.2.1 ***Општи акт о начину евидентирања класификовања, архивирања и чувања архивске грађе и документарног материјала***

Ималац и стваралац поседује нормативни акт под називом *Правилник о канцеларијском пословању* број 452 од 25. 11. 2011. године. Приликом контроле канцеларијског пословања дате су сугестије и смернице за израду новог, Законом прописаног нормативног акта под горњим насловом *Општи акт*.

1.2.2. ***Листа категорија архивске грађе и документарног материјала са роковима чувања***

Ималац и стваралац поседује Листу категорија архивске грађе и документарног материјала са роковима чувања бр. 455 од 25. 11. 2011. године на коју је овај архив, као надлежан, дао *сагласност број* 02-7/25 30. 11. 2011. године. Листом нису обухваћене све категорије документарног материјала које настају у раду код имаоца/ствараоца.

Рокови чувања медицинске документације нису усаглашени са Законом о медицинској документацији и евиденцијама из области здравства (*Сл. гласник РС бр. 123/2014, 106/2015, 105/2017 и 25/2019*).

1.2.3. ***Општи акт о начину евидентирања заштите и коришћења електронског документа***

Ималац и стваралац не поседује Општи акт о начину евидентирања, заштите и коришћења електронских докумената. Систем електронског

пословања обрађен је у већ постојећем Правилнику о канцеларијском пословању што није у сагласности са садашњом законском регулативом. Приликом контроле канцеларијског пословања дате су смернице и сугестије за израду посебног нормативног акта.

1.3. Образац Архивске књиге

(*члан 9, став 2, тачка 6 Закона*)

Стваралац и ималац има устројену основну евиденцију о архивској грађи и документарном материјалу – ***архивску књигу (Образац О-21).*** Попис није извршен у складу са Правилником о канцеларијском пословању имаоца/ствараоца. Документарни материјал није пописан по годинама, у оквиру године по врсти материјала. Последњи уписи су произвољно наведени и по накнадно пронађеним категоријама из различитих година настанка. Дата су упутства и смернице о вођењу евиденције обрасца архивске књиге у електронском облику.

Архивска књига пописана је са 2014. годином и последњим уписом редни број 415 те је препис истог достављен надлежном архиву.

1.4. Препис архивске књиге

(*члан 9, став 2, тачка 7 Закона, и члан 21 Општег акта о начину евидентирања, класификовања, архивирања и чувања архивске грађе и документарног материјала*)

Последњи препис архивске књиге прослеђен је 22. 02. 2015. године од редног броја **325** до редног броја **415** за период од **2013**. до **2014**. године. Приликом слања преписа архивске књиге није прослеђен податак о количини уписаних документарних јединица, у дужним метрима. Овом приликом дате су сугестије за евидентирање те врсте податка.

1.5. Уништавање/брисање безвредног документарног материјала

(*члан 9, став 2, тачка 9 Закона, члан 16*)

Издвајање ради уништења безвредног документарног материјала обављено је последњи пут 06. 4. 2014. г. за период од 1980. године закључно са 2010. годином у укупној количини 25,00 м1. Уништавање је одобрено Решењем ИА „Срем" број 02-6/28 од 26. 8. 2014.

У овом моменту постоји одређена количина доспелих категорија за уништење.

1.6. Одговарајући простор и опрема за смештај / депо

(*члан 9, став 1 и став 2, тачка 1 Закона у складу са условима утврђеним чланом 3 Правилника о ближим мерама заштите архивске грађе (Сл. гласник РС 29/21)*)

Друштво поседује две просторије за депоновање архивске грађе и документарног материјала. Депо 1 делимично испуњава услове и физичко-техничке мере за смештај и чување документарног материјала

и архивске грађе, док депо 2 у потпуности не испуњава мере заштите документарног материјала и архивске грађе. Просторије нису у складу са чланом 3 Правилника о ближим мерама заштите архивске грађе[14]. У просторијама је присутна влага. Депо 1 је опремљен дрвеним полицама у којима је похрањена документација рачуноводства, књиговодства и финансија за период од 2008. до 2020. године као и део медицинске документације која се односи на *историје болести* од 1995. године (*рањеници*) до 2018. године.

Документарни материјал је сложен у дрвеним полицама по врсти категорије материјала а у оквиру категорије, по годинама. На поду се налази документарни материјал настао у периоду од 2019. до 2020. године као и документарни материјал који је у фази припреме ради уништења. У депоу се налазе четири полице са укупном количином од 190,00 1м. У наредном периоду у плану је да се обнови број архивских полица за одлагање документарног материјала и архивске грађе који треба да се архивира и одлаже *ад акта*. У простору није обезбеђена довољна количина вештачког осветљења као ни ПП апарата за одређену наведену, квадратуру простора.

Депо 2 је просторија која не задовољава услове физичко-техничке заштите за смештај архивске грађе. Није опремљена адекватним полицама, а у летњем периоду вода из базена се слива кроз плафон и цури у просторију. У депоу је архивска грађа углавном старијег периода у потпуно расутом стању, делом уништена, и захтева хитно измештање.

Медицинска документација се налази и у згради хотела у металним орманима за период од 2017. до 2020. године и то: *историје болести* – 101 регистратор, што укупно чини 10,00 1м; *медицинска документација* се налази и у другом делу хотела где се воде протоколи болесника и пријем (у аналогном и дигиталном облику на прописаном обрасцу од 2010. до 2020. године). Грађа је смештена у полице ормана, што омогућава заштиту депоноване грађе од физичког и других врста оштећења. Укупна количина документарног материјала је око 30,00 1м.

1.7. Одговорно стручно лице за заштиту архивске грађе и документарног материјала и поступање са архивском грађом и документарним материјалом

(*члан 9, став 2, тачка 2 Закона*)

Посао заштите архивске грађе и документарног материјала обавља _____, који тренутно није запослен на пословима архивара у болници.

14 *Службени гласник РС*, број 29/21.

1.8. Количина документарног материјала која се тренутно налази на чувању код имаоца

(*Правилник о канцеларијском пословању; Интерна упутства и Правилници надлежног ИА „Срем”*)

Укупна количина архивске грађе и документарног материјала која се налази на чувању код имаоца/ствараоца износи око 250,00 м1.

1.9. Евидентирање, означавање, класификација, датирање и архивирање архивске грађе и документарног материјала

(*члан 9, став 2, тачка 3 Закона*)

Прегледом је обухваћен начин организовања канцеларијског пословања, и то посебно поступак евидентирања, класификације и архивирања документарног материјала, којом приликом је констатовано следеће:

Основна евиденција о службеним актима води се у облику деловодног протокола који отпочиње редним бројем 1 а на крају пословне године редовно се закључује. Рачуни се заводе у Законом прописане евиденције (књиге примљених/издатих рачуна). Треба нагласити да се ове евиденције воде и у електронском облику. Сви обрађени документи се архивирају и одлажу у документарне јединице – регистраторе, фасцикле, кутије. Персонална евиденција и остале прегледане евиденције се воде ажурно и на законом прописан начин. Матична књига радника води се од оснивања а сваки радник има формиран персонални досије у који се одлажу сва потребна документа.

Спољни омоти јединица чувања документарног материјала и архивске грађе не садрже све потребне податке:

назив ствараоца/имаоца, садржај категорије/врсте материјала, број одложених предмета, годину настанка, рок чувања те јасно обележен архивски број.

1.10. Процедуре и поступци у вези са документарним материјалом и архивском грађом у електронском облику

(*чл. 11 и 13 Закона*)

У електронском пословању Друштво користи следеће интегрисане информационе системе: *Helix*, *Хотелиер* и *ИЗИС*.

Helix је програм који омогућава преглед тачних података о пацијенту и његовој дијагнози. Омогућава увид у ординирајућег лекара, услуге које користи пацијент, ценовник услуга које су наплаћене пацијенту, затим преглед наплаћене партиципације као и основне статистичке податке изражене по месецима. Програм исказује увид у терапијски лист, квалитет, месечни извештај, преглед електронске фактуре и друго. Преко програма *Helix* обавља се и наплата по комерцијалном ценовнику

амбулантних услуга.

Хотелиер је програм који омогућава заказивање пацијента и гостију у хотелу по распореду слободних соба. Приказује извештаје о доласку и одласку гостију, омогућава наплату, садржи дневне извештаје, књигу гостију.

ИЗИС је интегрисани здравствени информациони систем Републике Србије. То је програм који омогућава чување и обраду здравствених података о пацијенту, здравствене интервенције и услуге извршене у здравственим установама, садржи податке електронских упута и рецепата, преглед заказивања специјалистичких прегледа и дијагностичке процедуре. Програм омогућава унос, прикупљање, складиштење и размену података везаних за здравствени систем.

Стваралац и ималац спроводи процедуре и поступке везане за управљање документима, ИЗИС гарантује заштиту, аутентичност, веродостојност, целовитост и употребљивост електронских докумената. Стваралац и ималац врши припрему архивске грађе и документарног материјала за поуздано електронско чување у складу са прописима којима се уређује поуздано електронско чување (*Закон о електронском документу, електронској идентификацији и услугама од поверења у електронском пословању* (*Сл. гласник РС, бр. 94/2017)*) и прописима донетим на основу Закона о архивској грађи и архивској делатности.

1.11. План Мера заштите архивске грађе и документарног материјала у случају ризика од катастрофа и ванредних ситуација

(*члан 21 Закона*)

Није донет План мера заштите архивске грађе и документарног материјала у случају ризика од катастрофа и ванредних ситуација у складу са Законом. Приликом контроле канцеларијског пословања дате су сугестије и смернице у изради наведеног нормативног акта.

1.12. Оштећење или уништење архивске грађе или документарног материјала коме није истекао рок чувања од стране ствараоца/ имаоца

(*члан 23, став 7 Закона*)

Овим Записником се констатује да код ствараоца и имаоца тренутно у депоу 2 постоји оштећена архивска грађа и документарни материјал коме није истекао рок чувања.

Дате су смернице о формирању комисије и сачињавању Записника о уништењу документарног материјала.

1.13. Предаја архивске грађе овом архиву под условима и роковима предвиђеним Законом о архивској грађи и архивској делатности

(*члан 9, став 2, тачка 4 Закона, и чланови 17, ст. 1, 2 и 3 Закона, чл. 18, став 1, 3 и 5 Закона*)

Ималац и стваралац упознат је са одредбама Закона у вези са примопредајом архивске грађе.

Архивска грађа до момента надзора није предата надлежном Историјском архиву „Срем" на чување. Дато је упутство како да архивску грађу која је у законском року приспела за преузимање, припреме и израде адекватан попис са неопходним подацима, те количином израженом у дужним метрима.

На основу утврђеног чињеничног стања, напред наведеног, Историјски архив „Срем" као надлежни јавни архив, у складу са чл. 23, став 5, тачка 1 Закона о архивској грађи и архивској делатности

НАЛАЖЕ

Ствараоцу и имаоцу архивске грађе и документарног материјала да предузме следеће мере заштите архивске грађе и документарног материјала:

2. <u>Мере за отклањање утврђених недостатака</u>:

2.1. ***Управљање документима***

2.1.1. Општи акт о начину евидентирања, класификовања, архивирања и чувања архивске грађе и документарног материјала (који је назван Правилник о канцеларијском пословању) ажурирати те терминолошки прилагодити. По доношењу акта исти проследити у надлежни архив ради улагања у досије имаоца/ствараоца

2.1.2. Сачинити Општи акт о начину евидентирања, заштите и коришћења електронских докумената, који би садржао принцип канцеларијског пословања у електронском смислу и описао поступак настајања, чувања и архивирања електронског документа а све у складу са законским прописима који уређују ту област. Исти доставити надлежном Историјском архиву „Срем".

2.1.3. Постојећу Листу категорија архивске грађе и документарног материјала са роковима чувања, допунити новим категоријама које настају у раду ствараоца и имаоца. Листа треба да садржи законске оквире на основу којих је израђена и рокове чувања који су предвиђени прописима из области здравства. По усвајању од стране органа управљања, Листу доставити надлежном архиву ради давања писмене *Сагласности* на примену наведеног акта у пракси.

2.2. Извршити попис документарног материјала у основну евиденцију о архивској грађи (*архивска књига, образац О-21*) за период од 2015. до 2020. године. Попис обавити у складу са Општим актом о канцеларијском пословању а затим обавити и поступак нумерације документарних јединица усклађен са уписом архивске књиге. Извод из рачунара или копију акта доставити овом надлежном архиву.

Убудуће попис вршити сваке године за документарни материјал настао у претходној години а извод достављати надлежном архиву најкасније до 30. априла текуће године.

2.3. Извршити одабирање архивске грађе и уништавање/брисање безвредног документарног материјала чији су рокови чувања истекли на основу важеће Листе категорија документарног материјала са роковима чувања. Попис предложеног документарног материјала за уништење доставити надлежном јавном архиву ради прегледа предложеног материјала за уништење и давања одобрења – Решења за уништење истог.

2.4. Просторије намењене за депоновање архивске грађе морају осигурати основне мере физичко-техничке заштите у складу са чланом *3 Правилника о ближим мерама заштите архивске грађе.*

Архивску грађу и документарни материјал хитно изместити из депоа 2.

Документарни материјал који се налази у потпуно расутом стању, сложити у архивске полице. Формирати комисију за попис уништене документације, сачинити Записник о начину уништења, врсти и количини докумената по годинама настанка. Уз Записник приложити и фото-документацију.

2.5. Одредити одговорно стручно лице за заштиту архивске грађе и документарног материјала и поступање са архивском грађом и документарним материјалом.

2.6. Утврдити план мера заштите архивске грађе и документарног материјала у случају ризика од катастрофа и ванредних ситуација. Након усвајања акта један примерак доставити надлежном архиву ради улагања у досије регистратуре.

2.7. Благовремено обавештавати надлежни Историјски архив „Срем" о евентуалним правним и другим променама.

3. Рок за извршење наложених мера је: <u>25. септембар 2021. године</u>

Правни основ:

Закон о архивској грађи и архивској делатности (*Сл. гласник РС бр. 6/2020*) од члана 9 до члана 21.

Извршење наведених радњи ради отклањања утврђених недостатака у раду је обавезно и подлеже казненим одребама члана 65 и 66 Закона о архивској грађи и архивској делатности. Оштећење уништење или друге радње које чине неупотребљивим документарни материјал и архивску грађу санкционише и *Кривични закон Републике Србије чланом 212, став 1, подтачка 1 и 3, и 220. став, 1. подтачка 1.*

Овлашћени радник стручно надзорне службе изрекао је меру за отклањање недостатака и незаконитости из Закона о архивској грађи и архивској делатности *Сл. гласник РС бр. 6/2020;* Закона о управном поступку (ЗУП-у) *Сл. гласник РС бр. 18/2016 и 95/2018*, и другим законима, водећи рачуна о техничким и другим могућностима надзираног субјекта, као и о неопходности испуњења минималних захтева за отклањање недостатака који угрожавају архивску грађу и документарни материјал.

У случају оштећења или уништења архивске грађе и документарног материјала којем није истекао рок чувања, надлежни архив може да поднесе кривичну пријаву или Захтев за покретање прекршајног поступка (*члан 23, став 9 Закона*).

Примедбе на Записник:

Надзирани субјект има право да у писаном облику стави примедбе на Записник о стручном надзору у року од три радна дана од пријема овог Записника (*члан 23, став 5, тачка 2 Закона*).

Записник је прочитан одговорном лицу имаоца и на исти **има/нема** примедби:_____

По отклањању недостатака обавезно писмено известити Историјски архив „Срем" по свим наложеним мерама.

Записник је састављен у 3 (три) истоветна примерка од којих један остаје код ствараоца и имаоца архивске грађе и документарног материјала, док 2 (два) примерка задржава Историјски архив „Срем" у својим евиденцијама.

Уколико не поступите по горе наведеним мерама, Историјски архив „Срем" је обавезан да обави **Контролу записнички наложених мера – Контролни надзор** (*члан 23, тачка 5 Закона*) те да донесе посебно **Решење о мерама за отклањање неправилности** (*члан 23, тачка 6*), а у случају непоступања по **Решењу о мерама за отклањање неправилности** оштећења или уништења архивске грађе и документарног материјала и да поднесе Захтев за покретање прекршајног поступка (*члан 23, став 8*) пред надлежним судом.

За сва потребна упутства и помоћ у току рада можете се обратити ИА „Срем", Служби за заштиту архивске грађе и документарног материјала ван архива,

Вука Караџића 4, 22000 Сремска Митровица, и на телефоне: 022 621 861; 022 613 592.

Да је извршен надзор и стручни рад по садржини овог Записника од стране *представника Службе за заштиту архивске грађе ван архива Историјског архива „Срем”* потврђују присутни својим потписом.

За ствараоца и имаоца _____

За Историјски архив _____

Редован, ванредни и контролни стручни надзор. Стручни надзор који архивисти спроводе над системом канцеларијског пословања и радом код имаоца и ствараоца по врсти може бити:

- Редован стручни надзор
- Ванредни стручни надзор
- Контролни стручни надзор.

Треба истаћи да након сачињеног Записника о стручном надзору и контроле записнички наложених мера – сачињавања Контролног записника, већина јавних архива није даље поступала по Закону о управном поступку, односно није издавала Решење о извршењу наложених мера.

Међутим, поступак надзора над радом свих архива у Војводини, који у оквиру својих надлежности сваке године обавља надлежни архив Војводине, својим сугестијама и примедбама успео је да поступак стручног надзора код ималаца и стваралаца (у регистратурама) обједини и у великој мери унифицира. Данас се поступак надзора над системом канцеларијског пословања обавља по јасно дефинисаном оперативном плану надзора за текућу календарску годину у свим војвођанским архивима.

Први корак је контакт са имаоцем и ствараоцем и упућивање Обавештења о стручном надзору.[15] Радник стручно надзорне службе у писаном облику обавештава надзираног субјекта о постојећем стручном надзору, најкасније три дана пре почетка надзора; обавештење се саопштава електронским путем, или у папирном облику. Уколико није у могућности да изврши надзор у време одређено у обавештењу, радник стручно надзорне службе о томе обавештава благовремено надзираног субјекта. Најчешћи облик обавештења у јавним архивима је најава телефоном.

Да би био извршен увид у документарни материјал код имаоца и ствараоца, архивист је до сада најчешће поседовао *Налог* којим га овлашћено лице – директор установе, упућује да код имаоца и ствараоца изврши стручни надзор.

15 Чланови од 66 до 71 по Закону о управном поступку.

Налог је садржао личне податке овлашћеног лица за обављање стручног надзора као и податке надзираног субјекта, правни основ, врсту стручног надзора (редован/контролни), време и место надзора, законске прописе и прописе који уређују архивску делатност, број, време и место издавања налога, потпис издаваоца налога и печат установе. *(Налоī је без уūутстава и ūримера сачињавао сваки архив различиūо али са релеванūним ūодацима.)*

Пример налоīа за сūручни надзор ūо одредбама ūреūходноī Закона о културним добрима:

Република Србија, АП Војводина
Историјски архив „Срем”
Вука Караџића 4
Број:02-000
Дана:_____
22 000 Сремска Митровица

НАЛОГ
ЗА СТРУЧНИ НАДЗОР
НАД АРХИВИРАЊЕМ, ЧУВАЊЕМ И СТРУЧНИМ ОДРЖАВАЊЕМ И ОДАБИРАЊЕМ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ И ИЗЛУЧИВАЊЕМ БЕЗВРЕДНОГ РЕГИСТРАТУРСКОГ МАТЕРИЈАЛА

На основу Закона о културним добрима (*Сл. ūласник РС бр. 71/94 чл. 30 до 41*) утврђени су права, обавезе и одговорности сопственика правних лица која користе и управљају културним добрима, односно добрима који уживају претходну заштиту.

На основу члана 36, тачка 3, сопственик је дужан да дапусти установи заштите (*Историјском архиву „Срем”*) преглед добара и узимање потребних података за документацију о њима.

1) Установа заштите врши стручни надзор над архивирањем, чувањем, стручним одржавањем и одабирањем архивске грађе, као и излучивањем безвредног регистратурског материјала, који се налази ван архива;
2) налаже предузимање мера за отклањање утврђених недостатака у погледу заштите архивске грађе и регистратурског материјала;
3) преузима, чува и одржава архивску грађу;
4) сређује и обрађује архивску грађу;
5) објављује архивску грађу и

6) врши истраживања ради стварања целина архивске грађе (архивски фонд).

Установе заштите имају право активне легитимације *(Сл. ɩласник РС, бр. 71/94 члан 72*) **у погледу остваривања мера заштите и коришћења културних добара и покретања кривичног и прекршајног поступка.**

НАЛОГ ЗА СТРУЧНИ НАДЗОР

Налаже се овлашћеном лицу **Мирјани Медалић, вишем архивисти**, запосленој у Одељењу заштите архивске грађе ван архива у Историјском архиву „Срем", да, у складу са чл. 37, тачке 1 до 4, и чл. 38, тачке 1 до 3, Закона о културним добрима (*Сл. ɩласник РС бр. 71/94*) а у вези са одредбама Закона о општем управном поступку (*Сл. ɩласник РС бр. 18/2016 и 95/2018*), и годишњим и оперативним планом стручног надзора, изврши редован/ванредни стручни надзор код:

Надзираног субјекта:_____
адреса:_____; пиб:_____; мб:_____; шд_____;
Дана:_____; време:_____; место_____;

_____ _____
Мирјана Медалић Дејан Уметић
Виши архивиста ИА „Срем" Директор ИА „Срем"

Предлоī Налоīа ūо новом Закону о архивској īрађи и архивској делаūносūи:

Република Србија, АП Војводина
Историјски архив „Срем"
Вука Караџића 4
Број:02-000
Дана:_____
22 000 Сремска Митровица
пиб:_____мб:_____
тел:022/621-861; email

НАЛОГ ЗА СТРУЧНИ НАДЗОР НАД АРХИВИРАЊЕМ, ЧУВАЊЕМ И СТРУЧНИМ ОДРЖАВАЊЕМ И ОДАБИРАЊЕМ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ И УНИШТЕЊА БЕЗВРЕДНОГ ДОКУМЕНТАРНОГ МАТЕРИЈАЛА

Чланом 22, тачка 2, и чланом 23 Закона о архивској грађи и архивској делатности (*Сл. гласник РС бр.6/2020*) прописана је обавеза јавног архива да обавља стручни надзор над евидентирањем, класификовањем, одабирањем, архивирањем, чувањем и стручним одржавањем и заштитом архивске грађе и документарног материјала.

У складу са поменутим одредбама Закона и Законом о општем управном поступку (*Сл. гласник РС бр. 18/2016 и 95/2018*), овлашћено лице директор ИА „Срем" издаје *налог* стручно надзорној служби за заштиту архивске грађе ван архива да изврши стручни надзор над архивирањем, класификовањем, одабирањем, архивирањем, чувањем, стручним одржавањем и заштитом архивске грађе, односно над њеним одабирањем из документарног материјала који се налази код стваоца и имаоца архивске грађе и документарног материјала.

Чланом 9 до 21 Закона о архивској грађи и архивској делатности (*Сл. гласник РС бр. 6/2020*) утврђене су обавезе стваоца/имаоца које користи и управља културним добрима, односно добрима који уживају претходну заштиту и то да:

Обезбеди одговарајући простор и опрему за смештај и заштиту (*члан 9, тачка 1 Закона*);

- Одреди одговорно стручно лице за заштиту архивске грађе и документарног материјала и поступање са истим (*члан 9, став 2, тачка 2 Закона*);
- Евидентира, означава, класификује, датира и архивира архивску грађу и документарни материјал (*члан 9, став 2, тачка 3 Закона*);
- Предаје архивску грађу надлежном архиву под условима и у роковима предвиђеним Законом (*члан 9, став 2, тачка 4 Закона, и чланови 17, ст. 1, 2 и 3 Закона, чл. 18, став 1, 3, 5 Закон (члан 9, став 2, тачка 5 Закона*);
- Води архивску књигу на прописаном обрасцу; доставља препис (*члан 9, став 2, тачка 7 Закона*);
- Прибави мишљење надлежног архива пре предузимање мера које се односе на архивску грађу и документарни материјал (*члан 9, став 2, тачка 8 Закона*);
- Одабира архивска грађу и издваја ради уништења безвредан документарни материјал којем је истекао рок чувања (*члан 9, став 2, тачка 9 Закона, члан 16*);

- Доставља потребне податке надлежном архиву (*члан 9, став 2, тачка 12 Закона*).

НАЛОГ ЗА СТРУЧНИ НАДЗОР

Налаже се овлашћеном лицу *(Одлука ИА „Срем" број)*_____ **Мирјани Медалић, вишем архивисти,** запосленој у Одељењу заштите архивске грађе ван архива у Историјском архиву **„**Срем", **СЛУЖБЕНА ЛЕГИТИМАЦИЈА број:_____,** да у складу са чланом 23 *Закона о архивској грађи и архивској делатности (Сл. гласник РС, бр. 6/2020) и годишњим и оперативним планом стручног надзора*, изврши редован стручни надзор код ствараоца/ имаоца архивске грађе и документарног материјала:

Надзирани субјект:_____
адреса:_____; пиб:_____; мб:_____; шд_____; Дана:_____; време_____; место_____.

Мирјана Медалић Дејан Уметић

_____ _____

Виши архивиста ИА „Срем" Директор ИА „Срем"

За контролни стручни надзор *не издаје* се налог.

Треба истаћи да архиви у Војводини данас издају Решења о наложеним мерама а да Записници о стручном надзору над евидентирањем, класификовањем, чувањем и стручним одржавањем архивске грађе и документарног материјала садрже све релевантне податке и утврђено чињенично стање на терену.

Управни поступак се завршава управним актом (Решењем) који представља најважнију фазу управног поступка о наложеним мерама и мора да садржи:

- У*вод* у ком је наведен назив органа који доноси решење, пропис из надлежности тог органа, именоване странке, њихове заступнике те јасан предмет поступка.
- *Диспозитив* који је најважнији део решења. Садржи одлуку о управној ствари која је предмет поступка, одређивање рока у коме се једна радња треба извршити, ако се решењем налаже извршење такве радње.
- *Образложење* које садржи захтеве и предлоге странака и утврђено чињенично стање.

- *Упутство о правном средству* којим странка треба да је обавештена да против решења може изјавити жалбу или покренути правни спор. Када је жалба допуштена, у упутству се наводи коме се изјављује, коме се и у ком року предаје. Може се допустити и изјава жалбе на предметни записник о стручном надзору.

Остали параметри решења су: ознака, број, датум, назив органа и место те потпис службеног лица. Решење потписује службено лице које га доноси/израђује.

Уколико стваралац и ималац не поступи по наведеним мерама у Записнику о редовном надзору, Историјски архив је обавезан да обави **Контролу записнички наложених мера – Контролни надзор**[16] те да донесе посебно **Решење о мерама за отклањање неправилности**[17], а у случају непоступања по **Решењу о мерама за отклањање неправилности**, оштећења или уништења архивске грађе и документарног материјала и да поднесе Захтев за покретање прекршајног поступка[18] пред надлежним судом.

Издавање Решења о извршењу наложених мера. Законом о управном поступку чланом 145 предвиђена је процедура за издавање Решења по коме:

1. Издавање решења јесте доношење и обавештавање странке о донетом решењу;
2. Кад је поступак покренут по захтеву странке или по службеној дужности, а у интересу странке, и када се о управној ствари одлучује у поступку непосредног одлучивања, орган је дужан да изда решење најкасније у року од 30 дана од покретања поступка;
3. Кад је поступак покренут по захтеву странке или по службеној дужности, а у интересу странке, и када се о управној ствари не одлучује у поступку непосредног одлучивања, орган је дужан да изда решење најкасније у року од 60 дана од покретања поступка.

Пример аутора Решења о извршењу наложених мера

16 Члан 23, тачка 5, Закона о архивској грађи и архивској делатности.
17 Члан 23, тачка 6, Закона о архивској грађи и архивској делатности.
18 Члан 23, став 8, Закона о архивској грађи и архивској делатности.

Република Србија
АП Војводина
ИСТОРИЈСКИ АРХИВ „СРЕМ”
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ЗАШТИТУ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ ВАН АРХИВА
Вука Караџића 4, 22000 Сремска Митровица
Телефон: 022 621 861; 022 613 592
Број: 02-5/19-1
Датум: 23. 3. 2021. год.
М. М.

На основу члана 136 Закона о општем управном поступку (*Сл. ӣласник РС бр. 18/2016*) а у вези са чл. 23, тачка 6 *Закона о архивској ӣрађи и архивској делаӣности* (*Сл. ӣласник РС бр. 6/2020*), Историјски архив „Срем” у поступку вршења контроле записнички наложених мера – Контролног надзора над евидентирањем, класификовањем, одабирањем, архивирањем, чувањем, стручним одржавањем и заштитом архивске грађе, односно њеним одабирањем из документарног материјала који се налази код ствараоца/имаоца архивске грађе и документарног материјала:

_____,
Историјски архив „Срем” из Сремске Митровице доноси:

Р Е Ш Е Њ Е

О мерама за отклањање неправилности

Налаже се _____ и одговорном лицу, директору, _____, да отклони следеће недостатке:

1. Уӣрављање документима
(*чл. 9, сӣав 4, и члан 14 Закона о архивској ӣрађи и архивској делаӣносӣ*)

1.1. Општи акт о начину евидентирања, класификовања, архивирања и чувања архивске грађе и документарног материјала (који је назван Правилник о канцеларијском пословању) ажурирати те терминолошки прилагодити. По доношењу акта исти проследити у надлежни архив ради улагања у досије имаоца/ствараоца.

1.2. Постојећу Листу категорија архивске грађе и документарног материјала са роковима чувања, допунити новим категоријама које настају у раду ствараоца и имаоца. Листа треба да садржи законске оквире на основу којих је израђена и рокове чувања који су предвиђени прописима из области здравства. По усвајању од стране органа управљања, Листу

доставити надлежном архиву ради давања писмене *Сагласности* на примену наведеног акта у пракси *Сагласности* (*члан14, став 2 Закона о архивској грађи и архивској делатности*).

1.3. Усвојити *Општи акт о начину евидентирања, заштите и коришћења електронских докумената*, исти доставити надлежном архиву на увид (*члан 14, став 3 Закона о архивској грађи и архивској делатности; члан 2 Закона о информационом систему РС* (*Сл. гласник РС"бр. 12/96*) и *Закона о електронском документу, електронској идентификацији и услугама од поверења у електронском пословању (Сл. гласник РС, бр. 94/2017).*

2. Извршити попис документарног материјала у основну евиденцију о архивској грађи (*архивска књига – образац О-21*) за период од 2015. до 2020. године, а затим обавити и поступак нумерације документарних јединица по архивској књизи. Извод из рачунара обрасца архивске књиге или копију исте доставити овом архиву (*члан 9, став 2, тачка 6 Закона о архивској грађи и архивској делатности*).

У наредном периоду попис обављати сваке године за документарни материјал настао у претходној години, а извод достављати надлежном архиву најкасније до 30. априла текуће године (*члан 9, став 2, тачка 7 Закона о архивској грађи и архивској делатности*).

3. Извршити одабирање архивске грађе и уништавање/брисање безвредног документарног материјала чији су рокови чувања истекли на основу важеће Листе категорија архивске грађе и документарног материјала са роковима чувања. О извршеном уништавању писмено известити овај архив ради прегледа уништеног материјала и давања Решења за уништење истог (*члан 9, став 2, тачка 9, и члан 16 Закона о архивској грађи и архивској делатности*).

4. Обезбедити простор и опрему за смештај и превентивну заштиту архивске грађе и документарног материјала и на тај начин спречити пропадање и оштећење архивске грађе дејством физичких, хемијских и биолошких узрочника, природних сила и непогода, пожара и експлозија, ванредних ситуација, кварова на инсталацијама, неправилног транспорта, вандализма и неадекватног обезбеђења од крађе (*члан 9, став 1 и став 2, тачка 1 Закона о архивској грађи и архивској делатности и чланом 3 Правилника о ближим мерама заштите архивске грађе (Сл. гласник РС 29/2021)*).

Архивску грађу и документарни материјал хитно изместити из депоа 2.

Документарни материјал који се налази у потпуно расутом стању, сложити у архивске полице. Формирати комисију за попис уништене

документације, сачинити Записник о начину уништења, врсти и количини докумената по годинама настанка. Уз Записник приложити и фото-документацију.

5. Именовати *одговорно стручно лице за заштиту архивске грађе и документарног материјала и поступање са архивском грађом и документарним материјалом* (*члан 9, став 2, тачка 2 Закона о архивској грађи и архивској делатности*).

6. Утврдити *План мера заштите* архивске грађе и документарног материјала у случају ризика од катастрофа и ванредних ситуација (*члан 21 Закона о архивској грађи и архивској делатности*).

РОК за извршење наложених мера од тачке 1 до тачке 6 овог решења је
30. 6. 2021. године.
О б р а з л о ж е њ е

Дана_____године, извршен је контролни стручни надзор над евидентирањем, класификовањем, одабирањем, архивирањем, чувањем, стручним одржавањем и заштитом архивске грађе, код стваоца-имаоца архивске грађе и документарног материјала;

---

1. Основни подаци о имаоцу и стваоцу:

1.1. Датум оснивања и регистрације:

_____

1.2. Статусне и промене назива:

_____

1.3 Подаци о идентификацији:

Шифра делатности: _____; матични број: _____; ПИБ _____;

2. Акта о управљању документима:

2.1. *Општи акт о начину евидентирања, класификовања, архивирања и чувања, архивске грађе и документарног материјала*
– Друштво има/нема Општи акт о начину евидентирања, класификовања, архивирања и чувања архивске грађе и документарног материјала.
2.2. О*пшти акт о начину евидентирања, заштите и коришћења електронских докумената*

– Друштво има/нема Општи акт о начину евидентирања, заштите и коришћења електронских документа.
2.3. *Листа категорија архивске грађе и документарног материјала са роковима чувања*
– Друштво има/нема Листу категорија архивске грађе и документарног материјала.

3. Стање архивске грађе и документарног материјала код стваоца/ имаоца

Описано у тачки ____Записника о стручном надзору јавног архива број _____ од _____године
Чланом 9 Закона прописана је обавеза ствараоца и имаоца архивске грађе и документарног материјала да га савесно чувају у сређеном и безбедном стању у облику у којем је настао, da класификују и архивирају документарни материјал, датирају и воде основну евиденцију о њему, одабирају архивску грађу, уништавају безвредни документарни материјал на основу одобрења Архива (*члан 16, став 2 Закона*) као и обавезу да општим актом утврде начин евидентирања документарног материјала, његовог чувања, класификације и архивирања, начину евидентирања заштите и коришћења електронског документа, да утврде Листу категорија документарог материјала са роковима чувања уз сагласност надлежног архива (*члан 14, став 2 Закона*).
Разматрајући степен заштите архивске грађе и документарног материјала код горе наведеног ствараоца и имаоца, у поступку стручног надзора решено је као у диспозитиву.

ПОУКА О ПРАВНОМ ЛЕКУ: Против овог решења може се уложити жалба надлежном Министарству у року од 15 дана од дана од обавештења странке о решењу.
Достављено:

Директор
ИА „Срем”
_____

1. Ималац и стваралац
2. Досије имаоца и ствараоца
3. Архиви

Mirjana Medalić
Jasmina Latinović

BASIC ELEMENTS OF THE PROCEEDINGS ON THE PROFESSIONAL SUPERVISION

SUMMARY

Exemplary copy of the Proceedings on the professional supervision as well as the exemplary copy of the Decision on the execution of the ordered measures, according to the author's opinion, can only be a starting point for the elaboration of the unique Form with all the parametres that the new Law on the archival material and archival work proscribes, along with the other parametres that can emanate from the positive law regulations that the archivists can refer to in their work. Unified work and uniformity in taking the same data would propel the success of those archivists working on the protection of the archival and documentary material outside the archive who contribute, with their efforts, in preserving social, culturological and historical value. The focus of our work remains in the ensuing period on the written documents which is an indelible trace of our existence but today the same relationship ought to be nurtured towards e-forms of the documents which is to be valued in the years to come, considering the duration of a document made this way.

ПРИКАЗИ И БЕЛЕШКЕ
REVIEWS AND NOTES

ALEXANDER WATSON, *THE FORTRESS, GREAT SIEGE OF PRZEMYSL*, PENGUIN BOOKS 2019, PP 346.

Аутор Александер Вотсон, познат по својој одличној књизи о Аустроугарској и Немачкој у Првом светском рату, на трагу истраживања у Бечком ратном архиву објавио је монографију о тврђави граду Пшемислу и на тај начин обогатио сазнања стручне јавности о једној од кључних епопеја Двојне монархије у Великом рату. Сам стил писања књиге је ефектан и узбудљив, приповедачки често интригантан и доприноси неоспорном квалитету књиге која обилује добро презентованим архивским изворима.

На почетку, у уводним поглављима аутор даје опис стања Двојне монархије уочи и на почетку Првог светског рата. Књизи то даје на упечатљивости, јер аутор влада чињеницама које презентује на лак и једноставан начин. Управо кроз уводни преглед аутор даје могућност читаоцу да схвати комплексност дешавања и односе на релацији центар- периферија, односно Беч- Галиција, чиме даје слике за портрет дешавања из 1914-1915. године.

Такође аутор врло живописно описује рутину свакодневог живота пре рата и на његовом почетку. Генерално свакодневни живот војника у рововима и на одбрамбеним зидинама Пшемисла чини значајан део монографије. Комплексност осећања страха од рањавања, умирања, заробљеништва, глади, аутор даје кроз велики број сачуваних војничких писама аустроугарских војника. Описи су на махове до те мере драматични и тешки да читалац не може бити равнодушан. Источни фронт познат по својој суровости, по тешким војним операцијама и страдању цивила који у ауторовом приповедачком ритму делују блиско и врло упечатљиво. Када томе додамо изразити приповедчаки тон самог аутора постаје јасно да се ради о књизи која се мора препоручити за читање са много ширег аспекта: психологије рата, социјалних односа, интеракције сиромашних и богатих, а посебно креирању слике непријатеља, чему Вотсон поклања посебну пажњу.

Историјат зидања тврђаве Пшемисл, њене фортификације, баријере и ровови, начин финкционисања, командни кадар заузимају посебно место у књизи. Тим поводом прилог у картама и скицама и илустратовном материјалу је богат и вредан сваке хвале. Исцрпност са којом аутор пише о војним операцијама на Источном фринту 1914-1915, не сам око самог Пшемисла већ и шире, показују ширину знања аутора и његових личних импресија када су у питању односи Аустроугарске са Русијом.

Страдању цивила у Галицији аутор поклања посебну пажњу. Галиција је у том погледу била заиста специфична, примера ради баш као и Срем. На удару војних власти Аустроугарске нашли су се цивили Русини и Јевереји, а сличан случај је био и са руском управом у Галицији. Неповерење и страх од издаје који се увукао у душу војника био резлутат вишегодишње пропаганде која је долазила из Беча и Санкт Петербурга. Војници на терену често су се понашали необуздано и агресивно, а цивили су или бежали у страху од репресија или су насилно расељавани.

Положај Јевреја у Галицији био је део посебне ауторове анализе. Антисемитизам којим су били подједнако прожети мађарски хонведи и руски козаци створију је слику погрома над Јеврејима и слику страдања као увод у трагична дешавања и Холокауст у Другом светском рату. Сличности, паралеле и континуитети делују заиста упечатљиво, без тенеденције аутора да буде субјективан или сугестиван. Драматичне слике депортација Јевреја, интернација, хапшења, угњетавања на местима која ће постати логори током Другог светског рата говоре сами по себи. Вотсон је закључним промишљањима отишао и корак даље, разматрајући континуитете тоталитарне политике на просторима централне и источне Европе све до 1990. Место и улогу нових држава које су настале после 1918, затим њихову мисију и политику после 1945, тако да се кроз историјат Пшемисла на микроцелини, јасно виде трагови политике макроцелине као што су падови империја, успони националних држава, долазак нацизма и комунизма, неизвесност и страх од живота на граници и периферији, у чему је аутор мајсторски успео.

Саме војне операције и проблеме са којима се сусретала Аустроугарска војска и команда, губици, недостатак координације, кризу у Монархији која је почела лета 1914, аутор инкорпорира у свако поглавље уз архивска докумета Бечког ратног архива са најважнијом савременом литературом.

Додајемо да су сличности и паралеле рецимо са положајем и страдањем Срба у Срему 1914-1915, неопходне и важне, како на моделу микроцелине, тако и на пољу сагледавања креирања слике велеиздајника до депротација и расељавања српског становништва.

Књигу о Пшемислу, аутора Александера Вотсона, потребно је пажљиво и зналачки анализирати, јер је пример не само како се пише одлична књига, већ и начин на који се модерна историографија мора поставити када су у питању комплексне целине и драматични догађаји из епоха глобалних ратова. Велике победе и велики порази често су у фокусу историографије, ипак, аутор нас потпуно уверева новим приступом да се на нивоу микроцелине може постићи пун пресек, свих процеса и дешавања са макронивоа. Мултидисциплинарни приступ у решавању и сагледавању питања драме самог рата оригиналан је и

препоручује књигу за читање, а будућим ауторима задатак да се на новији и оригиналнији начин баве историјским темама.

проф. др Горан Васин
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју
goran.vasin@ff.uns.ac.rs

MARTIN RADY, *THE HABSBURGS THE RISE AND FALL OF THE WORLD POWER*, PENGIUN BOOKS 2020, PP 398.

Значајно повећање интереса научне и читалачке публике за династију Хабзбург у последњим деценијама, довело је до појављивања великог броја аутора и наслова који су у фокусу своје пажње и истраживања имали породицу која је читав миленијум имала важну улогу у животу западне и централне Европе. Аутор професор Мартин Ради[1], крајем 2020, публиковао је монографију ефектног наслова *Хабзбурзи, успон и пад светске силе (моћи)*, која на 400 страница доноси мноштво чињеница и података презентованих на нов и врло оригиналан начин. Свестан изазова и великог броја публикованих и непубликованих извора, аутор врло вешто и наративно допадљиво читаоцу пружа чињенице и слика догађаје који су обележили историјат једне од најважнијих европских породица у последњих хиљаду година.

У самом уводу (An Emperors Library) аутор нас упознаје са идејама универзалности царства и империје Хабзбурговаца кроз симболику библиотеке цара Карла VI у Бечу и потом приповедачки допадљиво и ефектно наставља причу о самим почецима династије у области Аргау (Швајцарска) и њеним првим гласовитим члановима. Аутор је од самог почетка наметнуо прецизан и ефектан стил, којим се одликује данашња модерна хабзбургологија, без сувишних података и архаизама тако да се књига чита у једном даху.

Нижу се кратка и ефектна поглавља о Фридриху III, Максимилијану I и цару Карлу V. Заједнички именилац ових поглавља је оригинално тумачење и виђење мноштва података из владавине царева који ће утемељити светску моћ и доминацију Хабзбурга. Компликовани политички савези, брачни уговори и инстиктивна домишљатост Хабзбурговаца довела је споја универзалних хришћанских и владарских вредности које ће постати симбол прве глобалне империје. Свет писаца, уметника, прагматичних високодостојника и често виспрених и меланхоличних владара оптерећених решавањем проблема у незамисливом броју дају слику успона моћи куће Хабзбурга. У том погледу владавина Фипила од Шпаније посебно је упечатљива, уз посебну целину о чувеној Лепантској победи хабзбуршке војске 1571. године (Philip II: The New World, Religius Dissent and Royal Incest; Don John and the Galleys of Lepanto).

Мноштво занимљивих чињеница чине поглавља о живописним дешавањима са двора цара Рудолфа (Rudolph II and the Alchemists of Prague). Преплитање

1 Аутор је запослен као професор историје Централне Европе на University College London.

верског и политичког у идеологији владарског дома Хабзбурга, утицај често неформалних кругова са двора на дешавања у царевини приказани су динамично и на махове драматично, посебно када се на уму има избијање Тридесетогодишњег рата. Поглавље о Фердинанду II и Тридесетогодишњем рату (Ferdinand II, the Holly House and Bohemia; The Thirty Years World War) уз мноштво чињеница и описа великог европског сукоба аутор је написао најбољим стилом приповедања и описа људске драме страдања у стравичном сукобу који ће изменити слику Европе у целости. Ништа мање занимљиво и допадљиво је поглавље о Великом бечком рату у коме се поново преплићу односи великих европских сила и периферије Европе у иделогији Хабзбурга, односно борбе са Османлијама у мери којој је то неопходно да се задовоље амбиције владара и не угрози суверенитет Монархије на Западу Европе. (The Abnormal Empire and the Battle for Vienna)

Кроз поглавља о бароку, цару Карлу, Марији Терезији и Јозефу (The Theatre of the Baroque; Maria Theresa, Automata and Bureautocrats etc) аутор је показао сво своје знање, приповедачки дар и како модерни занат историчара превазилази оквире набрајања архивских података и чињеница, колико нијанси и боја и догађаја је могуће уврстити у целине животописа важних владара. Галерија ликова са Двора Хазбурга је велика и живописна, дешавања динамична па је читалац препуштен нарацији и свој сопственим импресијама епохе кроз коју га вешто води аутор.

Метернихов поредак и Европу Метерниховог времена аутор такође преставља упечатљиво са наглашавањем најважнијих процеса из епохе Свете Алијансе и легитимизма за који се залагао Метерних. Целина о Револуцији 1848-1849, издвојена је као самостална и у значајној мери аутор наглашава да је један од процеса који ће трајно детерминисати трајање Монархије до њеног самог краја.

Поглавља о владавини цара Франца Јозефа (шест), која су распоређена методолошки у последњој трећини књиге дају нам слику Двојне монархије која војно слаби, политички се налази у превирањима, а у погледу науке, уметности и културе доживљава свој врхунац. Нема важнијег догађаја из Францјозефове епохе који аутор није сагледао, од ратова са Италијом и Немачком, до односа са царицом Елизабетом, братом мексичким царем Максимилијаном и трагичним догађајима везаним за самоубиство наследника Рудолфа или атентата на царицу. Трагедије које су обележиле живот старог импратора доминирају последњим делом књиге и написане су са дозом рационализма и емоције који импонује читаоцу. Слично је и са поглављима о Францу Фердинанду и Монархији у Великом рату. Читалац се упознаје са најбитинијим чињеницама, најважнијим процесима и распадом Монархије која је била симбол централне и југоисточне Европе готово четири века.

Аутор је књигом о Хабзбурзима и њиховој повесници, дао нови и несумњиво значајан допринос не само познавању породичне историје, већ и европске и глобалне историје у ери Хабзбурше доминације. Књига која је написана модерно и допадљиво и не подлеже шаблонима, важан је путоказ како се пишу добре књиге, на историјским изворима и које ће прихватити и шира читалачка публика. Било би занимљиво да добије и своје српско издање.

проф. др Горан Васин
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју
goran.vasin@ff.uns.ac.rs

ГОРАН ВАСИН, *ПАТРИЈАРХ ЛУКИЈАН БОГДАНОВИЋ: КРАЈ ЈЕДНЕ ЕПОХЕ,* ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ, НОВИ САД 2020, 241 СТР.

Др Горан Васин, стручњак на пољу историје српског народа у XIX веку и професор Филозофског факултета у Новом Саду, аутор је низа значајних дела која осветљавају прошлост Срба на територији Карловачке митрополије. Његова недавно објављена књига *Патријарх Лукијан Богдановић: крај једне епохе* наставља низ ауторових дела о српским црквеним елитама у држави Хабзбурга. Смештена у предвечерје Великог рата, она осветљава живот последњег карловачког патријарха-митрополита пре Уједињења СПЦ. Ипак, она је својом садржајношћу више од саме биографије патријарха Лукијана Богдановића.

Засновано на истраживањима у Архиву САНУ у Сремским Карловцима, Архиву Србије у Београду, Архиву Православне епархије будимске у Сентандреји, Мађарском државном архиву у Будимпешти и Државном архиву Аустрије у Бечу, дело се не односи искључиво на живот последњег карловачког првојерарха, већ пружа ширу слику српског друштва чији је патријарх Лукијан био део. Аутор читаоцу предочава резултате својих архивских истраживања, али и фрагменте оновремене пречанске штампе који јасно илуструју загушљиву атмосферу српског политичког (страначког) и црквеног живота у доба патријарха Георгија Бранковића и потом Лукијана Богдановића. Књига, дакле, посматра живот патријарха Лукијана из више перспектива. Аутор је посебно обратио пажњу на односе Србије са суседном Аустроугарском, који су се увек одражавали на положај Срба у Дунавској монархији. Такође, динамика политичког живота, интереса и ломова на црквено-народним саборима која је на крају довела до гашења српске аутономије, била је саставни део времена у којем је патријарх Лукијан управљао Црквом. Обраћајући пажњу на све околности времена у којем је патријарх живео, његово позиционирање спрам српских политичких првака и угарске владе, као и на његове пастирске активности на широком пољу чисто духовних питања, аутор је оставио целовит приказ доба патријарха Лукијана.

Дело је подељено на шест целина које хронолошки прате живот Лукијана (Лазара) Богдановића. Први део, *Пут ка епископском достојанству. Црквено-школска аутономија и српски расколи* (стр. 16–35), посвећен је младости и стасавању будућег патријарха, али и приликама на црквено-народним саборима у доба патријарха Георгија Бранковића, Лукијановог ујака. Дух *раскола*

који се усељавао у најзначајнију институцију Срба у Хабзбуршкој монархији резултовао је дистанцирањем српске јерархије и политичких првака у чијем су се деловању све више могле препознати антиклерикалне тенденције. Непрекидно писање *Заставе* о патријарховим аферама и финансијским проневерама, непроверене вести које су понекад добијале патетичан тон, као и стални покушаји да се патријарх представи као главни противник аутономије и народа, одликовало је штампу овог времена. Оштрица коју је радикалска штампа уперила ка патријарху Георгију стварала је посебну атмосферу неповерења и нетрпељивости према вишој црквеној јерархији и она је документована кроз исцрпно навођење одломака антиклерикалних „испада" у штампи, чиме је дочарана суморна атмосфера подељености српског пречанског друштва на прелому векова.

У таквој је атмосфери и описан избор новог будимског владике Лукијана Богдановића, коме је посвећена пажња у другој глави под називом *Будимски владика 1897–1908/1912* (стр. 38–102). Због сродства са патријархом Георгијем, према владици Лукијану се преносила и нетрпељивост либералске и радикалске штампе. Аутор јасно истиче слику коју је *Застава* покушавала да створи о младом будимском владици. Међутим, књига се не бави искључиво страначком рецепцијом карактера српске јерархије и политичким приликама у којима се она нашла, већ се знатним делом односи управо на пастирски рад Лукијана Богдановића. Аутор, тако, позивајући се на архивске документе, слика изузетно тешко стање Будимске епархије: стање њених храмова и перспективу богословског подмлатка ове сиромашне епархије. Као прилог историји Будимске епархије, аутор нам предочава свет обавеза и искушења будимског владике на прелому векова, у тренуцима сужавања аутономије и појачане мађаризације. Као пример притисака које је будимски владика трпео од стране угарске владе, аутор наводи случај Русина из Изе који су Српској патријаршији изразили намеру да се *врате у православну веру*, након чега је Св. архијерејски синод овластио владику Лукијана да спроведе њихову жељу. Ипак, под притиском власти, овај посао није завршен. Ограда која је делила чисто црквена од политичких питања као да је бивала све тања у предвечерје Великог рата. Владика Лукијан је, међутим, до избора за патријарха својом епархијом управљао без већих трзавица. Значајан део књиге посвећен је Лукијановој пастирској активности као епископа, његовом раду на обнављању спољашњости храмова, иконостаса, набављању звона, бризи о школовању младих богослова итд.

Посебно су занимљиви његови савети произишли из бриге за социјални положај верног народа: владика је предлагао оснивања земљорадничких задруга и превладавање духа себичности, како у духовном животу, тако и у привреди.

Следећа глава *Избор Лукијана Богдановића за карловачког патријарха 1908*. (стр. 104–142) прати догађаје који су уследили након смрти патријарха Георгија, уморног од хајке коју је против њега водила радикалска штампа, као и немогућности да се оправда од све тежих оптужби за финансијске злоупотребе. Аутор прати расположење странака, либерала, радикала и самосталаца, према неколико кандидата за патријарха и, најзад, пружа целовит приказ свих околности које су довеле до избора владике будимског Лукијана. Подршка радикала, угарске владе, али и одсуство подршке епископа који нису гласали за владику Лукијана (!) и уз претњу комесара, неповерење либерала који су лансирали термин *радикалски патријарх*, обележили су почетак управе Црквом новог патријарха. У наставку, аутор доноси утиске оновремене штампе поводом избора Лукијана Богдановића за патријарха. Прати реакције српских политичких и црквених елита на тешке међународне ломове (Анексиона криза), све тежи положај Срба у Хрватској и Славонији, као и за ово доба уобичајене покушаје мађаризације кроз увођење мађарског као обавезног језика на ком се мора предавати веронаука. Вредно је спомена и то да аутор с времена на време наглашава активности румунских црквених великодостојника, њихове реакције на процес мађаризације, као и стање на румунским црквено-народним саборима, што је још оновремена српска штампа истицала у контексту критика својих црквених елита. Међутим, оваквим компаративним приступом, аутор омогућава проницање у свакодневицу антиклерикалног размишљања дела српског народа и основа на којима су она почивала.

Такође, наглашавамо да се аутор не задржава искључиво на времену у којем је Лукијан Богдановић управљао Црквом, било као епископ или патријарх. Напротив, труди се да објасни историјске процесе дугог трајања, актуелне за време управе патријарха Лукијана, али који сежу у шездесете године XIX века и који се у потпуности могу објаснити само уколико се прате од времена њиховог настанка. Антиклерикализам радикала Јаше Томића, уз сачуван религиозни осећај српског идентитета, ипак је оштрим новинским чланцима, упереним против црквених великодостојника, псовкама које су се могле чути на српским црквено-народним саборима, уносио не само раскол у српско друштво већ и крњио углед вишевековне институције каква је била Карловачка митрополија – процес који се завршио укидањем црквено-школске аутономије 1912. Објашњавајући узроке тог антиклерикализма, аутор задире у европска идејна струјања тог времена, али и у доба када су се она први пут јавила на Сабору, а затим се свом жестином распламсала у време радикалске доминације 1902–1910.

Следећа глава обрађује буран и трагичан период по Карловачку митрополију у освит Великог рата – *Црквено-народни сабори 1910–1911. Патријарх Лукијан на удару страначке опозиције. Укидање црквено-школске*

аутономије 1912. Време Балканских ратова (стр. 144–196). Аутор наставља са описом рада црквено-народних сабора у времену у ком су радикали губили већину, али који су такође обележили страначки дух, међусобна подељеност и непоштовање институције патријарха. Репутација патријарха Георгија Бранковића, као човека који са угарском владом ради на укидању црквено-школске аутономије, пренела се и на његовог наследника Лукијана кога су неретко оптуживали за подршку стварању Мађарске православне цркве. Поред ставова Јаше Томића који је патријарха кривио за изборни пораз, аутор посвећује пажњу анализама Михаила Полит-Десанчића, представника либерала који је, иако привржен Цркви, такође критиковао њено мешање у политику. То је, додуше, чинио са много више такта и промишљености него радикали који су пооштравали и донекле банализовали своје виђење Цркве у периоду пред и непосредно после укидања црквено-школске аутономије. Аутор наводи радикалски програмски текст *Ко нам поставља владике* који представља својеврстан суд над историјом: у њему не само да се критици излажу негативне особине архијереја, већ се осуђује институција и епископални карактер Карловачке митрополије. О владикама је речено да их је народ *увек* видео као туђе. Тако су радикали у освит Великог рата под општу осуду подвргли једину српску институцију која је била стални гарант Привилегија у држави Хабзбурга. Симптоматична је оцена епископа као *најамника који су дошли да растуре стадо Христово*. Аутор нас, дакле, уводи у идејна струјања српског друштва које је уочи опасности 1914. бивало све мање јединствено – струјања која се нису окончала Великим ратом.

Неефикасност рада црквено-народних сабора била је повод за укидање црквено-школске аутономије, за шта је поново оптуживан патријарх као најодговорнија личност за одлуку угарске владе. Балкански ратови који су уследили донели су нове притиске на патријарха Лукијана и јерархију. Патријарх, изјавивши да подржава спољну политику Монархије, додатно је окрњио свој углед, а дао повода штампи за нове нападе.

Поред међународних околности и надолазећег сукоба између Србије и Аустроугарске, те њихове рефлексије на политички и црквени живот Срба у Монархији, аутор се задржава на црквеној делатности карловачког првојерарха. За време своје краткотрајне управе, патријарх Лукијан решавао је и питања обнове храмова, апеловао на подизање нивоа здравствене културе, у посланицама позивао на мир и стрпљење. Патријарх је у немирном добу препоручивао присебност, помирење и јединство. Морало се решавати и питање упражњене Будимске епархије. Ретко шта је, међутим, могло да прође без оштре реакције штампе.

Глава *Нестанак и смрт патријарха Лукијана* (стр. 198–226) говори не само о последњим данима патријарха, још увек не потпуно разјашњеним околно-

стима његове смрти, већ и о рецепцији који је овај трагични догађај нашао у гласилима српских странака. Низак ниво културе, потпириван сталним страначким борбама, неретко присутни физички обрачуни политичких противника, резултовали су донекле недостојанственим држањем дела штампе непосредно после трагедије. Поражавајућим крајем заокружујући целину патријарховог живота, аутор пружа потребне податке о даљој управи Црквом, администраторима Михаилу Грујићу и Мирону Николићу. Истичући заслуге низа владика који су успели да преживе Велики рат и своју пастирску дужност наставе у уједињеној СПЦ, аутор наглашава важност и немерљив допринос Карловачке митрополије за црквени живот у будућој југословенској држави. Мирон Николић, Георгије Зубковић, Иринеј Ћирић, Георгије Летић, али и будући патријарх Викентије Проданов, само су нека од имена великодостојника који су свој траг оставили у XX веку, а који су духовно стасали у окриљу Карловачке митрополије, што је посебно истакнуто у *Закључку*.

Књига проф. Васина је без сумње незаобилазно дело за све истраживаче српске црквене историје. Она не само што приближава један занимљив, али и трагичан живот човека коме је у задатак запало да управља Црквом у изузетно тешком времену по српску аутономију, већ открива и остале идејне утицаје који су убрзали крај исте епохе. Књига се заснива на архивским истраживањима, писана је лепим и јасним стилом, прегледно је подељена и обогаћена концизним, чак за савремено доба актуелним закључцима. Аутор је дао реч свим актерима епохе: патријарху, његовим присталицама, али и противницима. Живот патријарха сагледан је у контексту положаја Карловачке митрополије на заласку Аустроугарске, великих притисака угарске владе, искушења мађаризације, све несигурнијег положаја српског народа у Хрватској и Славонији, сужавања аутономије, српских страначких спорова и демагошког духа чији крај као да се није ни назирао, а који је само убрзао процесе погубне по опстанак српског народа у Дунавској монархији. Ово истински *узбуркано море* у ком се нашао патријарх Лукијан Богдановић изврсно је одсликано у књизи проф. Васина и стога је она без сумње незаобилазно дело за све историчаре српског XIX века, дело које даје одговоре, али и које подстиче на размишљање и надахњује на даља истраживања.

Стеван Дакић
докторанд
stevandakic@hotmail.com

ИЗВЕШТАЈ СА НАУЧНОГ СКУПА ПРОЗОР У НОВО ДОБА: ПРЕОБРАЖАЈ ГРАДОВА *ПОДУНАВСКО-КАРПАТСКОГ БАСЕНА ТОКОМ ДУГОГ 18. ВЕКА*

(Рецхоф код Лајбница, Вагна, Аустрија, 23–25. септембар 2021)

У организацији *Комисије за историју и културу Немаца у Југоисточној Европи*[1] од 23. до 25. септембра 2021. године одржано је тродневно међународно саветовање под називом *Прозор у ново доба: преображај градова подунавско-карпатског басена током дугог 18. века* (нем. *Fenster zu „Neuen Zeiten": Die Stadt im Wandel des langen 18. Jahrhunderts im Donau-Karpaten-Raum*). Тим поводом се у дворцу Рецхоф код Лајбница (нем. Retzhof bei Leibnitz) у општини Вагна на самој граници Аустрије са Словенијом окупило тридесетак учесника, међу којима је било излагача из укупно седам земаља: Немачке, Аустрије, Мађарске, Румуније, Словачке, Словеније и Србије. Домаћин скупа био је проф. др Харалд Хепнер, председавајући Друштва за проучавање Југоисточне Европе у 18. веку (нем. Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts in Südostreuropa, скр. SOG–18) из Граца.[2] Током тродневног саветовања могла су се чути излагања укупно 11 референата, који су у својим наступима покрили широк спектар тема, просторно и временски уоквирених кључним речима: градови, *дуги 18. век*, ново време, Подунавље и Карпатски басен. Скуп овог формата би можда и прошао незапажено да на њему није било речи и о темама које и те како задиру у сферу занимања српске историјске науке, и да, на крају крајева, на њему своје радове нису презентовали и учесници из Србије. Стога

1 Основана 1957. године под именом *Историјска комисија југоисточних Немаца* (нем. *Südostdeutsche historische Kommission*), Комисија за културу и историју Немаца у Југоисточној Европи (нем. *Kommission für die Geschichte und Kultur der Deutschen im Südost-Europa*, скр. *KGKDS*) међународно је друштво које окупља академце из читаве Европе (понајвише из Немачке и Аустрије, али и других земаља са подручја Југоисточне Европе) посвећене проучавању историје немачке културе на југоистоку старог континента. Под актуелним именом делује од 2007. године, издаје часопис *Данубијана карпатика* (*Danubiana Carpathica*) и има властиту едицију (Buchenreihen) посвећену различитим темама са Југоистока Европе. Тренутно има 86 чланова из Немачке, Аустрије, Мађарске, Словеније, Хрватске, Србије, Румуније, Бугарске, Грчке, Албаније итд. који се баве проучавањем различитих аспеката немачког присуства на Југоистоку Европе.

2 За више детаља о раду овог Друштва вид.: Филип Крчмар, *Друштво за истраживање 18. века у Југоисточној Европи. Оснивање и прве године рада (2016–2020)*, Записи. Годишњак Историјског архива Пожаревац, Пожаревац 2020, 220–221.

он заслужује да буде поменут, уз краћи осврт на оне научне установе (листом са немачког говорног подручја) које су га организовале и на њему имале своје представнике. Јер, осим што у фокус својих истраживања стављају управо подручје Југоисточне Европе (са акцентом на оно што се данас помодно названо „Западни Балкан") ком припада и Србија, ове установе пружају широке могућности за академску сарадњу и размену са домаћим научноистраживачким, културним и високошколским институцијама и за њих показују велико интересовање, што се најзад могло и видети током трајања конференције.

Одабир живописног руралног амбијента Доње Штајерске за одржавање поменутог саветовања није нимало случајан и на њега је утицало неколико битних фактора; у првом реду, то је близина Граца као светски познатог академског миљеа за проучавање Југоисточне Европе, у ком делује више значајних установа и института који се баве овом проблематиком; поред тога, близина словеначке с једне и мађарске границе с друге стране употпуњује симболику ове области као културно-историјског исходишта према југоистоку старог континента, која се у том и таквом наративу доживљава и легитимише најпре као гранични бедем и омеђина, а затим и као мост између различитих европских народа и њихових култура. Најзад, завршница саветовања протекла је у знаку вишечасовне екскурзије којом се ова погранична регија – кроз упознавање тамошњих културно-историјских знаменитости, питомог рустичног пејзажа доњештајерског виногорја те успостављањем његове корелације са темом самог саветовања – промовисала на најбољи могући начин.

Четвртак, 23. септембар

Отварању саветовања је претходило окупљање групе полазника докторских студија на престижним универзитетима немачког говорног подручја (Цирих, Тибинген, Хајделберг, Беч) у форми семинара који Комисија традиционално организује са циљем њиховог стручног усавршавања, те пружања подстицаја и охрабрења младим научницима који се налазе на самом почетку своје академске каријере (тзв. „омладински семинар" или „семинар за талентоване младе научнике", нем. Nachwuchsseminar). Под руководством Ангеле Илић са Института за немачку културу и историју у Југоисточној Европи Универзитета „Лудвиг Максимилијан" из Минхена[3] и проф. др Харалда

3 Институт за немачку културу и историју у Југоисточној Европи Универзитета „Лудвиг Максимилијан" у Минхену (нем. *Institut für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas an der LMU München*, скр. *IKGS*) основао је 2001. године Повереник Савезног немачког министарства за културу и медије са циљем да истражује и документује немачку културу и историју на Југоистоку Европе, кроз сарадњу са високошколским установама и

Хепнера из Граца, петоро младих докторанада (Винсент Арнолд, Андреас Ендер, Ева Штемпелова, Фредерик Вортингтон и Табеа Стегмилер) на основу унапред добијених историјских извора и литературе написало је радове које су представили током семинара и у којима су обрађивали различите аспекте главне теме саветовања. У њима су пошли од претпоставке да су се на простору Подунавља и Карпатског басена у периоду од позног XVII до раног XIX века одиграли значајни историјски процеси који су утицали на радикалан преображај поменутог подручја. Овде се у првом реду мисли на улазак великих делова Југоисточне Европе у састав Хабзбуршке монархије, изградњу њених органа власти на новостеченим територијама, њихову ужурбану индустријализацију, секуларизацију, миграције итд. Базирајући своја истраживања на тези да су се ови процеси раније јавили и јаче испољили у градовима него у сеоским срединама, полазници семинара су покушали да установе који су били чиниоци који су утицали на преображај градова, који су показатељи тог преображаја и, напослетку, каква је била улога немачког становништва у тим процесима. У трагању за одговорима на ова питања, они су анализирали примере неколицине значајних градова у Подунављу и Карпатском басену (Нови Сад, Темишвар, Черновиц, Клуж и др.), након чега су разговарали о презентованим резултатима свог рада и размењивали искуства стечена приликом истраживања. У дискусији се дошло до заједничког општег закључка да се промене у урбаним срединама подунавско-карпатског басена могу очитати у порасту броја становника у градовима; претварању немачког језика у *lingua franca* у градовима Југоисточне Европе; изградњи инфраструктурне и комуникационе мреже, те у очигледној промени културног пејзажа, која је највидљивија на подручју архитектуре. Закључке целодневног семинара су изнели пред пристиглим учесницима скупа, на самом крају првог дана и након званичног отварања конференције, на ком је говорио и присутне поздравио др Матијас Бер, председавајући Комисије и шеф Института за подунавско-швапску историју и географију из Тибингена.[4]

научноистраживачким институтима у Немачкој, Аустрији, Мађарској, Румунији, Молдавији, Словачкој, Украјини, Словенији, Хрватској и Србији. Поред организовања и реализације различитих истраживачких пројеката, стручних скупова и саветовања, промоција књига и њихових аутора, током година је развио и издавачку делатност – едицију *Издања Института за немачку културу и историју у Југоисточној Европи* (нем. *Veröffentlichungen des Instituts für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas an der LMU München*), и часопис *Одрази* (нем. *Spiegelungen*), а заједно са Комисијом за културу и историју Немаца у Југоисточној Европи и Институтом за подунавско-швапску историју и географију у Тибингену један је од издавача годишњака *Данубијана карпатика* (нем. *Danubiana Carpathica*).

4 Институт за подунавско-швапску историју и географију из Тибингена (нем. *Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde*, скр. *IdGL*) основало је 1987. године Министарство унутрашњих послова немачке савезне државе Баден-Виртемберг као вануниверзитетска

Петак, 24. септембар

Првог дана саветовања одржане су две панел-дискусије са укупно осам референата. Учешће излагача који нису били у могућности да физички присуствују скупу било је омогућено посредством апликације *Зум* (*Zoom*).

Уводничар прве сесије, чија је тематика формулисана под називом *Ново доба*, *нове власти* (нем. *Neue Zeiten, neue Obrigkeiten*), био је проф. др Геральд Фолкмер са Савезног института за културу и историју Немаца у Источној Европи из Олденбурга.[5] У четири излагања која су потом уследила географски је обухваћен простор Ердеља, Баната, Мале Влашке (Олтеније) и Србије.

У уводном реферату, директор Немачког културног форума за Централну и Источну Европу[6] проф. др Харалд Рот из Потсдама разматрао је развој Ердеља, високо урбанизоване области насељене претежно немачким становништвом (Сасима) и начин на који је она настојала да очува свој повлашћени положај изграђен за време турске владавине у контексту значајних геополитичких

научноистраживачка установа за проучавање *историје, географије и дијалеката области насељених немачким живљем у Југоисточној Европи*, као и *савременим питањима њихове избеглиштва, протеривања и интеграције у Савезну републику Немачку* по завршетку Другог светског рата. У географском фокусу истраживања Института налази се подручје данашње Мађарске, Румуније, Србије и Хрватске на ком се тематски проучавају историја колонизације Немаца, социјална историја, демографија, новија и савремена историја, немачки језик и књижевност. За непуних 35 година постојања, Институт је развио обимну издавачку делатност у виду сопствене едиције (*Schriftenreihe des Instituts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde*), при чему је један од коиздавача часописа *Данубијана карпатика.* Такође нуди стипендије за студенте мастер и докторских студија из Југоисточне Европе који се опредељују за бављење овим темама, у трајању до шест месеци.

5 Савезни институт за културу и историју Немаца у Источној Европи (нем. *Bundesinstitut für Kultur und Geschichte der Deutschen in Osteuropa*, скр. *BKGE*) основан је 1989. године под унеколико другачијим именом (*Савезни институт за источнонемачку културу и историју*). Његов оснивач било је немачко Савезно министарство културе. Под данашњим називом делује од 2000. године, а поред научне улоге, има и улогу политичког саветодавца немачке владе у свим питањима која се тичу истраживања, презентовања и унапређења немачке културе и историје на подручју Источне Европе и односа са другим народима који живе на том подручју. Географски се концентрише на историјске области Источне и Западне Пруске, Померание, Шлезије и Источног Бранденбурга, као и на немачке колоније на Балтику, у Чешкој, Моравској, Ердељу и Русији. Области које истражује обухватају германистику, славистику, историју, историју уметности, историју књижевности и етнологију.

6 Немачки културни форум за Источну Европу (нем. *Das deutsche Kulturforum östliches Europa*) удружење је основано 2000. године у Потсдаму. Бави се проучавањем историје и културе оних области у којима су некада живели Немци, организовањем предавања, трибина, научних скупова, концерата, издавачком делатношћу, промоцијама књига и другим активностима. Сарађује са низом партнерских установа у Централној и Источној Европи, а додељује и стипендије за младе истраживаче заинтересоване за истраживачки рад у овим областима.

промена које су наступиле почетком 18. века (долазак под власт Хабзбурговаца).[7] Након тога је проф. др Рудолф Греф са Универзитета „Бабеш Бољаи" у Клужу на примеру Оравице говорио о улози коју је овај банатски рударски град у 18. веку добио, имао и даље развијао под новом хабзбуршком влашћу у процесу привредног, демографског и културног (пре)обликовања свог непосредног окружења.[8] Следећи једну од својих истраживачких преокупација (историју Подунавских кнежевина у XVIII и XIX веку) др Петер Марио Кројтер са Института за проучавање Јужне и Југоисточне Европе у Регенсбургу[9] за предмет своје научне обраде изабрао је и представио Крајову, престоницу Мале Влашке у којој су столовали влашки кнежеви. Анализирајући њихов однос са румунским племством (бојарима), с једне, и новим властима у Бечу, с друге стране, Кројтер је обрадио краткотрајни период хабзбуршке управе на том подручју између Пожаревачког (1718) и Београдског мира (1739).[10]

Финално предавање ове сесије под насловом *Београд: узорни град за „нова времена"*[11] одржао је домаћин скупа, проф. др Харалд Хепнер. У њему је слојевито приказао историју српске престонице у *дугом 18. веку*, указавши на најзначајније моменте историјског развоја и преображаја Београда у време турске (1521–1718, 1739–1804), аустријске (1718–1739) и српске владавине (1804–1812, 1815–). Притом је посебно апострофирао улогу његовог специфичног географског положаја на средокрађи између две царевине, односно на њиховим периферијама.

Уводничар другог панела под називом *Нова времена, нове шансе* (нем. *Neue Zeiten, neue Chancen*) био је проф. др Курт Шар са Универзитета у Инзбруку, који је модерирао излагања др Елеоноре Гера (Универзитет „Етвеш Лоран", Будимпешта),[12] др Карла Петера Крауса (Институт за подунавско-швапску

7 Harald Roth, *Wandel im Rahmen ständischer Strukturen. Die Städte der Sächsischen Nation Siebenbürgers im Spannungsfeld zwischen Wahrung historischer Rechts- und Existenzgrundlagen und neuzeitlichen Veränderungen.*

8 Rudolf Gräf, *Die Rolle der Banater Bergstädte in der Transformation des ländlichen Umfelds. Das Beispiel von Orawitza*.

9 Институт за проучавање Јужне и Југоисточне Европе (нем. *Institut für Ost- und Südosteuropaforschung*, скр. *IOS*) јесте научноистраживачка установа са седиштем у Регенбсургу, настала 2012. године интеграцијом двају раније постојећих института – *за Југоисток* (нем. *Südost-Institut*, осн. 1930) и *за Источну Европу* (нем. *Osteuropa-Institut*, осн. 1952). Обједињивши рад ових двеју установа под истим кровом, наследио је и даље развио богату издавачку делатност (разне едиције, часописи и посебна издања), библиотеку која данас има преко 300.000 наслова, као и међународну сарадњу са бројним установама у Југоисточној Европи. Поседује разрађен програм стипендија за стране истраживаче.

10 Peter Mario Kräuter, *Wo sind die Bojaren hin? Oder: wer arbeitet den Österreichern zwischen 1718 und 1739 in Craiova zu?*

11 Harald Heppner, *Belgrad: ein Paradebeispiel für „Neue Zeiten"*.

12 Eleonora Gera, *Neu zugewanderte, deutschsprachige Handwerker und Bürger in Buda.*

историју и географију, Тибинген),[13] др Филипа Крчмара (Историјски архив Зрењанин)[14] и др Тање Жигон (Филозофски факултет, Љубљана),[15] као и пратећу дискусију. Утемељена на опсежним истраживањима архивске грађе, прва два реферата су врло сликовито илустровала и убедљиво говорила у прилог закључака који су се могли чути дан раније на семинару докторанада, а који су се тицали интензивног развоја занатства, тј. занатских цехова (еснафа), у градским срединама (Гера), односно успостављања и изградње линија и токова комуникације између досељеника у градове Југоисточне Европе и њихових породица осталих у завичају (Краус).

У излагању др Филип Крчмар присутнима је презентовао донекле другачију перспективу града, засновану на перцепцији урбаних средина у данашњој Мађарској (Печуј), Словенији (Горња Радгона), Аустрији (Грац, Кремсминстер, Шердинг), Немачкој (Инголштат, Штутгарт, Штокштат, Мајнц, Вормс, Шпајер, Пасау) и Француској (Стразбур, Саверн) које је граничарски официр Симеон Пишчевић посетио током свог ратног похода 1744/1745. и неколико деценија касније их описао у својим *Мемоарима.* Тиме је тежиште теме саветовања измештено ван Југоисточне Европе, али је сагледано из угла граничарског официра с тог подручја, уз посебан осврт на траг који је Пишчевићево дело оставило у српској књижевности – понајвише као основа за роман *Сеобе* Милоша Црњанског.

Напослетку, др Тања Жигон је упознала присутне са резултатима својих истраживања теме саветовања, коју је сагледала анализирајући промене у језику и садржају љубљанске периодике, односно најзначајнијих новинских листова који су излазили у словеначкој престоници од почетка 18. до почетка 19. века. Овде спадају немачки недељници – *Недељне обичне љубљанске новине* (нем. *Wochentliche Ordinari Laybacher Zeitung*) и *Љубљанске новине* (нем. *Leibacher Zeitung*) са додатком *за корист и разоноду* (нем. *Zum Nutzen und Vergnügen*).

Годишња скупштина Комисије

Након официјелног дела програма, по завршетку друге сесије у оквиру саветовања одржана је и редовна годишња скупштина Комисије за проучавање немачке културе и историје у Југоисточној Европи, чије су најзначајније тачке

13 Karl Peter Krauss, *Sehnsuchtsort und Konfliktraum. Sozialisierungsprozesse von Wandergesellen in ungarischen Städten.*

14 Filip Krčmar, *From Danube to Rhine (and back). Cities along the war path of Simeon Piščević.*

15 Tanja Žigon, *Die Laibacher Presselandschaft im Wandel (1707–1810). Von den „Wochentlichen Ordinari Laybacher Zeitungen" zur „Leibacher Zeitung" und ihrer Beilage zum Nutzen und Vergnügen.*

дневног реда обухватале: избор новог Председништва (за мандатни период 2022–2024); промену Статута у оквиру новонасталих околности изазваних пандемијом вируса корона; те планирање нових научних скупова под окриљем Комисије у периоду 2022–2025. У вези са овим последњим, одређено је да 2022. Херманштат (Сибиу) у Румунији буде домаћин саветовања под називом *Између бастиона и моста* (нем. *Zwischen Bollwerke und Brücke*), а да два велика међународна научна скупа буду посвећена историји права и правне праксе у Подунављу током позног средњег и раног новог века. За место њиховог одржавања одређени су Пасау (2023) и Олденбург (2025).

Промоција нових издања

У завршном сегменту првог дана саветовања одржана је промоција најновијих издања чији су аутори учесници скупа, чланови Комисије или *Друштва за проучавање 18. века у Југоисточној Европи*, односно издања чија тематика покрива широк спектар области из домена историје и културе Југоисточне Европе. Реч је о насловима (претежно зборницима радова) који су изашли из штампе у јеку пандемије вируса ковид 19 (2020/2021) те услед рестриктивних епидемиолошких мера нису могли бити промовисани на адекватан начин. Укратко су представљени четири зборника радова[16] и један графички роман.[17]

Субота, 25. септембар

Наредног дана саветовања одржана је финална панел-дискусија са укупно три излагача, посвећена утицају верских заједница на градове Југоисточне Европе. Уводничар је била Јудита Пал са Универзитета „Бабеш Бољаи" из Клужа, а назив овог сегмента конференције формулисан је под паролом: *Нова времена, нови изазови* (нем. *Neue Zeiten, neue Herausforderungen*).

Први референт је била Ева Ковалска (сл. Eva Kowalska) из Братиславе, која је приказала како су се словачки (горњоугарски) градови развијали у светлу

16 Harrald Heppner, Sabine Jesner (Hrsg.), *Die Personalfrage in neuen Provinzen. Das Banat im regionalen Vergleich,* Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2020; Ulrike Tischler-Hofer (Hg.), *Wie südost-europäisch ist Graz? 50 Jahre Südosteuropäische Geschichte und 150 Jahre Slawistik an der Universität Graz,* Leykam: Buchverlagsgesellschaft m. b. H. Nfg & Co. KG, Graz–Wien 2021; Harrald Heppner, Goran Vasin, Nenad Ninković (Eds.), *The Habsburg State – wide and the regions in the Southern Danube basin (16th – 20th centuries),* New Academic Press, Wien 2020; Reinhard Johler (Hg.), *Hatzfeld,* Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2020.

17 Oxana Matiychuk, *Rose Ausländers. Leben im Wort. Graphic Novel,* Danube Books, Ulm 2021.

стално присутног сукоба између тамошњег верски разноликог (католичког и протестантског) становништва.[18]

Грета Мирон је у свом излагању илустровала развој једне урбане средине на Југоистоку Европе на примеру ердељског градића Блажа (рум. Blaj, нем. Blasendorf, мађ. Balázsfalva), који је у 18. веку доживео успон захваљујући деловању тамошње гркокатоличке верске заједнице.[19]

Између ове две презентације, велико интересовање присутних изазвало је излагање др Ненада Нинковића, који је говорио о Српској православној цркви у Хабзбуршкој монархији и њеној улози у урбанизацији на подручју данашње Војводине (конкретно на примеру Сремских Карловаца, Новог Сада и Вршца).[20] Посебан акценат је притом стављен на изградњу сакралних грађевина (цркава, гробаља и манастира), седишта митрополита и владика, те прогресивни карактер и деловање које је црква имала у то време. Занимљивост и „егзотичност" Нинковићевог излагања били су разумљиви окупљеној публици ако се узме у обзир одсуство било каквих додирних тачака или знања о историји Срба у Хабзбуршкој монархији, а нарочито о темама и областима које се тичу Српске православне цркве. Након Нинковићевог излагања, присутне је занимао утицај српских митрополита и других црквених великодостојника на доношење одлука о начину уређења и декорације сакралних објеката Српске православне цркве, али и друга питања, попут учешћа Срба у раду Илирске дворске депутације, која је такође поменута у току излагања.

Након ове три презентације и живе дискусије која се поводом њих развила, председавајући Комисије за историју и културу Немаца у Југоисточној Европи др Матијас Бер је сумирао садржаје свих реферата и дао крајњи пресек саветовања, нудећи присутнима прилику да изнесу своје коментаре, запажања и утиске. Завршни део програма састојао се у послеподневној вишечасовној екскурзији по Доњој Штајерској која је обухватила обилазак Цркве Св. Вида у Фогауу (нем. Sankt Veit am Vogau), маузолеја Рупрехта фон Еренберга у Еренхаузену (нем. Ehrenhausen an der Weinstraße), дворца Сегау (нем. Schloss Seggau)[21] и вечеру у аутентичној породичној винарији у доњештајерском

18 Eva Kowalska, *Religionen zwischen Repression und Duldung am Beispiel der ungarischen Städte.*

19 Greta Miron, *Building an Episcopal Town in the long 18th Century Transylvania: Blaj (Balázsfalva, Blasendorf)*. Блаж важи за седиште главне унијатске цркве у Румунији и родно место румунског националног покрета. Назива се још и Мали Рим.

20 Nenad Ninković, *Die serbische Kirche in der Habsburgermonarchie und der Wandel im urbanen Raum in 18. Jahrhundert.*

21 Дворац Сегау је у пролеће 2017. године био домаћин сусрета чланова Друштва за проучавање Југоисточне Европе у 18. веку на ком су договорене прве програмске активности и план рада овог друштва у наредном периоду (в.: Ф. Крчмар, *нав. дело,* 220–221). На гласу као културно-историјска знаменитост али и значајан центар конгресног туризма, овај дворац

виногорју. Приликом задржавања на свакој од ових станица, домаћин скупа (уједно и водич) проф. др Харалд Хепнер упознао је учеснике саветовања са историјатом и значајем дотичне знаменитости, уједно указујући на њену повезаност са темом управо окончаног саветовања.

Општи утисак и оцена који би се могли изрећи након ове конференције је да је у питању био темељно припремљен и одлично реализован скуп, садржајан и поучан не само у смислу теме коју је обрађивао већ и у погледу начина на који је конципиран и организован: почев од (географског) одабира референата, преко распоређивања, тј. груписања њихових тема по панелима, попуњавања термина у току радног дана, усклађивања осталих (споредних) дешавања (годишње скупштине Комисије за проучавање немачке културе и историје у Југоисточној Европи и промоције књига) са главним током скупа до ситних техничких детаља који су омогућили учешће одсутним интересентима путем апликације *зум* и усаглашавања програма екскурзије као пратеће активности са основном темом и идејом самог дешавања. Посебно је било упечатљиво живо учешће присутних у дискусијама након излагања – елемент који нажалост доста често изостаје када је о домаћим скуповима реч. Напослетку, два детаља заслужују да буду посебно истакнута: први је организовање семинара за студенте докторских студија које може да послужи за пример и наук домаћим академским круговима када се убудуће буду бавили приређивањем академских дешавања сличног формата. Други се односи на прилику коју је овај догађај пружио својим учесницима да изађу из већ устаљених и учмалих токова комуникације путем електронске поште и друштвених мрежа, те да се након једногодишње изолације изазване пандемијом вируса ковид 19 коначно сретну (а и упознају) уживо, постављајући тиме солидну основу за будућу сарадњу на новим пројектима у наредном периоду.

Др Филип Крчмар
Историјски архив Зрењанин
fkistarzr@gmail.com

одређен је за место одржавања докторандског семинара од 25. до 30. септембра 2022. године на тему: *Рат̄ у дуг̄ом 18. веку: Перцепције и сећања* (енгл. *War Times in the 18th century: Perceptions and Memories*).

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Рукописи у компјутерском слогу предају се у електронском облику у фонту Times New Roman, величина фонта 12. Размак између редова је 1.5.

Осим основног текста са напоменама (уређеним према упутству), рад треба да садржи:

Апстракт. Налази се испод наслова рада и не може имати више од 500 словних знакова. Пише се на језику којим је писан основни текст.

Кључне речи. Дају се на српском језику и може их бити између 5 и 10.

Резиме. Предаје се на српском језику и не може имати више од 600 словних знакова.

Начин цитирања:

Када се први пут помиње дело пише се пуно име и презиме аутора, а у сваком наредном понављању име се пише иницијалом. Иза имена и презимена следи зарез, па наслов књиге написан курзивом. Место и година издања пишу се иза наслова, без запете између места и године. Цитиране странице пишу се на крају без скраћене ознаке за страну.

Пример:

- прво навођење: Мита Костић, *Гроф Колер као културнопросветни реформатор код Срба у Угарској у 18. веку*, Београд 1932, 26-63.
- друго навођење: М. Костић, *Гроф Колер...*, 56-96.
- свако наредно навођење, у случају да се исти аутор наводи за само једно дело: М. Костић, *нав. дело*, 69-85.

Исто правило важи и за навођење радова објављених у часописима, с тим, што је обавезно навођење назива и броја (годишта) часописа, који следе иза назива рада, а пре места издања. Ово правило важи и за научне чланке објављене у зборницима радова.

Пример:

- (прво навођење) Михаел Антоловић, *Српска историографија о Немцима у Војводини*, Споменица Историјског архива Срем, 7, Сремска Митровица 2008, 149-165.
- (друго навођење) М. Антоловић, *Српска историографија...*, 149-165.

- (даља навођења уколико се цитира само један рад истог аутора) М. Антоловић, *нав. дело*, 149-165.

На исти начин треба цитирати и објављену грађу, а необјављену у складу са нормама навођења сигнатура, с тим што је потребно када се први пут наводи неки архив да буде написан његов пун назив, место у којем се налази архив и фонд који је коришћен.

Пример:
- (прво навођење) Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, Митрополијско–патријаршијски архив, Фонд „А“, 240/1761.
- (друго и наредна навођења) АСАНУК, МПА, „А“, 240/1761.

Датуми се пишу на следећи начин: 2. фебруар 2017.

Бројеви већи од троцифрених треба да буду куцани са тачкама, а не са размацима, нпр. 2.000. или 12.542. (ово правило се не односи на године).

Радови се примају сваке године до 15. јуна, а шаљу се на: spomenicaias@gmail.com или на адресу уредника: nenad.ninkovic@ff.uns.ac.rs.

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

93/94(497.113)

СПОМЕНИЦА Историјског архива “Срем” / главни

уредник Ненад Нинковић. - 2002, 1-.- Сремска Митровица

: Историјски Архив “Срем”, 2002-.- 24 cm.

ISSN 1451-3676

COBISS.SR-ID 186901511

ISSN 1451-3676

